

Bahaeddin Ögel

TÜRK
KÜLTÜR
TARİHİNE
GİRİŞ

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI
KÜLTÜR ESERLERİ

Kültür Bakanlığının 20/III/1978 tarih ve 410 sayılı kararıyle birinci defa olarak 10.000 adet basılmıştır.

MİLLÎ EĞİTİM BASİMEVİ — İSTANBUL 1978

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ III

Türklerde Ev Kültürü

KÜLTÜR BAKANLIĞI

Yayınları: 244

Kültür Eserleri: 13

Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL

**TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE
GİRİŞ
III**

TÜRKLERDE EV KÜLTÜRÜ

(Göktürklerden Osmanlılara)

KÜLTÜR BAKANLIĞI — ANKARA 1978

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ III.

(TÜRKLERDE EV KÜLTÜRÜ)

İÇİNDEKİLER

I. TÜRK EVİ

A. EV SÖZÜ VE EV ANLAYIŞI :

1. Ev sözü: (Ev ve bark) : (S. 1). 2. Bark sözü: (S. 4).
3. Ev ile ilgili başka deyişler: (S. 6). - 4. Ev kadını: (S. 6).

B. TÜRK EVLERİNİN DIŞ BÖLÜMLERİ :

1. Duvarlar: (S. 8). - 2. Duvar temeli: (11). - 3. Dam ve çatı: (S. 11). - 4. Sıva ve sıvacılık: (S. 12). - 5. Çatı saçağı ve dam oluşu: (S. 14). - 6. Evin tavanı: (S. 14). - 7 -Evin çıkması ve balkonu: (S. 18). - 8. Loğ ve dam yuvalağı: (S. 20). -9. Sütun ve direk: (S. 22).

C. EVİN ODALARI VE İÇ BÖLÜMLERİ :

1. Oda ve otağ: (S. 23). - 2. Salon ve sofa: (S. 25). - 3. Misafir odası: (S. 25). - 4. Avlu: (S. 27). - 5. Bodrum: (S. 27). - 6. Anbar ve depo: (a - Hububat anbarları. b- Şarap anbarı. c- Anbar ve kiler sözleri.

AHIR VE TAVLA :

- A. Ahır sözü: (S. 33). - B. At ahır ve tavla: (S. 33).
- C. Sığır ve deve ahırları: (S. 34). -D. Ahırın bölümleri: (S. 35).

VI

KÜMES : (S. 37).

MUTFAK :

A. Mutfak dolabı ve rafları: (S. 39). -C. Mutfağın içi: (S. 41). ÇARDAK VE KULÜBE: (S. 43).

D. TÜRK EVLERİNİN KAPILARI :

I. KAPI ÇEŞİTLERİ :

1. Ev kapısı: (S. 47). - 2. Kale kapısı: (S. 47). - 3. Saray kapısı: (S. 49). - 4. Bahçe kapısı: (S. 49).

II. KAPI ŞEKİLLERİ :

1. Küçük ve tek kanatlı kapılar: (S. 51). - 2. Çift kanatlı kapılar: (S. 51). - 3. Kuzulu kapı: (S. 53). - 4. Parmaklıklı kapı: (S. 53). - 5. Kafesli kapı: (S. 55). - Asma kapılar: (S. 55).

III. KAPININ BÖLÜMLERİ :

1. Kapının sövesi: (S. 55). - 2. Kapı demiri: (S. 56). - 3. Kapı anahtarı: (S. 56). - 4. Kapı kilidi: (S. 57).

II. TÜRKLERDE EV KÜLTÜRÜNÜN GELİŞMESİ

EV TİPLERİ :

1. Bazı Uygu r evleri: (S. 63). - 2. Ev tipleri ve iklim: (S. 65). - 3. Dışa penceresiz ve duvarla çevrili evler: (S. 67). - 4. Mağara evleri ve mâbedleri: (S. 68). - 5. Ev içi nin çadır gibi döşenmesi: (S. 72).

YAPI MALZEMESİ :

1. Alçı ve alçı işi: (S. 76). - 2. Çivi ve çivileme: (S. 77). - 3. Boru: (S. 78). - 4. Oluk: (S. 79).

— ÇATILAR: (S. 81).

— DUVARLAR : (S. 82).

— TUĞLA VE KERPIÇ :

1. Güneşte kurutulmuş: (S. 83). -2. Ateşte pişirilmiş: (S. 83). -3. Kerpiç kalıbı. -4. Kerpiççi ve tuğlacı. -5. Duvar örmek: (S. 85). -6. Çamur yoğurma ve çamur basma. -7. Toprak ve çamur teskereleri: (S. 86).

— SIVA VE BADANA :

1. Badanalı evler. -2. Sıvamak ve çapmak: (S. 87). -3. Evin iç ve dışını sıvamak: (S. 88). - Sıva malası: (S. 89).

EVİN BÖLÜMLERİ :

1. Pencerele: (S. 91). -2. Duvar rafları ve gömme dolaplar: (S. 93). -3. Dayak ve sütunlar: (S. 93).

III. EVİN ÇEVRESİ VE KOMŞU

1. Komşu ve komşu: (S. 95). -2. Konum komşu: (S. 96). -3. Yakın komşu. -4. İyi ve kötü komşu: (S. 97). -5. Komşu hakkı: (S. 99) -Yayla komşusu.

IV. HAMAM VE ILICA

— TÜRKLERDE TEMİZLİK ANLAYIŞI: (S. 101).

— YUNMAK VE ÇİMMEK :

1. Yunak ve çimek: (S. 103). -2. Abdest almak. -3. Elbise yıkamak : (S. 104). -4. Bulaşık ve kap yıkamak. -5. Kanı kan veya su ile yıkamak: (S. 105).

VIII

— HAMAM VE YIKANMA YERİ ANLAYIŞI :

1. "Munçak, çimek ve yunak" : (S. 107). -2. Tellâk : (S. 107). -3. Hamam, ılısu ve hamam kurnası: (S. 169).
- ILICA: (S. 108).

V. SU KUYUSU

— TÜRKLERDE KUYU ANLAYIŞI: (S. 115).

— "KUDUG"DAN KUYU'YA: (S. 115).

— KUYUNUN BÖLÜMLERİ :

1. Kuyunun ağzı: (S. 113). -2. Kuyunun duvarı. -3. Kuyunun ipi: (S. 115) -4. Kuyunun çıkışı, sereni ve kovası: (S. 116). -5. Su dolabı ve çarkı. -6. İyi ve kötü kuyu: (S. 117).

— KUYULAR VE TÜRK ATASÖZLERİ: (S. 118). -1. Buz kuyusu. -2. Katran kutusu: (S. 119).

VI. HAVUZ VE GÖLET

— DERE GÖLETLERİ VE TAŞ HAVUZLAR: (S. 121).

— GÖLLENMEK VE GÖLET YAPMAK: (S. 124).

— HAVUZ VE GÖLLERİN ÇEŞİTLERİ :

1. Büyük Havuzlar: (S. 127). -2. Balıklı ve çamurlu göletler. -3. Havuzbaşı ve örtmeli göller: (S. 128). -4. Dere göletleri ve büğütler: (S. 129). -5. Su dolaplı ve çark havuzları. -6. Su sarnıçları ve depolar: (S. 130).

— HAVUZUN DOLDURULUP VE BOŞALTI LMASI: (S. 131).

— BAZI ESKİ TÜRK ATASÖZLERİ: (S. 133).

VII. ÇEŞME VE PINARLAR

— BULAK, MINGAR VE PINAR: (S. 135).

— OĞUZLARIN PINAR'I: (S. 138).

— SU SEBİLİ: (S. 141) - ÇEŞME YALAĞI: (S. 141).

VIII. HALI, KİLİM VE HASIRCILIK

I. HALI VE HALICILIK

— TÜRKLERDE HALI ANLAYIŞI: (S. 143).

— HALI, BİR YAYGI MANASINA: (S. 147).

— İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRKLERDE HALI: (S. 153).

1. İbâdet ve tapınma seccadeleri: (s. 153). - 2. Günlük ev ve çadır halıları: (S. 155). - 3. Yolluk halı ve keçeleri: (S. 159). - 4. Duvar halıları: (S. 160).

— KİLİM ANLAYIŞI: (S. 161).

1. Saçaklı kilim: (S. 161). - 2. Türklerin duvar kilimleri: "Kerim": (S. 165). - 3. Kilim ne demektir?: (S. 167). - 4. Türk kilimciliğinin dıştaki tesirleri: (S. 169). - 5. "Kilimi suya salmak": (S. 171).

— CECİM: (S. 173).

— ÇERGE : (S. 173).

— SİLİ VE ZILU : (S. 175).

III. KEÇE VE KEÇECİLİK

— KEÇE ANLAYIŞI: (S. 175).

I. KEÇENİN YAPILIŞI: (S. L).

II. KEÇE ÇEŞİTLERİ: (S. 179).

A) Ak keçe. - B). Renekli ve alaca keçe. - C). Nakışlı keçe: (S. 181). - D). Elbiselik ince keçeler: (S. 182).

III. KEÇENİN KULLANILDIĞI YERLER :

A). Yaygı olarak keçe: (S. 182). - B). Çadır keçeleri. - C). Çizme keçeleri: (S. 183). - D). Keçe elbise ve üstlükler. - E). Keçe külâhlar: (S. 185). - F). Yolluk, yol keçesi: (S. 187).

IV. TEĞELTİ VE AT KEÇELERİ: (S. 187).

V. TÜRKLERDE KEÇE İLE İLGİLİ İNANIŞLAR: (S. 189).

IV. HASIR VE HASIRCILIK

— HASIR ANLAYIŞI : (S. 191).

— HASIR MALZEMESİ :

1. "Yiken" sazi. - 2. "Çiğ otu" : (S. 193). - 3. "Kandıra sazi" : (S. 195). - 4. "Köza ve goğalık" sazi. - 5. Diğer saz çeşidleri: (S. 197). - 6. Anadolu'da hasır otu çeşidleri: (S. 198).

IX. YATAK, YORGAN VE YASTIK

Yatak ve döşek

- ESKİ TÜRKLERDE "YATMAK" VE "YATAK" : (S. 201).
- YATGAK, YATIK VE YATAK: (S. 208).
- DÖŞEK VE DÖŞEKTE YATMAK: (S. 211).
- DÖŞEK DÖŞEMEK: (S. 212). — DÖŞEĞİ YAYMAK : (S. 213).
- DÖŞEK VE YATAĞIN ÇEŞİTLERİ :
 - a. İki kişilik yataklar: (S. 215). - b. Tek kişilik yataklar. - c. Kuş tüyünden ve yumuşak yatak: (S. 216). - d. İpekli yatak ve döşek: (S. 217).
- HAKANLARIN DÖŞEKÇİSİ: (S. 218).
- HAKAN DÖŞEĞİ VE ŞEREF YERİ: (S. 219).

Yorgan

- "YOGURKAN"DAN, "YORGAN"A : (S. 221).
- YORGAN ÖRTMEK VE YORGANA BURUNMEK : (S. 222).
- YORGAN: "KARLIKOCALIK SEMBOLÜ: (S. 224)
- ESKİ TÜRK ATASÖZLERİNDE YORGAN: (S. 225).

Yastık

- YASLANMAK, YASTANMAK VE YASTUK: (S. 226).
- BAŞ YASTIĞI: (S. 227).

XII

— MİNDER YASTIĞI: (S. 228).

— DİĞER YASTIK ÇEŞİTLERİ:

1. Kuş tüyü yastık. - 2. Büyük ve küçük yastık: (S. 229). - 3. Süslü ve saçaklı yastıklar: (S. 230).

— TÜRK DÜŞÜNCESİNDE YASTIK:

1. Büyüklük sembolü. - 2. Yoksulluk sembolü: (S. 231).
-3. Evlilik sembolü: (S. 222).

Mİnder

— MİNDER ÇEŞİTLERİ:

1. Köpçük: (S. 233). - 2. Çapgut ve çaput: (S. 235). -3. Yapgut, yapuk ve yapık: (S. 236).

X. ÖRTÜ VE PERDE

— ÖRTÜ ANLAYIŞI: (S. 239). (Örtü ve örtük).

Perde

— PERDE ANLAYIŞI: (S. 240).

— PERDE ÇEŞİTLERİ:

(*Nakışlı perde, ince perde, çadır, gergi, günlük, dalda, eğme, kızlık köşig, köşige*), Yatak perdesi: (S. 240-244).

XI. SANDALYA VE MASA

Sandalya

1. Taht. - 2. Sedir. - 3. Oturak, oturgac, oturgic ve ayakcak: (S. 245).

— TOY VE ŞÖLEN PEYKELERİ: (S. 246).

— KÜÇÜK SANDALYA VE SEHPALAR:

(Kötürge, kötrüm, oturgaç, oturgic, oturga, oturak, oturamak, oltruk,..) (S. 249-259).

— OTURACAK YER: (S. 259).

— SEDİR VE İSKEMLE ANLAYIŞI :

1. Seki ve sekü: (S. 261). - Kürsü ve Türkler: (S. 263).

Masa

— MASA VE İÇKİ SEHPASI

— HAMUR TAHTASI VE MASA : (S. 267).

— SOFRA VE MASA, KİMİZ SEHPASI VE MASA: (S. 269).

XII. BOHÇA

— BOĞ'DAN, BOHÇAYA: (S. 275).

— ÇIĞMAK'TAN ÇIKIN'A: (S. 279).

1. Çıkın. - 2. Çog: (S. 279). - 3. Dürge ve dürgü: (S. 281).

XIII. SANDIKLAR

— AİLE VE ÇEYİZ SANDIĞI: (S. 283).

— "Kız", yani sandıktan, "gizlemek" sözüne: (S. 284).
- Elbiseyi katlayıp sandığa koymak: (S. 285).

XIV. KUTULAR

— KUTU ÇEŞİTLERİ: (S. 289).

— İNCİ KABI VE KUTUSU: (S. 289). - KOKU VE MISIR KUTULARI: (S. 292).

— DİĞER KUTU ÇEŞİTLERİ :

(*Kaburcak, kapturğa, Tengirşek, guze, kutu*) : (S. 292-296).

XV. ÇANTA, ÇUVAL, DAĞAR, HURÇ, KESE, TORBA

1. Avurt. - 2. Azıtmak. - 3. Azukluk. - 4. Buruş ve buraç. - 5. Büzme. - 6. Çâmedan. - 7. Çuval. - 8. Depme. - 9. Dürük. - 10. Dağar ve tagar. - 11. Kap ve kapkacak. - 12. Kapçık. - 13. Kapturğa. - 14. Kесе. - 15. Kesürgü. - 16. Mençik. - 17. Sanaç ve samç. - 18. Suluk. - 19. Torba. - 20. Heybe ve bohça. - 21. Yanguk: (S. 297-312).

XVI. ÇIRA, KANDİL VE LAMBA

— LAMBA ANLAYIŞI :

1. Çıra ve lamba: (S. 313). - 2. "Yula", Türklerin en eski lambası: (S. 315). - 3. Yula'dan çirag'a geçiş: (S. 319). - 4. Lambanın ışığı: (S. 321). - 5. Lambanın ismi. - 6. Kandilci ve kandil yakan kınse: (S. 322). - 7. Lambanın konduğu yer. - 8. Çıranın yanması ve yakılması: (S. 323). - 9. Çıranın sönmesi (S. 324).

Mum, şamdan ve fitil

1. Mum: (S. 325). -2. Çırakman, ilikmen ve şamdan: (S. 327). -3. Mum ve lamba fitili: (S. 329).

XVII. SÜPÜRGE

— SÜPÜRGE ANLAYIŞI :

1. Sıpmek ve süpmek: (S. 331). -2. Evi süpmek.
3. Süpürge ve süpürgü: (S. 333). -4. Süpürge yeri. -5.
Süprüntü ve çöp: (S. 334).

I

B Ö L Ü M

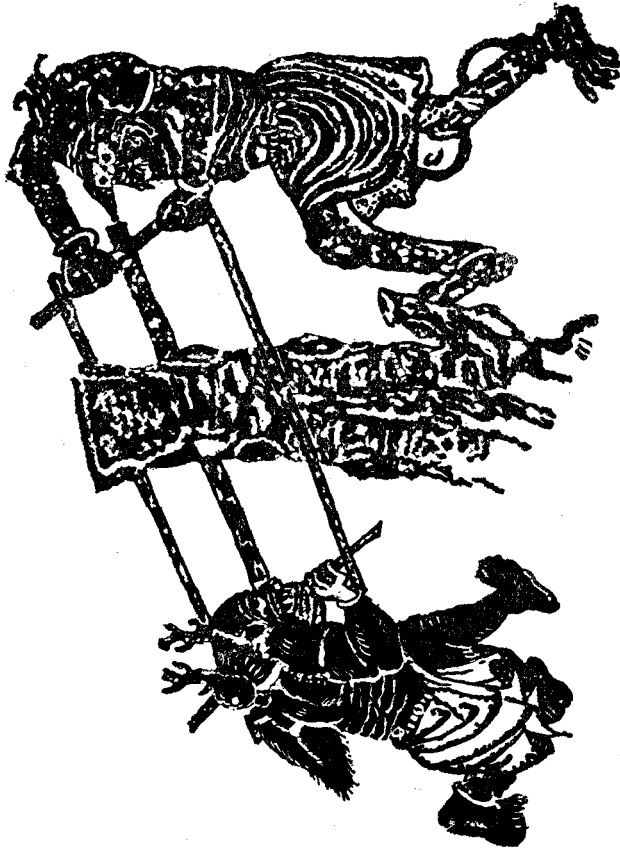
T Ü R K E V İ

“Ev” denince, hatırıma bir çok şeyler gelmektedir. Ev gerçi, dört duvarlı, üzeri kapalı ve dış tehlikeler ile tehlikelerden bizi koruyan bir meskendir. Fakat evimizin çevresindeki bahçemiz ile derecikler ve küçük tepecikler de, bize evimizi hatırlatır. Ev denince, evimizden dışarıya doğru uzanan, konu komşumuz ve mahallemiz ile obamız da onun içine girer. Eski Türkler de “*yurt*” sözü, yalnızca ev, ve çadır mânâsına gelirdi. Başka anlayışla ise yurt sözü genişlemiş, hayvanlarımızı otlattığımız otlakları içine almış ve bazan da, kendi devletimizin veya imparatorluğumuzun sınırlarına kadar uzanmıştı. Bu sebeple böyle mühim bir mevzua, dar ve materyalist bir görüşle girmek, bizi yanlış neticelere götürmekten başka bir şeye yaramayacaktır.

A. “EV” SÖZÜ VE EVLE İLGİLİ ANLAYIŞLAR:

1. “Ev” sözümüzün kökleri üzerinde :

“*Türk Kültürünün gelişme çağları*” adlı eserimizde, eski Türklerin *ev* ile *bark* deyişleri üzerinde kısaca durmuştuk. Ev sözünün, çok daha geniş anlayışla kullanıldığını da göstermeğe çalıştık.

Resim: 1. Ağaç bîçen ruhları: (Fatih albümünden)

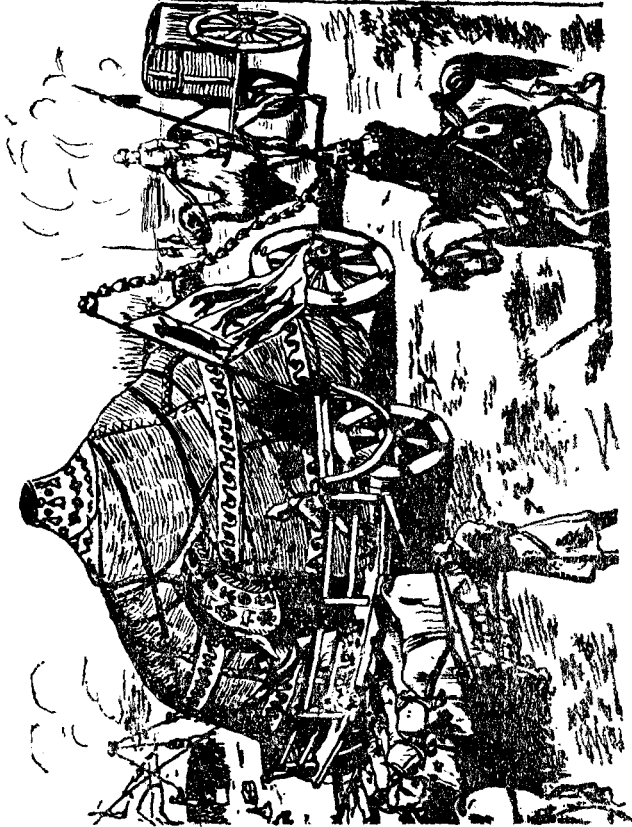
Bark'ın ise, duvarla çevrilmiş, yalnızca bir mesken olması ihtimali üzerinde durmuştuk.

EV VE BARK :

Ev sözünün köklerinin nereden geldiği üzerinde, burada durmayacağız. Eğer yabancı araştırmacılarla bakacak olursak, değil ev sözünü; su sözünü bile Türklerin yabancılardan öğrendiklerini görürüz. Bir gerçek varsa, o da Türklerin ev sözünün başlangıçta çadır ile ilgili olduğu idi.

Ev sözü, eski türkçede *eb* şeklinde söylenirdi. Selçuk çağının başlarında artık bu söz, ev şekline girmiştir. Fakat Gök Türk çağında bile *eblenmek* sözü, henüz daha *evlenmek* mânâsına geliyordu. Bu gelişme, yavaş yavaş olmuştur: eski türkçedeki *eb* sözü ile ilgili bütün deyişleri, burada verebilmek için, maalesef yerimiz ve imkânımız yoktur 1).

Selçuk çağının başlarında bile, ev sözünün henüz daha, hem çadır ve hem de duvarlı ev anlayışına geldiğini görmekteyiz. Bu çağda derlenmiş olan sözlerde *bedhizlig ev*, yani “süslü ev” deyişlerinin geçmiş olması, Türklerin süsleme isteklerini de göstermektedir 2). Fakat bu süslü evler, çadır da olabilirdi. Uygur harfleri ile yazılmış Oğuz Destanı'na gelince, *bedük ev*, yani “büyük ev” deyişi, artık tam mânâsı ile, büyük bina ve saray anlayışına söylenmeye başlamıştı. Bu vesikada şöyle deniyordu: “*Bu öynüing dagamı aldundın erdi.*

Resim: 2. Cingiz Han çağında araba ile çekilen
ataz-saraylar.

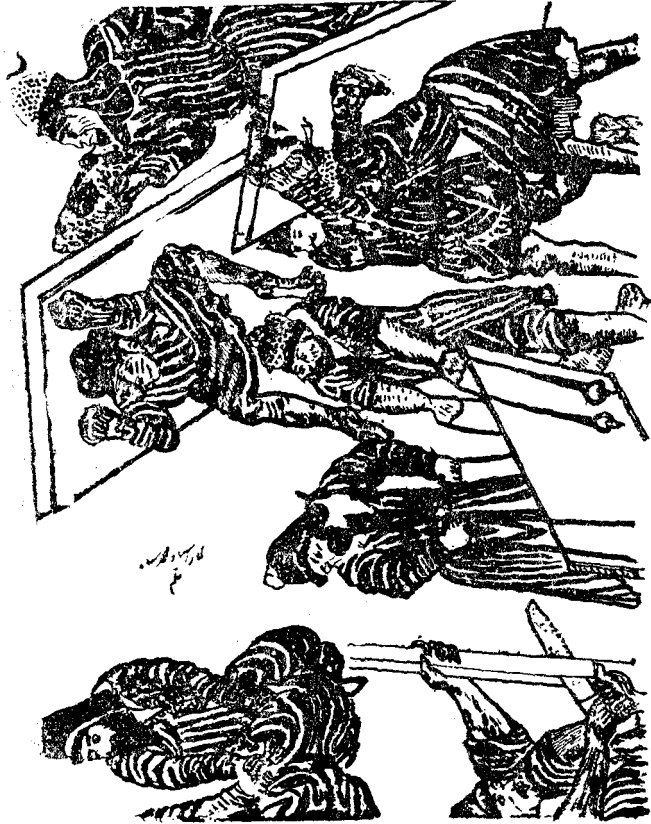
Danglukları daki kümüştün, kalıkları demürdin, kapuluk erdi, açkıc yok erdi” 2): “Bu evin duvarları altından idi. Pencereleeri gümüştten, çatısı demirden idi. Kapısı vardı. Fakat anahtarı yok idi.”

Yukarıdaki vesikadan da anlaşılmaktadır ki, bu çağda yapı ile ilgili deyişler, artık türkçede yerleşmiş ve kökleşmiş olarak, günlük bir konuşma dili ile anlatılmağa başlanmıştı.

Dede Korkut da, “*Dünlügi altun ban evüm*” deyişi ile artık, yarı çadır ve yarı da evi anlatır olmuştu. Oğuz Destanı pencereleeri gümüştten yaparken, Dede Korkut ise, onları altından düşünmeğe başlamıştı. Yine Dede Korkut’ta görülen, “*Kırk evlü kul ile*” sözü ise, “*kırk hane*” mânâsını anlatır gibi olmuştu.

2. “Bark” sözü, ev mânâsına :

Kültegin’in taşlarla yapıp süslenen mezar odası ile tapınağına, Göktürk yazıtlarında *bark* dendiğini biliyoruz. Selçuk çağında ise bu deyiş artık “*ev bark*” şeklinde, birleşmiş olarak görülmeğe başlamıştı. Bu deyiş, yalnız evi değil; “*mal ve mülk*” anlayışını da, içinde toplamıştı 3). Topkapı Sarayındaki Oğuz Destanı parçasında ise bu deyiş, “*Evin barkın oda uran Oğuz*”, yani “evini bar-kını ateşe vuran, veren Oğuz” şeklinde devam etmişti 4). Daha önce Uyğurlar’da da bark sözü, hem mal ve hem de “*saray*” gibi yapılar için kullanılmıştı. Brahman alfabesi ile yazılmış bazı belgelerde ise, bu sözün *park* şeklinde yazıldığı görülmüş-

Resim: 3. Fatih albükründen bir yapı sahnesi. Tipler ve giyimler Ortasyaya'dadır.

tür 5). Bugünkü Kuzey Altaylardaki Türk kavimlerinde de bu düşünce düzeni devam etmekte ve ev sözü ile mal mülk anlayışı, hâlâ birbirine karıştırılarak düşünülmektedir 6).

3. “Ev” ile ilgili diğer deyişler :

“*Turug*” sözü de, en eski türkçede ev mânâsına kullanılan deyişlerden biridir. Fakat bu sözün, “*konak*” veya “konaklanacak yer” mânâsına gelebileceğini de unutmamamız gereklidir.

“*Manistan*” deyişi Uygur çağında, eski İran dillerinden türkçeye girmiş bir sözdür. Çağatay ağzlarında görülen *ket* sözü de böyledir 7). Türkçede *kana şekline* girmiş, farsça “hâne” sözünü de, bu eski Soğd ve Tacik tesirleri arasında görebiliriz 8).

4. “Ev kadını” ve ev :

Eski Türklerde ev kadınları, yalnızca ev işleri ile değil; hayvanları sağma ve sütlerini hazırlama gibi vazifeleri de yüklenirlerdi. Buna rağmen Selçuk çağının başlarında *evlük*, yani “evlik, evli” denince, hatıra yalnızca ev kadını gelirdi 9). *Evli* sözü de, bundan ayrı olarak, “evi olan, ev sahibi olan kişi” anlayışına kullanılıyordu 10). Bu sebeple bizim bugün kullandığımız *evli* deyişimizin de, eskiden beri hem “evlenmiş” ve hemde “ev sahibi” gibi, iki anlayışı bulunduğunu unutmamamız gereklidir. Kuzeydeki Türk ağzlarında ise, üü kişi, yani “ev kişisi” sözü, doğrudan doğruya “kadın” anlayışına kullanılıyordu 11).

Resim: 4. Fatih albümünde yapı malzemesi (?) taşıyanlar.

B. TÜRK EVLERİNİN DIŞ BÖLÜMLERİ :

1. Duvarlar :

Öyle anlaşıyor ki duvar karşılığı olarak kullanılan en eski Türk deyişi, *tam*, yani “dam” sözü idi. *Tam* yalnızca ev duvarı değil; aynı zamanda, kaleyi ve bahçeyi çeviren duvar mânâsına da geliyordu. Bunun için Harezmişahlar çağında, *bag tamı*, yani “bahçe duvarı” demek yolu ile, duvarlar da birbirlerinden ayrılmış oluyorlardı. Nitekim Selçuk çağının başlarında da, üzerinde burçlar bulunan “*kale surları*” için, belirtme yolu ile, *ükeklig tam* deniyordu 12). Yukarıda da gösterdiğimiz gibi dam sözü, Oğuz Destanında ise, *tağam* şeklinde karşımıza çıkıyordu. Daha eskiden, yani Uygur çağında da *tam* yine duvar mânâsına geliyordu. *Tamlıg* sözü ise, “duvarlı ev” anlayışında kullanılan yaygın bir söz hâlinde idi. (Ek. S. 87)

Uygur çağında “*duvarcı*” için ise, *titigçi* dendiği çok görülür. Aslında *titig*, eski türkçede “çamur” anlayışına kullanılan bir söz idi 13). Meselâ Türkler, ocak yapmak için kullanılan çamura da, *ocaklık titig* derlerdi 14). Titik sözü önemmiş ve sonradan da yaşamıştır. Uygur çağında mimarlık çok ileri idi. Bu sebeple titig deyişi, zaman zaman, “*duvarcı alçısı*” anlayışına da kullanılmıştı.

Anadolu’nun bazı yerlerinde ise *dam* sözü, *tam* şeklinde söylenir ve yalnızca ev mânâsına kullanılır. Türklerin *tam sözü*, yer yer Moğol dillerine de geçmiştir 15). *Duvar* sözü ise türkçede, ancak 14. yüzyılda görülmeye başlar.

Resim: 5. Uyğur duvar resimlerinde demirciler:
(Uyğur-Çin üslubu).

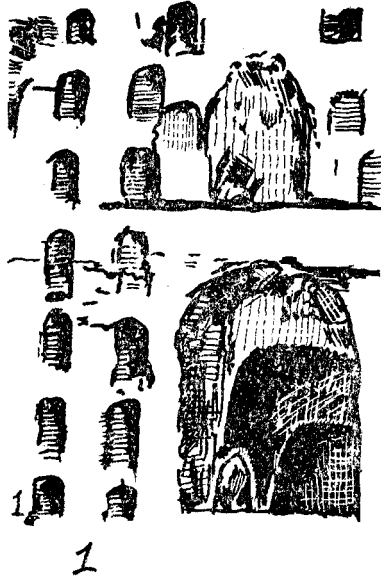
2. Duvar temeli :

Selçuk çağının başlarında duvar temeline, *tam ul* derlerdi 16). Ashında “duvar temeli” anlayışını karşılayan ana deyiş, *ul* sözü idi. Fakat unutmayalım ki temel sözünün aslı da, “taban ve dip” anlayışlarından geliyordu. Nitekim “ayakkabı ökçesi” anlayışına kullanılan ve bu kökten türemiş olan “ul-dang” sözünün, Anadolu’da hâlâ görülmekte olduğunu da yukarıda söylemiştik. Bu sebeple eski Türkler, dipsiz ve sonsuz derinlikler için ise, *ulsuz* derlerdi. Bu deyişin izlerine de, Anadolu’da rastlamaktayız.

3. Dam ve çatı :

Eski türkçedeki *tam* sözü, hem duvar ve hem de dam ve çatı karşılığı olarak kullanılıyordu. Meselâ Harezmşahlar çağında şu örnekleri görüyoruz: “*Berketti tamnı*”, yani “damını berkiştirdi, sağlamlaştırdı” 17). “*Büttermek tiledi tamnı*”, “damını veya duvarını bitirmek istedi 18).” “*Biyik kıldı tamnı*”, “duvarını veya damını büyük kıldı, yani yaptı”. (Bk. s. 86).

Bu sözler, herhalde hem duvar ve hem de dam için kullanılmışlardı. Fakat aynı kaynaktaki “*tam-dın bir kesek*”, yani “duvardan bir parça veya kerpice” sözü ise, yalnızca duvar için söylenmiş bir deyiş olmalıydı 20). Yine aynı kaynakta, “*tam arasında koyar yıgaç*”, yani “duvar arasına konan ağaç” ile “*tamdagi kuş evi*”, yani “damdaki kuş yuvası” sözlerini de görüyoruz. Bu kaynakta dam sö-

Resim: 6. Turfan'daki İdikut Şehrinde iki yapı kalıntısı.

zünün duvar diye tercüme edilmiş olmasına rağmen, bu cümlelerin dam ve çatı ile olan bağları açıktır. 21). Bu sebeple Kaşgarlı Mahmud da, *dam* sözünün karşısına, ikinci mânâ olarak, “*dam ve çatı*” tercümesini koymağı da unutmamıştır 22).

“Örtmen” sözü de Selçuk çağında, “dam ve çatı” anlayışını karşılayan mühim sözlerden biri idi 23). Anadolu’da görülen *örtme* sözü de, eski Türk hususiyet taşıyan ayrı bir deyiştir. Yalnız Anadolu’da *sundurma* anlayışına gelen *yasak* sözünü, bunlardan ayırmak gereklidir. Ayrıca, İbn Mühenna Sözlüğünde görülen ve “çadır giyimi” anlayışına gelen *örme* sözü de, bunlardan ayrı olarak düşünülmelidir.

Burada, yine Selçuk çağının başlarında, dam anlayışını tam olarak karşılayan, türkçe *kötü* sözünü hatırlatmakta da bir fayda vardır 24). Bu değerli deyişin, kök ve yayılışları üzerinde de şimdilik duramıyoruz.

4. Sıva ve sıvacılık :

Sıvamak sözü, ilk Türk kaynaklarından itibaren, *sıvamak* şeklinde görülmeğe başlar. Selçuk çağının başlarında *sıvalmak*, “çamur ve buna benzer şeylerle sıvanmak”; *sıvaşmak* sözü de, “çamur ve buna benzer şeylerle sıvamak işinde, yardım etmek ve yarışmak”, anlayışlarına geliyordu 25). Harzemşahlılar çağına gelince, sıvama âleti olan *mala* için, *suaguç*, *sıvaguç* gibi güzel türkçe deyişler kullanıyorlardı 26). Bu söz, Ortaasya ağızlarında

Resim: 7. Turfan'daki idikut şehrinde iki kemer kahntısı.

şıbamak, *şıbakçı* gibi şekillere de girmiştir. Görülüyor ki, eski Türk kültür deyişlerini en iyi saklayan, yine Anadolu oluyordu. (Bk. s. 93).

5. Çatı, duvar saçağı ve dam oluşu :

Saçak deyişi de, eski Türk kaynaklarında sık rastlanan sözlerden biridir. Bu meseleyi biraz daha geniş olarak ele almak gereklidir. Çatı ile duvarın olduğu kadar, her şeyin de bir saçağı vardı. Selçuk çağında, mendil ve elbise saçağına da, *saçu* denirdi 27). Bu deyiş, Harezmişahlar çağında *saçak* şeklinde görülüyor ve “*ev saçağı*” için de söyleniyordu 28). Aynı söz moğolcada ise, *çaçak* şeklinde görülüyordu. Mısır Memlûklarında *saçak* sözü, zaman zaman “*dam oluşu*” anlayışına da, kullanılır olmuştu 29). Bilindiği üzere eski türkçedeki *oluk* veya *oğluk* sözü, yaygın olarak, su hendeği ve oluşu anlayışında kullanılırdı. Bu deyişe, Babürname’de de rastlamaktayız 39). Bu kaynakta, türlü işde kullanılan oluk çeşitleri hakkında, bilgiler verilmiştir.

Ahmed Vefik Paşa ise, “*dam deresi oluşu*” gibi, çok güzel bir karşılık bulmuştur 31). *Savak*, *çortun*, *çörten* gibi deyimler ise, Türklere dışarıdan girmiş sözler idiler 32).

6. Evin tavanı :

Bilindiği üzere, evin tavanı ile damı veya çatısı arasında yakın bağlar vardır. Bu sebeple türkçedeki sözler de, birbirine karışmıştır. Harezmişahlar çağında, *evning kökesü* (göğü?) şeklinde bir de-

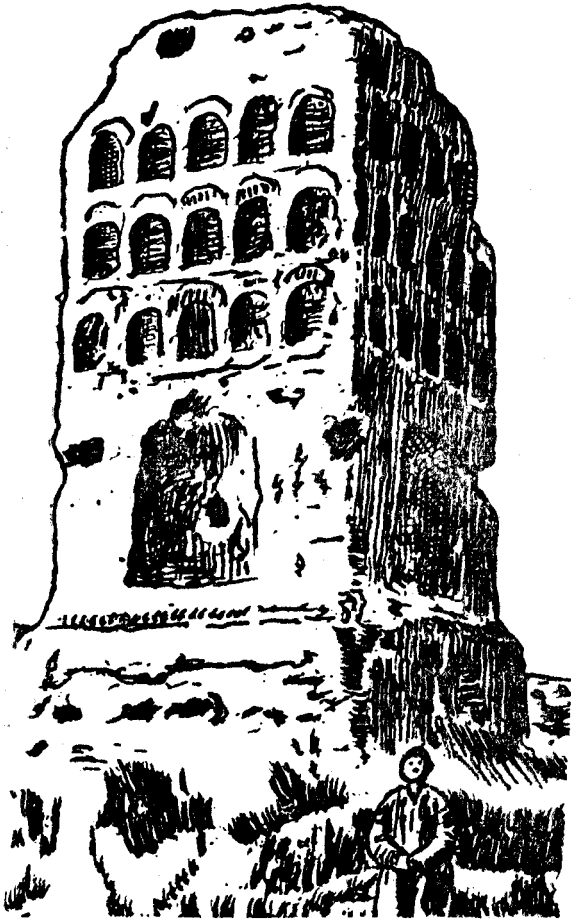

Resim: 8. Uygur kemer kalıntıları ve merdivenli köşk.

yiş vardır. Henüz daha köklerini iyice tesbit edemediğimiz bu söz, kültür tarihi bakımından gerçekten mühimlidir 33). Tavan denince, ilk hatıra gelen şey, “*tavanın ana direkleri ile hatıl ve mertekleri*” idiler. İki duvar veya iki sütun arasına atılan çapraz direklere ise eskiden, *arkuk* adı verilirdi. 34). Aslında *arkuk* sözü, “aykırı” anlayışına geliyordu. Dokuma tezgâhlarında da, aykırı atılan ipler, bu adla adlandırılırlardı. Tavana atılan ana direklere, *evşük* dendiği de, Selçuk çağında derlenmiş sözlerden anlaşılıyor 35). Aynı ana direklere, *ev okı* 36). ve *oğulmuk* gibi adlar verildiği de görülmektedir 37). Bu deyişlerin hepsi de, Selçuk çağının başlarında derlenmiştir. Bu türkçe sözlerin tercümeleri de, aşağı yukarı aynı sözlerle yapılmıştır. Buna rağmen bu kadar çeşitli deyişin, yalnızca “*tavan direkleri*” için söylenmiş olduğuna inanmıyoruz. Herhalde hepsi de ayrı ayrı, direk atma teknikleri ile ilgili sözler idiler.

“*Kubbeli tavan*”, Türklerin eskiden beri sevdikleri bir tavan çeşidi idi. Bu çeşid tavana, Selçuk çağının başındaki Türkler, *egme* derlerdi 38). Besim Atalay bu sözü doğrudan doğruya, “evin kemeri” olarak tercüme etmişti. Bizce Brockelmann’ın tercümesi, daha geniş ve daha yerindedir. Brockelmann’a göre, hem kubbe ve hem de “*tonozlu tavan*” anlayışları, bu sözün içinde toplanıyorlardı. (Bk. s. 75).

“*Tavan merteği*”, Selçuk çağının başlarında *sunı* sözü ile ifade ediliyordu 39). B. Atalay bu söze, “evin girişleri” gibi karanlık bir anlayışla

Resim: 9. Turfan'daki İdikut şehrinde bir mâbed kalıntısı.

tereüme etmektedir. Brockelmann'a göre bunlar, direkler arasına atılan mertek odunları idiler. Nitekim bunların üzerine de, kamış veya buna benzer dayanıklı otlar atılarak, tavanın üzeri örtülür ve buna da Selçuk çağlarının başlarında *kamgak* adı verilirdi 40). Bilindiği üzere bugün Anadolu'da da yonga gibi şeylere, *kamga* denir. Aslında bu, "*Semerotu*" gibi bir bitki adıdır. *Mertek* sözüne ise türkçede, ancak eski Anadolu ile Ortaçağ Mısır Türklerinde rastlıyabiliyoruz 41). Herhalde bu da yabancı bir söz idi.

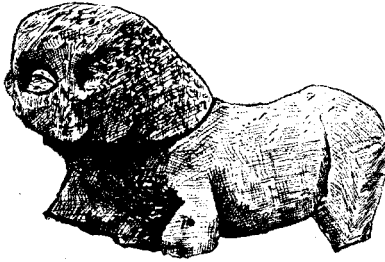
"*Çatı ile tavan*", ev yapısında birbirlerine bağlı olan iki şeydir. Bu sebeple sözler de, birbirlerine karışmıştır. Meselâ Selçuk çağının başındaki, "*çatı*" anlayışına kullanılan *tarus* sözü, bize çok yabancı gelmektedir 42). Anadolu'da, tavanın ortasındaki süse de, *tavan göbeği* denirdi.

7. Evin çıkması ve balkonu :

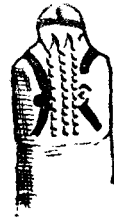
Anadolu'da balkon için, *artırma*, *ayaz*, *ayazlık*, *bakacak*, *dizme*, *gezemek*, *güneşlik*, *koç*, *kaş*, *sündürme*, *yağlaman*, *yazla*, *yazlık*, *yellik*, *yertme*, *yetme*, *yürüdü*m gibi, bir çoğu eski Türk kültürünün izlerini taşıyan, pek çok çeşitli sözler kullanılır. Uygur çağında, gerçek bir ev balkonu anlayışına kullanılan ilk Türk sözü *bulang* sözü idi. Bunun da, çincedeki *pu-leng* sözünden gelmiş olması, çok muhtemeldir. Ne olursa olsun, böyle yabancı tesirler de, Türk kültürünün varlıklanması ile gelişmesine

1

2

3

Resim: 10. Eski Bulgar-Türk sarayı ve heykel kalıntıları.

büyük yardımlarda bulunmuşlardır. K u m a n Türklerinde ise “ev balkonu” anlayışında, *tuluğ* sözünün ortaya çıktığını görüyoruz 43). Aynı bölge Türklerinde ve bu türkçe sözün yanında, balkon karşılığı olarak arapçadan gelen, *tarağ* sözünü de görmüyor değiliz. H a r e z m ş a h l a r çağında “*balkonlu ev*” için, *öçükde ev* şeklinde türkçe bir deyiş görülmektedir 44). Sözlüklerdeki bu sözün tercümesine bakılırsa, “çatı veya dam üzerinde bulunan bir çeşit balkon” anlayışına geliyordu. *Cumba* gibi sözler ise, türkçeye farsçadan girmiş deyişlerdir. Bu kısa açıklamamız da gösteriyor ki, balkon Türkler için, eskiden de yabancı olan bir şey değildi.

8. Loğ ve dam yuvalağı :

Bilindiği üzere orman ve kerestesi bulunmayan yerlerde, çatı yerine toprak damlar yapılırdı. Ve bu damlar da, zaman zaman yuvarlak bir taşla bastırılırdı. A n a d o l u ’da buna *loğ taşı* derler. Loğ sözü, türkçeye farsa *lûğ* sözünden girmiştir. Eski A n a d o l u sözlükleri ise bu farsça sözü, *dam yuvalağı*, *yuvak*, *yuğu taşı*, *yuğu*, *yuvu*, *yuvak* gibi türkçe deyişlerle karşılarlar 45). A n a d o l u ’daki derlemelerde ise loğ için, *tırı taşı*, *topan*, *yuvu*, *yivi taşı*, *yova*, *yuga*, *yugataşı*, *yugu* gibi türkçe deyişler kullanılır. “*Loğ ağacı*” na da, *gıncır* denir. Görülüyor ki bu mevzu da, Türk kültürünün eski ve köklülüğü bakımından, bize ferahlık verebilecek bir durumdadır. Ortaçağ Mısır Türklerine de loğ sözü, erken çağlarda girmiştir 46).

9. Sütûn ve direk :

Sütûn, türkçeye farsçadan girmiş bir sözdür. Türkçede sütûn karşılığı olarak kullanılan en yaygın deyiş, *direk* idi. Bunun en açık örneği, Dede Korkut kitabında görülen, “*Türkistanın direği, Karaçuğun kaplamı*” ile “*Türkistanın direği, tülü kuşun yavrusu*” gibi, buna benzer sözlerdir. Uygur çağında *tirgek*, yani direk sözü, bir unvan olarak da kullanılıyordu. Selçuk çağında sütûn gibi şeyler için, yine direk ile ilgili, *tiregü* gibi sözler de kullanılıyordu 47). Direklik bir ağaç olduğu için, “*kavak ağacı*” *tirek* ve “*kavaklık*” ise, *tireklik* sözleri ile adlandırılıyorlardı 48). (Bk. s. 99).

Direk sözünün kökleri hakkında, burada bazı yanlış görüşler üzerinde durmayacağız 49). Nitekim Harezmişahlar çağında söylenmiş şu söz, direğin yapı işlerindeki değerini de göstermektedir: *Tirgük koydı tamka*, “duvara direk koydu”. Buradaki *tirgük*, daha çok bir bir hatırdır. Fakat aynı kaynak, aynı yerde *tirek* sözünü koymakta ve bunu “*dayak*” mânâsına öncekinden ayırmaktadır 50). Kumân bölgesinde ise *tirek* sözü, tam anlayışı ile sütûn mânâsına kullanılıyordu 51). Bunun Moğolca karşılığı *tulga* idi.

Anadolu’da evlere dik olarak konulmuş direklere ise, *dikki* denir. *Dikme* deyişine de, Anadolu’da çok rastlanır. Eski türkçede de, aynı mânâda olarak, *tikme* deyişini görüyoruz 52).

“*Dayak*” sözü de, sütûn için kullanılan, diğer değerli bir sözdür. Zaten Anadolu’da, *daya-*

mak karşılığı olarak, *diremek* sözü de kullanılır. *Tayamak* sözü, eski türkçede “dayak koymak” mânâsına da gelirdi 53). Bu sebeple *tayak* sözü de, sütun ve ev direği anlayışına kullanılabiliyordu.

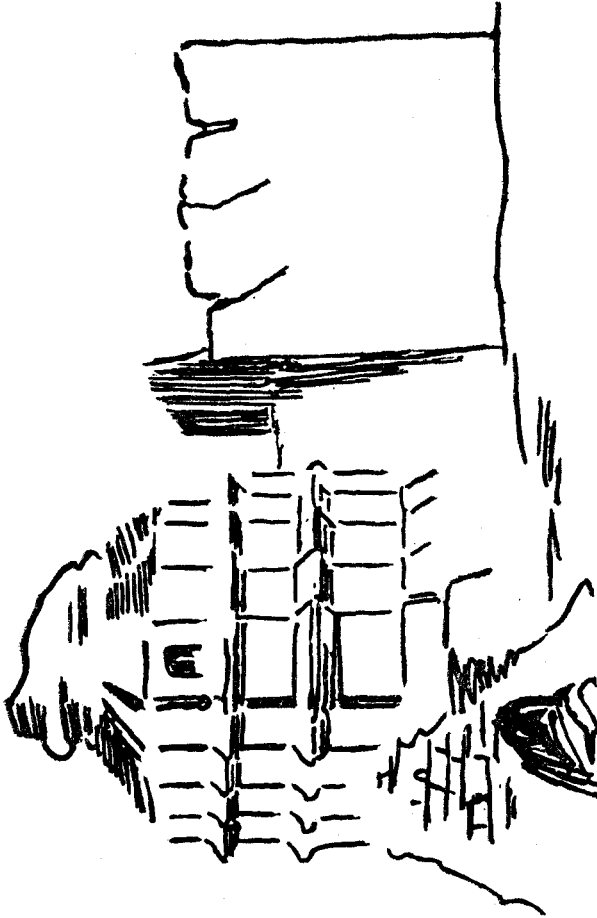
Uygur çağından itibaren görülmeğe başlayan, *bakan*, *bakana* sözleri üzerinde de, dikkatle durmak lâzımdır. Bu söz, hem “*payanda*” ve hem de “*sütun*” mânâsına geliyordu. Aynı deyiş, Moğolcada da görülmüyordu. Bazılarına göre bu söz, türkçeye moğolcadan geçmiştir. 54). Aslında bu sözün türkçe *bağ* kökü ile bir bağı olmalı idi. Ayrıca bu görüşü ileri sürenlerin, Selçuk çağının başlangıcında, türkçe *bakan* sözünün, “kayışı bağlayan toka” anlayışına geldiğinden de haberleri yoktu.

Ahmed Vefik Paşa, Anadolu’daki direk hakkındaki bilgileri bir araya getirmiştir 55). Sütun direğinin dayandığı taş veya ağaç desteğe ise, *direk tablası* denirdi 56). Tarama Sözlüğüne göre, sütunun dayandığı ana direğe ise, eski Anadolu kitaplarında, *kahn direk* adı veriliyordu.

C. EVİN ODALARI VE İÇ BÖLÜMLERİ :

1. Oda ve otağ :

Oda sözü, herhalde *otağ* deyişinden geliyordu 57). Otağ sözünün kökleri, henüz daha münakaşalıdır. Dede Korkut kitabında, *ak*, *kızıl ve kara otağ* gibi sözler geçiyordu. Brockelmann, otağ deyişinin daha çok, “dostların top-

Resim: 11. Turfan'daki İdikut şehrinde mabed ve sur kalıntısı.

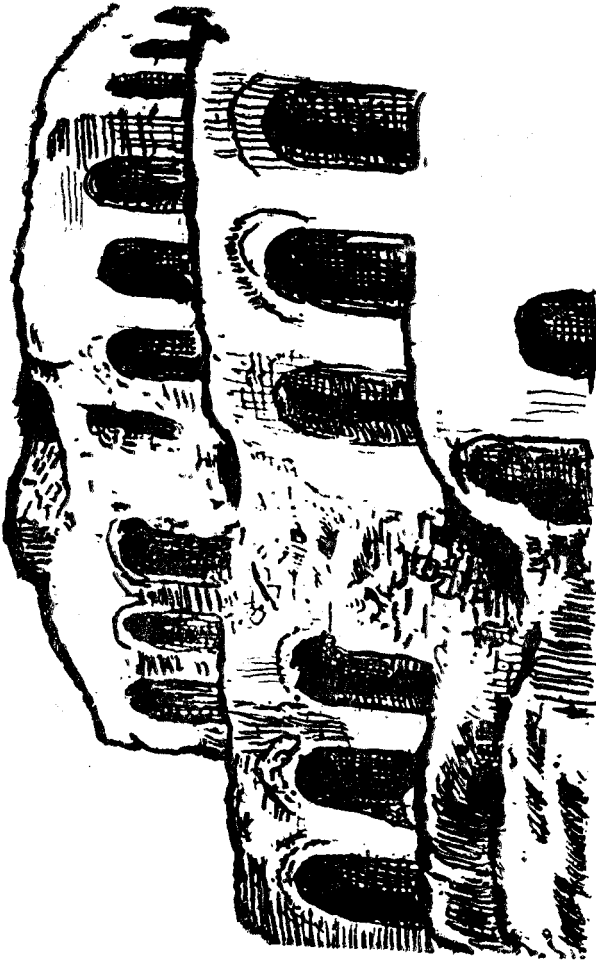
lanın sohbet edip karar verdikleri bir çadır" (*Genossenschaft*) anlayışına geldiğini ileri sürer 58). "*Otağ sözünün idarî ve içtimâî bir anlayış taşıdığı*" fikri, bizce de doğrudur. "*Hükûmdar ve kurultay çadırları birer otağ idi*". Eskiden küçük aile çadırına, otağ dendiğine, biz de inanmıyoruz. Fakat K a r a h a n l ı çağında otağ sözü, artık bildiğimiz oda anlayışında kullanılmağa başlanmıştı. "Oda kiraladı" sözü artık, "*otağ tuttu*" deyişi ile söylenerek, bununla yetiniliyordu 59). (Bk. s. 99).

2. Salon ve sofa :

Türklerin kendi evlerine bir salon yapmaları, âdeti eskidenberi bir alışkanlık hâlinde idi. Türk mimarisine salon, Ç i n d e n girmiştir. Bu sebeple Uygur metinlerinde salona, *Tang* adı verilirdi. Bu, aynı zamanda bir "*tören salonu*" idi. Artık bundan sonra türkçeye, *ayvan* ve *sofa* sözleri de girmiştir. Türkler çoğu zaman salonu, "kapıdan giriş yeri veya ön oda" anlayışı ile adlandırmışlardı. Meselâ A n a d o l u'daki, "*ara ev, sallık, tahtaboş, hayyat, kökbaşı, örtme, öven, tahtalı yazlık, yörme, kaydırma damlı*" gibi deyişler, türlü salon, ayvan ve sofa çeşitlerini belirtirler.

3. Misafir odası :

Her Türk evinde gelecek konukların kalabilmesi için, ayrı bir bölüm vardı. Konuk odası ve misafirhâne için söylenmiş olan en eski Türk sözü ise, *muyanlık* idi 60). Yolcuların yollarda su içmeleri için yapılan çeşme ve konak yerlerine de *muyan-*

Resim: 12. Turfan'da bir Uygur yapı kalıntısı.

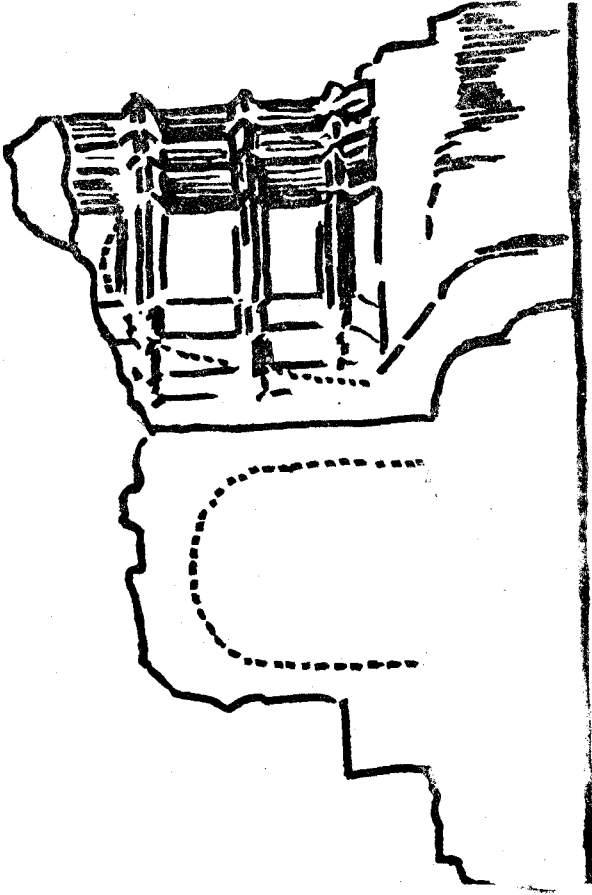
lık denilirdi 61). Aslında *mıyan* sözü “sevâp ve hayır” anlayışına gelirdi. Daha sonra, misafir odası için *küdenlik* denmiştir. *Küden* sözünün türkçedeki en eski anlayışı, “*düğün ve düğün yemeği*” demektir 62). Bizim *güveyi* sözümüzün kökleri de, bu sözle ilgilidir. *Küden* sözü, sonradan “*konuk*” anlayışına da kullanılmağa başlanmıştır. Anadolu’da misafir odası için, “*başoda, eğrek*” gibi eski Türk kültür izlerini taşıyan sözler söylenirdi. Yatmadan önce ikram edilen “*misafir yemeği*” için de, Anadolu’dan *yatalga* gibi, gerçekten çok eski bir Türk özünü taşıyan sözler derlenmiştir.

4. Avlu :

Avlu deyişinin aslı Türk kültürünün en mühim sözlerinden biridir. *Agul, agula, ağıl* ve buna benzer daha bir çok deyişler, bu çeşit anlayışlarla ilgili, mühim kültür sözleridirler. Anadolu’da görülen *avlag, yasak, karaltı* gibi, aynı anlayışta kullanılan sözler de, Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir öneme sahiptirler. Avlu, evin önündeki kapalı veya açık olan ve eve ait bulunan, bir bölümdür. Eski Osmanlı kitaplarında, avlunun “çitle çevrilmiş” olanına, *avlu derlerdi* 63).

5. Bodrum :

Eski Türklerde bodrum için hususî bir deyiş yoktu. Harezmsahlılar çağında bodrum, “*yer altındaki ev*”, yani “*yer altındaki ev*” sözü ile adlandırılıyordu 64). Anadolu’da da, *yerden yapma, yerevi, yerzem*, gibi deyişleri görmekteyiz. Yabancı

Resim: 13. Turfan'daki idikut şehrinde yapı kalıntıları.

dillerden gelen *izbe* sözünü de, türlü şekillere girmiş olarak, türkçemizde çok erken çağlardan itibaren görmekteyiz 65). Ahmed Vefik Paşa, Türklerdeki bodrum ile ilgili bilgileri bir araya getirmiştir 66).

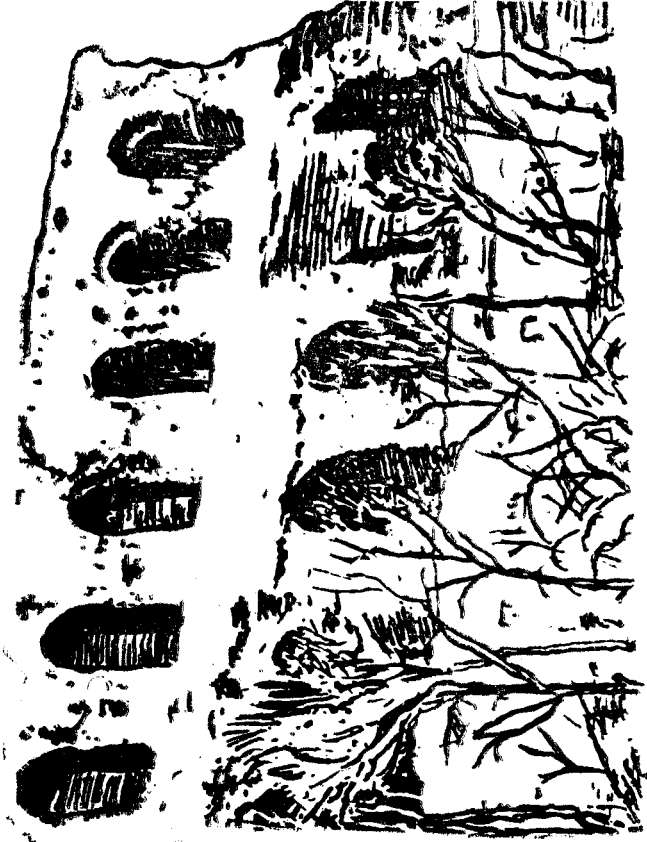
6. Anbar ve depo :

a) Hububat anbarları :

Elde edilen hububat mahsullerini sağlamak için, yeraltında anbarlar yapma âdeti, eski Türklerde de çok yaygındı. Bununla ilgili en eski deyimlerden biri, herhalde Ortaçağ Mısır Türklerinde görülen, *kışlık* sözü idi 68). Bu söz, geniş olarak kış için hazırlanmış depo ve oturma yerleri için kullanılırdı.

Uygur çağında, “*kiler ve erzak anbarı*” anlayışına gelen *sıng*, *komsuluk* gibi, sözler üzerinde de, ayrıca durulmalıdır. Yine Uygur çağında, “anbar ve antrepo” anlayışına kullanılan *agılık* sözünün de asıl mânâsı, “*hazine*” demektir. Zaten, hazine ile depo arasında da, pek büyük bir fark yoktu.

Eski Anadolu kitap ve sözlüklerinde görülen ve “*izbe, mahzen*” anlayışına kullanılan *döleç* sözü üzerinde de ayrıca durmak gereklidir 69). Yine eski Anadolu’da hububat saklamak için, yeraltında yapılan bölüm ve mağaralara, *kesme ev* adı da verilirdi 70). *Sarpun* sözü, türkçeye biraz daha geç çağlarda girmiştir 71). Fakat bu yabancı söz Anadolu’da çok kullanılır.

Resim: 14. Uygu şehirlerinde yapı kalıntıları.

Aşlık veya *aşlık kileri* sözü, yalnız Anadolu'da değil, Kuzey Türklerinde de yaygındı 72). Yine Kuzey Türklerinde görülen ve içinde zahire saklanan büyük sandıklara da, *kesmik*, *kesmek* adı verilir 73). Bunun, bizim "kesme ev" değişimimizle, bir ilgisi yoktur.

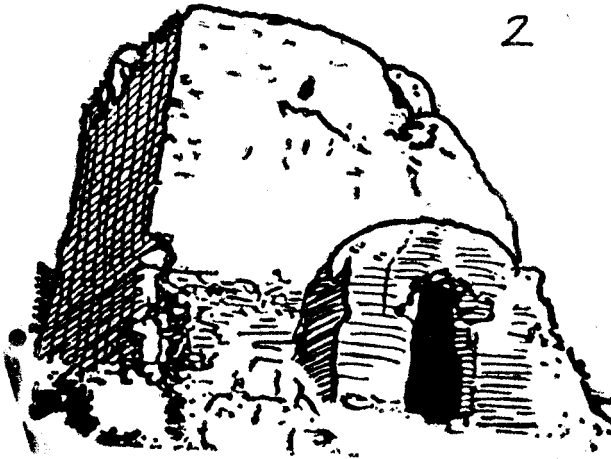
Selçuk çağında, "kepek" konan anbarlara ise, *kepeklik* adı veriliyordu 74). Görülüyor ki anbar çeşitleri ve adları, içlerine konan şeylere göre değişiyordu.

b) Şarap deposu ve anbarı :

Uygurlarda, şarap depoları ile "*şaraplık*" mühim bir yer tutuyordu. Elimizde, bununla ilgili bir çok bilgi vardır. Harezmişahlar çağında da aynı deyiş, *çağır evi* şeklinde karşımıza çıkmaktadır 75). Hiç şüphe yok ki, Türk ve İran kültürleri bu mevzuda, birbirlerine pek çok şeyler almış ve vermişlerdi. İran'daki bu çeşit anbarlar hakkındaki bilgileri, Schwarz toplamıştır 76).

c) "Anbar" ve "kiler" sözlerinin türkçeye girişleri :

"Kiler" sözünün, türkçeye kesin olarak ne zaman girdiğini, tesbit edemedik. Diğer Türk kavimlerinde de, *aşlık kileti* şeklinde, bozularak söylenen deyimlere rastlıyoruz 77). Eski Anadolu kitaplarında ise, "*kiler*, *kılar odası*" gibi deyişleri, artık açık olarak görüyoruz 78).

Resim: 15. Turfan'daki İdikut şehrinde yapı ve kemer kalıntısı.

“*Anbar*” sözünü ise, bizim derlemelerimize göre, *Harezmşahlar* çağında, türkçeye yerleşmiş olarak görüyoruz 79). Kaynaklarda, “*Anbar berdi yergendenmek*” yolu ile, “yerde veya yeraltında yapılan anbar” hakkında açıklamalar yapmak isteniyordu.

Anadoluda aynı anlayış için kullanılan *bayevi*, *yatık*, *yatuk* deyişleri üzerinde de, ayrıca durulmalıdır. Anbar sözü *Moğol* ağzlarına da, Türklerden girmiştir 80).

AHIR VE TAVLA

A. “AHIR” SÖZÜNÜN TÜRKÇEDE GÖRÜNÜŞÜ :

Bilindiği üzere ahır, farsça bir sözdür. Fakat *Türkçemizde*, *Selçuk* çağının başlarından itibaren, *akır* şeklinde görülür 81). *Harezmşahlar* çağında da, *ahır kazığı*, yani “*ahır kazığı*” deyişine rastlıyoruz 82). *Babürnâme*'de de ahır sözü, aynı şekilde söylenir. 83). Bu deyiş doğu türkçesinde *agır* şeklinde girmiştir 84). *Anadoluda* da aynı deyiş, aynı anlayışla devam ederken, bazı Ortaasya Türk kavimlerinde *akır* sözü, yalnızca “yemlik” mânâsına kullanılmıştır 85).

B. “AT AHIRI” VE TAVLA :

Herhalde “*atluk*” sözü, bu konuda en eski Türk sözü olsa gerektir 86). Eski Türklerde *ögür* sözü ise, hem “at sürüsü” ve hem de “tavla” mânâsına

geliyordu 87). Uygur çağında karşımıza, çok daha ilgi çekici bir söz çıkmaktadır. Bu da, *adhırlık*, yani “aygırlık” sözüdür. Herhalde bu deyiş “saray tavlasi” ile ilgili olmalı idi. “*Saray tavlasi*”, eski Türklerde, *aran* sözü ile karşılanıyordu 88). Aslında *aran* sözü, “*saray*” mânâsına geliyordu. Besim Atalay, Kaşgarlı Mahmud’un dizininde, bu sözü koymağı unutmuştur 89). Brockelmann’da ise bu söz, bir açıklama ile konmuştur. Ortaasya’da görülen, *atkana*, yani “at hâne” sözleri, sonradan türemiş deyişlerdir 90).

Dede Korkut’ta geçen, “*tavla tavla şahbaz atlar*”, “*yiğrük atdan tavla verdi*” gibi sözler, hepimizin bildiği bilgilerdir. Selçuk çağında, *örk* sözü de at tavlasi mânâsına geliyordu 91).

C. SIĞIR, DEVE VE DİĞER HAYVAN AHIRLARI :

Sürü ile ilgili, ağıl ve ahırlar üzerinde, diğer bölümlerimizde durmuştuk. Ayrıca Selçuk çağından itibaren görülen ve bütün hayvan sürüleri için yapılan, *kası* adlı, çitli ve örtülü ağılları, evlerde görülen ahırlardan ayırmak gereklidir 92). Dede Korkut kitabında, “*sığır damı*” deyişi de geçer. Anadolu’da ise, “*sığır, inek ve buzağı ahırları*” için, *dam*, *dörlek*, *gedeği*, *göme*, *kası*, *kotaklık*, *kotara*, *ohuk*, *salma*, *sayalık*, *sılık tam*, *tokura*, *yasla* gibi, çoğu eski Türk özlükleri taşıyan, sözler kullanılır. Bunları da ayrı bir araştırmada değerlendirmek gereklidir. “*Domuz*”, bilindiği üzere, eski Or-

Asya'da iyi görülme-
yen bir hayvandı. Bu sebeple Dede Korkut
kitabında kötü evler için yaygın olarak, "*kara ton-
guz tamı*", "*tonguz tamı*" gibi deyişler kullanılıyor-
du 93).

Anadolu'da "*deve ahır*" için, *horun*, *horum*
sözleri kullanılır. Harezmşahlar çağında
ise, *teve yeri* şeklinde bir deyiş geçer 94). Bu de-
yiş, arapçadan da tercüme edilmiş olabilirdi.

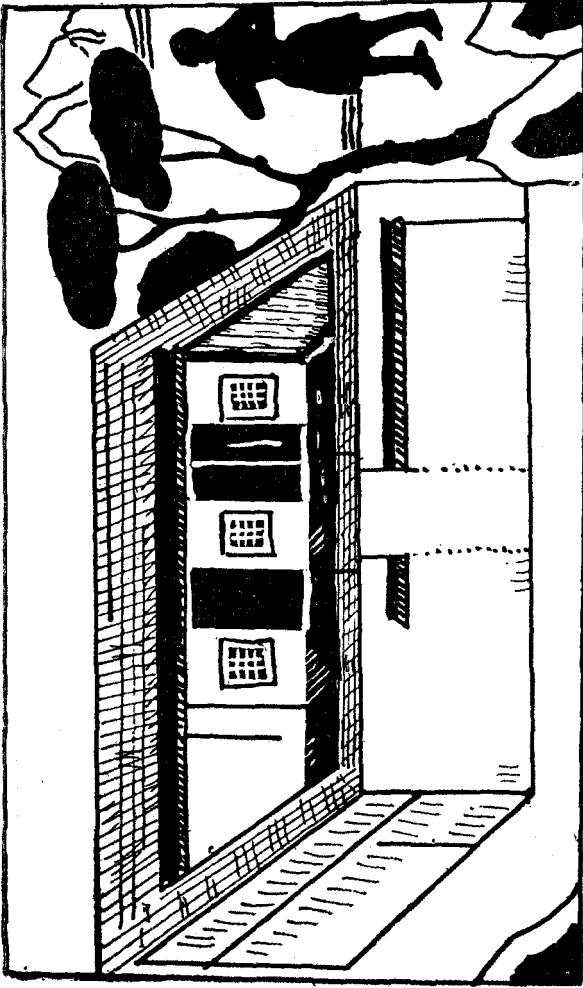
D. AHIRIN BÖLÜMLERİ :

Selçuk çağının başlarında, "*at seyisi*" ile
devletin atlarına bakan büyük memurlar, "*el başı*"
adı ile adlandırılıyorlardı 95). Aslında buradaki "*el*"
sözü de, at ve devlet ile ilgili deyiştir 96).

Ahırdaki "*yemlik*" bölümlerine ise, Selçuk
çağı başında, *otluk* denirdi 97). Buna karşılık "*yem-
lemek*" anlayışı da, *mengletmek* sözü ile karşılanırdı
98). Tabii olarak bundan sonra, türkçede yemlik ile
ilgili deyişler çoğalmış ve çeşitlenmiştir. Bunların
çoğu da, Anadolu'da yaşamaktadırlar. *Yasla* sözü,
bunların en mühimlerinden biridir.

Yine Selçuk çağının başlarından itibaren,
"*eyerlik*", yani "eyer, semer ve havutların konması
için ayrı şekilde yapılmış yere" ise, *edherlik*, yani
"*eyerlik*" derlerdi.

Tabii olarak, Türk ahırların hakkında toplamış
olduğumuz bilgilerin hepsi, bu kadar değildir. Fa-
kat burada, bu kadarcıkla yetineceğiz.

Resim: 16. Uyğur fresklerine göre etrafı duvarla çevrili ve avlulu bir Uyğur evi.

K Ü M E S

“*Türkler* de ziraat adlı II. cildimiz yayınlanmış bir durumdadır. Bu eserin içinde, “*Kümes hayvanları*” ile ilgili ayrı bir bölüm vardır.

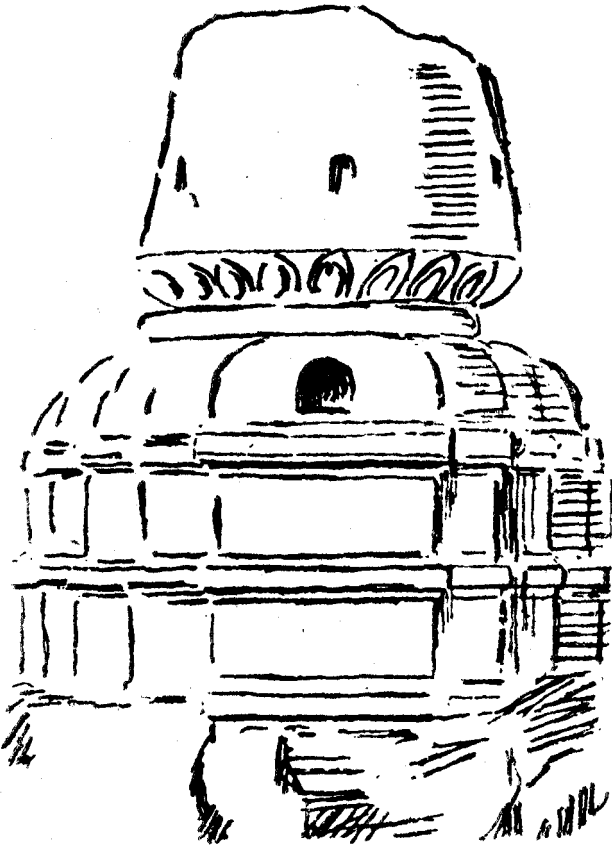
Türkler, kümes için epey eski çağlardan beri, *tünek* sözünü kullanmakta idiler. Aslında *tünemek*, “gecelemek” demektir. *Tünek* sözü ise, eski türkçede, “hapishane ve zindan anlayışına kullanılıyordu. 100). Mezar ile karanlık yerler için ise eskiden, *tünerik* denirdi. Fakat sonradan, A n a d o l u ’da olduğu gibi, hemen hemen bütün Ortaasya Türk kavimlerinde de *tünek* sözü, yalnızca “kümes” anlayışına kullanılmağa başlandı.

Eski A n a d o l u kitaplarında ise bu söze, *dünek*, *tünek* şeklinde rastlamaktayız 101). Burada ayrıca, kümes sözü üzerinde de durmağa, maalesef yerimiz yoktur.

M U T F A K

U y g u r çağından itibaren, Türkler tarafından mutfak için kullanılan en eski ve en köklü deyiş, *aşlık* sözü idi. Bu deyiş, S e l ç u k çağında da devam etmiş ve bir çok yüzyıllar yaşayıp gitmiştir. Artık bu kadar açık ve tanınmış bir söz için, burada belge ve kaynaklar göstermeği, gereksiz buluyoruz. O ğ u z l a r d a *aşlık* sözünün, yalnızca buğday anlayışına geldiğini de, yukarıda söylemiştik.

Eski A n a d o l u kitaplarında ise, ufak değişmelerle, “*aş ocağı*, *aş evi*, *aş damı*” gibi deyişler,

Resim: 17. Turfan'daki Idikut şehrinde bir mâbed kalıntısı.

kendini göstermeğe başlar 102). Anadolu köylerine gelince, oralarda da, “aşdamı, aştamı, aşevi, aşkana, tandırbaşı, tokanak” gibi eski Türkçe sözler görülür. Ortaasyanın bir çok yerlerinde de, mutfağa *aşkana*, yani “aş - hâne” denir 103).

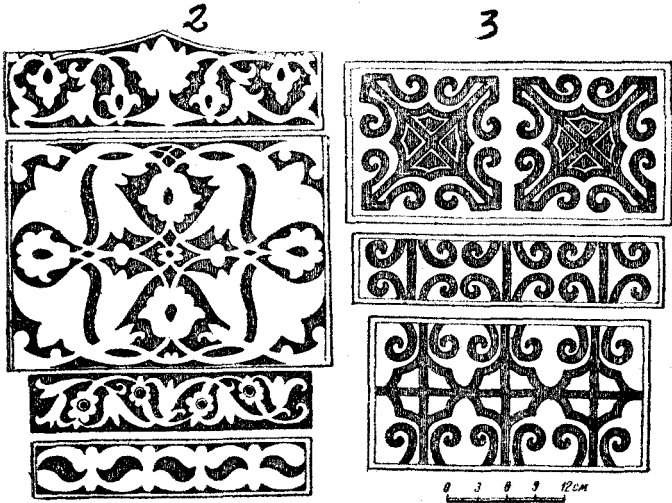
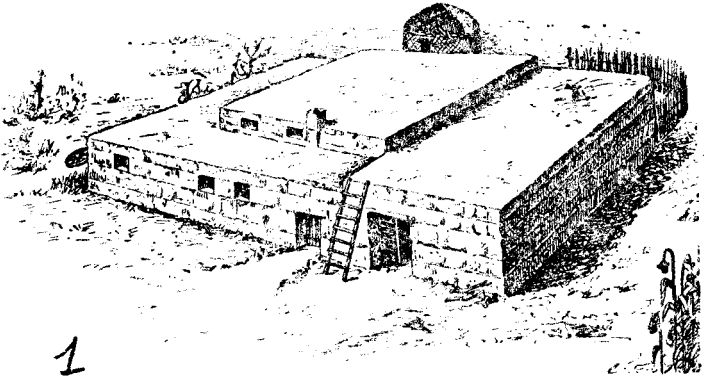
Mutfak deyişi, türkçeye oldukça geç çağlarda girmiştir. Nitekim Dede Korkut Kitabındaki, “*Kara mudbak dikilen de ocak kalmış*” sözünde bile mutfak sözü, henüz daha garip bir şekilde türkçeleşmiştir.

A. Mutfak dolabı ve rafları :

Mutfak dolabı ile odalarda bulunan dolap ve *yüklük* gibi bölümleri, birbirlerinden kesin olarak ayırma imkânımız yoktur. Bir gerçek varsa, o da Türklerin raflara, eskidenberi *sergen* adını verdikleri idi. Ortaçağ Mısır ve Kıpçak Türklerinde, *sergen* sözünün yanında, yine raf karşılığı olarak söylenen, *ilgevür* deyişi de ortaya çıkıyordu 104).

Selçuk çağının başlarında, yine *sergen* sözünün köklerinden gelen *serü* deyişi de görülüyordu 105). Aslında Anadolu köylerinde de, raf anlayışına kullanılan, *serek*, *seren*, *serenlik*, *sergen*, *seri*, *serken* gibi bir çok deyişlere rastlamıyor değiliz.

Eski Türkler raflara, *körünçlük*, yani “görünçlük” de derlerdi. Aslında *körünç*, yani “görünç” sözü, “seyredilecek bir şey” anlayışına geliyordu. Herhalde bu raflarda Türkler, herkeste bulunmayan antika şeylerini gösteriyorlardı. Aynı eğilme, şimdiki

Resim: 18. Kara-Kalpak Türklerinde bir bozkır evi ve iç süslemeleri.

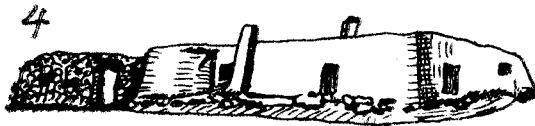
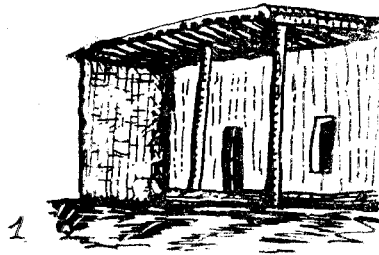
ev sahiplerinde de vardır. Çadırların köşelerinin üst kısımlarında da, böyle öteberi koymak için raflar bulunurdu. Eski Türkler bunlara, *uğ* derlerdi 106).

“*Dolap*” ise biraz daha başka anlayışla incelenmelidir. *Anadolu*’da, evdeki fazla eşyaların konması için yapılan dolap veya sergenlere, *yüklük* denirdi. *Uygur* ve *Selçuk* çağındaki Türkler ise, *yükleme* sözünü, *yüdmek*, *yüdürmek* şeklinde söylerlerdi. Bunun için de, üzerine eşya konan masa, raf veya dolap gibi şeylere de, *yüdrük* derlerdi 107). Bu deyiş, bizim yüklük sözümüzden başka bir şey değildir. Ortaçağ *Mısır* Türklerinde ise, dolabın çıkardığı sese bakılarak, *şıkarak* adı verilmişti 108). Bu deyiş, eski türkçedeki *çıkramak* sözünden gelmektedir. *Çekmece* gözü gibi çekilen dolaplara ise, yine “tartmak, çekmek” kökünden gelen *tartma* sözü kullanılmıştı. Ayrıca obalarda kumşarlardan yapılan sık ve güzel raflara da, *tekçe* denmiştir 109).

Görülüyor ki konu deşildikçe, örnekler ve meseleler artmaktadır. Şimdilik, bu konuda da, bu kadarlıkla yetinelim. (Bk. s. 99).

B. Mutfağın içi :

Ocak ve ocak ile ilgili konular üzerinde, ev âletleri ile ilgili bir araştırmamızda *duracağız*. Yalnız şunu unutmamak gereklidir ki, “*eski Türk mutfağı, şimdi olduğu gibi, ayakta yemek pişirilecek, yalnızca dar bir oda değil idi. Burası aynı zamanda bütün gün oturulup, istirahat edilip ve sohbet edilecek bir*

Resim: 19. Özbek ve Kara-Kalpak Türklerinde bozkır evleri.

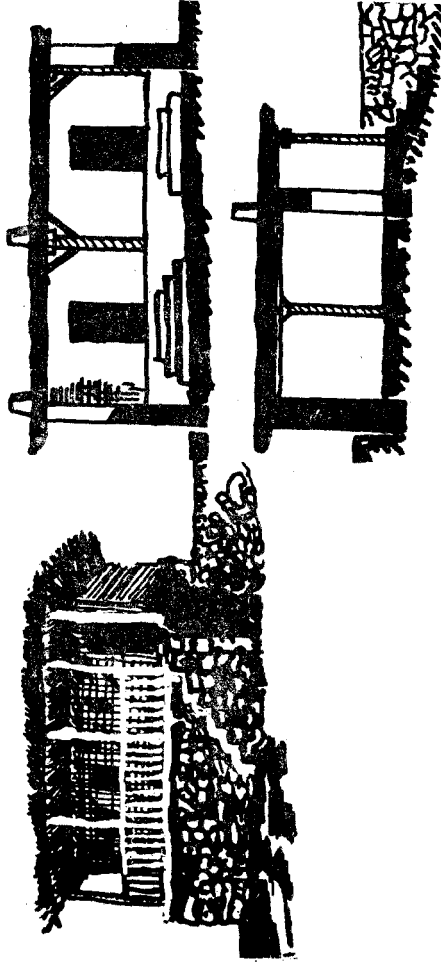
yerdî." bu sebeple mutfağın bir yanına, oturmak için yerler ve sedirler yapılırdı. Bazı yerlerde ise, mutfağın bu oturulacak bölümü, alçak, parmaklıklarla, ocak ve tandır yerinden ayrılmıştı. Bunların, birkaç basamakla çıkılan, seki şeklinde yapılmış, olanları da yok değildi.

Bu sebeple bazı Türklerin mutfağa, "*kadınlara odası*" demiş olmaları da boş değildi. Ayrıca mutfağın bir "soğukluk" bölümü de bulunur ve buraya da et asılırdı. Nitekim *Harezmi* *şahlar* çağındaki, "*et asar neme*", yani "*et asılan şey*" deyişini, kasaplar için olduğu kadar, evler için de değerlendirmeliyiz 110).

Çardak ve kulübe :

Yazlık ve kışlık evler üzerinde durmuştuk. Fakat Türklerde "*yayla evi*" ihtiyacı her çağda, değişmez bir mesele halinde kalmıştı. Nitekim *Harezmi* *şahlar* çağında da, "*yazlık ev*" deyişine sık sık rastlıyoruz 111). Bağ bekçilerinin geceleri barınmaları için yapılan bazı kulübeler de vardı. Selçuk çağının başlarında, "*bekçi kulübesi*" çoğu zaman *satma* adı ile adlandırılıyordu 112). Bu küçük kulübeler, ağaç üzerinde de kurulurdu. *Brockelman* n, bu deyişi "*av kulübesi*" diye tercüme etmiştir. Bizce bu anlayış, daha doğru olmalıdır.

Eski Anadolu kaynaklarında ise, "*yayla ve kır evi*", bazı sözlüklerde, yalnızca *çatma* adı ile adlandırılmıştır 113). Uygur çağında da kamışlar

Resim: 20. Ayvanlı bir Türk evi.

veya ağaçlarla örülmüş, böyle yayla ve bostan kulübeleri vardı ve bunlara *çit* adı verilirdi.

Kırgızlar ise, küçük baraka ve kulübelere *kör-kö*, *kürkö* derlerdi 114). A n a d o l u 'da da bu deyiş, *gerge* şeklinde rastlanır.

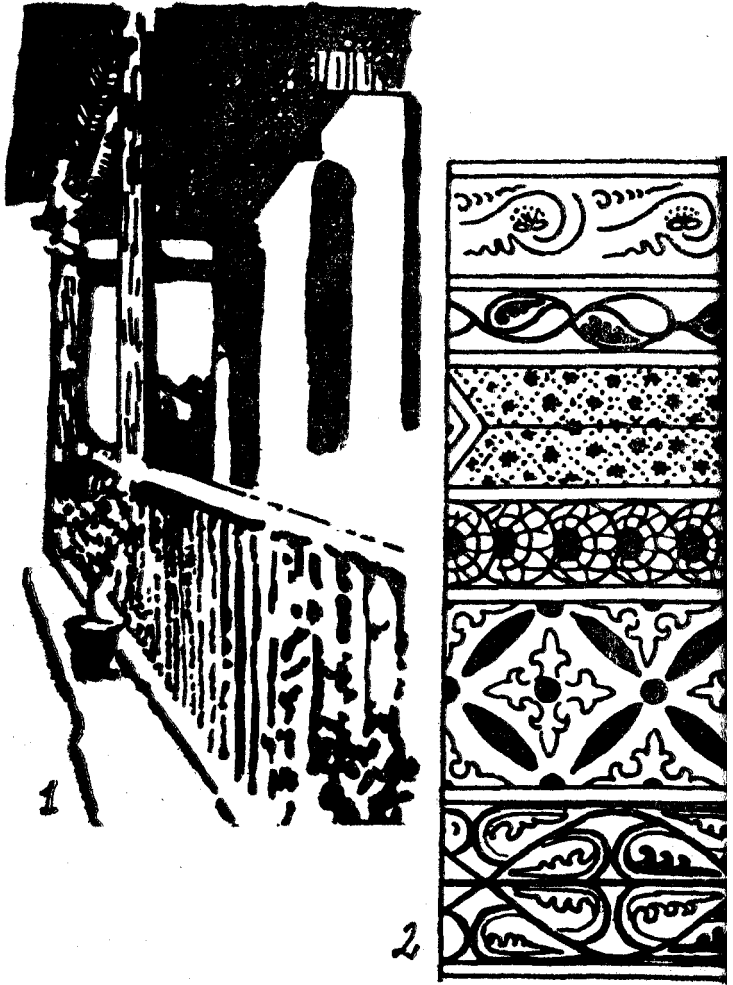
“Çardak” sözü türkçeye Ortaasya’da, farsçadan girmiştir. Bu söz, Türk kavimlerinin çoğunla da görülür. Çardak sözünün, A n a d o l u 'da kullanılan türlü anlayışları da vardır. Burada D e d e K o r k u t kitabında gördüğümüz yalnızca şu örneği vermekle yetinelim: “*Beyrek yüce çartaktan baktı*”. Bundan da anlaşılıyor ki çardak sözü, eski türkçede yalnızca basit ve kötü bir kulübe anlayışına kullanılmıyordu.

A n a d o l u 'da “çardak” karşılığı olarak kullanılan, *ayaz*, *cergi*, *gerge*, *karaçav*, *koymaca*, *sayunt*, *turluk*, *yazlık* sözleri ile, kulübe anlayışına gelen *alacık*, *alaçuk*, *alaçık*, *alak*, gibi daha birçok deyişler. Türk kültür tarihi bakımından birinci derecede değer taşırlar. (Bk. I. Cilt).

D. TÜRK KAPILARI

Türklerde kapı ile eşik sözleri, çoğu zaman eş anlayışda kullanılmışlardır. Bu sebeple biz de zaman zaman, bu iki deyişi birbirine karıştırarak, esas anlayışları üzerinde duracağız.

Kapuğ ve *kapiğ* şekilleri eski türkçede, kapı mânâsına olarak en çok rastlanan deyişlerdir. U y - g u r çağında kapıya, bazan doğrudan doğruya *kapağ* da denirdi 115).

Resim: 21. Ayvanlı bir Batı Çin evi ve Uygur çağı süslemeleri.

I. KAPI ÇEŞİTLERİ :

1. Ev kapısı :

Türkler ev kapıları ile çadır ve otağ kapıları için, aynı deyişleri kullanmışlardır. Dede Korkut'taki "*kapu baca*" deyişi, hem ev ve hem de çadır için kullanılmıştır 116). Ev kapısı için, daha çok, *eşik* sözü kullanılmıştı. Uygur çağında olduğu gibi, Selçuk 117). ve Harezmsahlara çağlarında da, "eşik" sözü, kapı anlayışı karşılığında söyleniyor ve yazılıyordu 118). "*Yaptı eşikni*" sözünü, "kapısını yaptı" mânâsına anlamamız lâzımdır 119). Zaten asıl kapı eşiği, Dede Korkut kitabında sık sık geçtiği gibi, "*kapu eşiği*" deyişi ile, açık olarak belirlenmişti.

2. Kale kapısı :

Öyle anlaşıyor ki Türkler, başlangıçta kale ve saray kapısı gibi, "*büyük kapı*" karşılığı olarak, türkçe "*kapga*" deyişini kullanıyorlardı. Burada ayrıca kapga deyişinin, kök ve türeyişlerini incelemek için yerimiz ve zamanımız yoktur.

"*Kapga*" sözü, Selçuk çağından itibaren görülmeğe başlar. Hem de açık olarak 120). Fakat nedense bu söz, Batı Türklerinde kaybolur. Bir ara Ortaçağ Mısır Türklerine ait İbn Mühenna Sözlüğünde kendini gösterir. Bu deyişin izleri, bazı Ortaasya Türklerinde seyrek olarak devam etmiştir 121). Fakat Kuzey Türklerinde kapga, ısrarla ve kesin bir şekilde yaşamıştır. O derecedeki, uzak-taki Çuvaş Türk lehçelerine bile girmiştir 122).

Resim: 22. Duvar süsleyen bir bey: (Uygurlardan önce?)

Aslında *kapga* sözü, eski Türkçedeki *kapgak*, yani “*kapak*” deyişine yakın olsa gerekti. (Bk. I. Cilt).

Anadolu’da “*kale kapısı*” sözü geniş olarak başlangıçtan itibaren kullanılmağa başlar. Artık sözlüklerde, “*kale kapısı trabzanı*” gibi deyişlere bile rastlanır (123). Dede Korkut Kitabında, “*korı kapısı*” yani “*koru kapısı*” deyişini de görüyoruz. Şehir kapısı da, kale kapısı gibi beraberce düşünülmelidir (124).

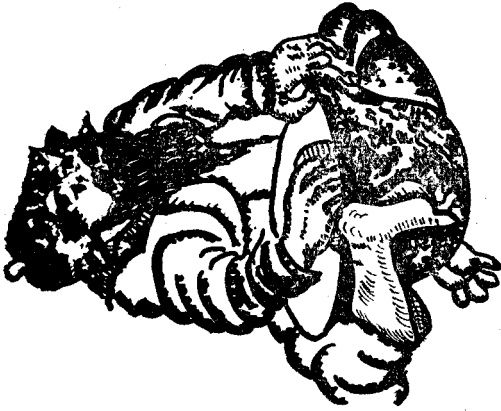
3. Saray kapısı :

Yukarıda, Selçuk çağındaki *kapga* sözünün, saray kapısı da dahil, bütün kapılar için söylendiğini söylemiştik. Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz Destanı’nda, bir saray anlatılırken “*Demürdin kapuluk*”, yani “*demir kapılı*” denmesine rağmen, ayrıca kapısı olduğundan dolayı ayrı bir deyim kullanılmamıştır. (125).

Farsçada büyük kapı anlayışına gelen *dervâze* sözü de, türkçeye çok geç zamanlarda, *darbaza* şeklinde, değişme yolu ile girmiştir (126). Fakat aynı Türk kavimlerinde kapı sözü, daha çok *ooz*, yani *ağız* gibi sözler ile karşılanıyordu. Meselâ Türk ef-sanelerinde, “*altın saray kapısı*” için, “*altın ooz or-do*”, “*altın kapılı saray*” deniyordu (127). Dervâze, sözü Anadolu’da ise *darvâdu* şekline girmiştir.

4. Bahçe kapısı :

Bizce bahçe kapısını, biraz daha geniş bir anlayış içinde düşünmek gereklidir. *Ağıl* ve *çit kapıları*

Resim: 23. Bir şeyi çakan ve çamaşır yıkayan iki Ortaasyalı: (Fatih albümlü).

da, bu çeşit kapılar içine girmekte idi. Meselâ Anadolu'da "avlu kapılarına", bazı yerlerde *gezmeç* derler. Bağ, bahçe ve bostanlarda, çit veya tahtadan yapılan kapılara ise, *kapsak*, *kapsa*, *kapsalak*, *kapsalık* gibi deyişler kullanırlar. Köylerde yollara konulan kapılara da, *tokutma* adı verirler. Anadolu köylerinden toplanan bu deyişlerin hepsi de, eski Türk kültür izlerini gösterirler. Harezmşahlılar çağında ise, "küçük bahçe kapılarına", *bağ eşigi* gibi güzel adlar verilirdi (128).

II. KAPI ŞEKİLLERİ :

1. Küçük ve tek kanatlı kapılar :

Türkler, küçük kapılara yaygın olarak *eşik* adı verirlerdi. Anadolu köylerinde, ara kapılara, *aşma*; iki komşu arasındaki küçük kapılara *aşacak*; büyük kapıdan başka yan kapılara da, *girek*, *koltuk kapısı*, *yolak* adları verilir. Bu deyişlerin hepsi de eski Türk özlari taşırlar. Normal büyüklükten küçük kapılara ise Türkler, geniş olarak *eşikçe* adı vermişlerdi (129).

2. Çift kanatlı kapılar :

Anadolu köylerinde, geniş olarak kapı kanadı, *kanat* sözü karşılır (130). Bununla ilgili bir çok deyişler de vardır. Fakat nedense Anadolu ağızlarından söz derlemesi yapanlar, bu öz türkçe

Resim: 24. Uygur duvar resimlerine göre ressam ve yazıcılar.

sözlere önem vermemişlerdir. Bu sebeple, Derleme Sözlüğüne, çok az yerlerde söylenen, ancak bazı yabancı köklü sözler alınmıştır.

3. Kuzulu kapı :

A h m e d V e f i k P a ş a derlemelerini, gerçek bir Türklük şuuruna sahip olarak yapmıştı. Bu sebeple onun derlemelerine, burada büyük bir önem veriyoruz. Eski Türklerde ve Anadolu'da, çift veya tek kanatlı büyük kapıların üzerinde, büyük kapıyı açmadan girip çıkabilmek için, ayrı bir "*küçük kapı*" açılmıştır. Eski A n a d o l u sözlüklerinde bu kapılara, geniş olarak *kuzulu kapı* adı verilir. Bazı kitaplarda ise buna, *oyma kapı*, *küçük oyma kapı*, *küçük kapı* da denirdi (131).

A n a d o l u köylerinde büyük han kapılarının ortasındaki küçük kapılar için ise, *enik kapı*, *enikli kapı*, *ennikli kapı* gibi, eski Türk özleri taşıyan deyişler kullanırlardı. Bazı yerlerde de buna yalnızca *kuzuluk* denmiştir.

4. Parmaklıklı kapı :

Bazı büyük kapılar da, tahta veya demir parmaklıklarla yapılmıştı. Bu çeşit kapıları, eski Türkler de seviyorlar ve yapıyorlardı. S e l ç u k çağının başlarında, bu parmaklıklı kapılara Türkler, *kapuğ sedhrek*, yani "seyrek kapı" derlermiş (132). Yukarıda da söylediğimiz gibi Türkler, seyrek dokunmuş bezlere de "seyrek bez" adını vermişlerdi. Şimdi olduğu gibi.

Resim: 25. Bir Uygur dekoratörü: (Uygur duvar resimlerine göre). (Grünwedel)

5. Kafesli kapı :

Yukarıda sözünü ettiğimiz parmaklıklıklı eski Türk kapıları, kafes şeklinde de yapılmış olabilirdi. Bu konuda kesin bir şey söylemek, çok güçtür. Anadolu köylerinde yaz aylarında, bu şekildeki kafesli yapılar çok görülür. Bu kapıların, burada sayamıyacağımız kadar türlü faydaları vardır. Ortaasya'da da, evlerde olsun, çadırlarda olsun, bu kafesli kapılar bol miktarda görülür. Kırgızlar bu kapılara *ergilçek* derler 133). Bu deyiş, daha çok örme tekniği ile ilgili olarak söylenmiştir. Çünkü *ergimek* sözü, "bir atlamak" demektir.

6. Asma kapılar :

Bu kapılarla ilgili deyişleri, daha çok eski Anadolu kitaplarında görüyoruz 134). Herhalde bu deyiş, kaldırılıp indirilen "*kale kapıları*" ile ilgili olmalı idi. Kalkıp inen bu çeşit kapıları, evlerde de görmüyor değiliz.

III. KAPININ BÖLÜMLERİ :

1. Kapının sövesi :

Söve sözü, çok eski bir Türk sözüdür. Eskiden *söbe* şeklinde söylenirdi. Bu söz, Türklerden Moğollara da girmiştir 135). *Harezmşahlılar* çağında söve için "*eşik ayacağının teşüğü*", yani "kapı ayacağının deliği" de denmiştir 136). Daha eski çağlarda, yani Selçuk çağının başlangıçlarında ise kapı sövesine, *yangak* adı verilirdi 137).

2. Kapı demiri :

Bazı kapılar ise, demirle kaplanırdı. Bu demir kapıların yanında, demir pervazlarla süslenen veya sağlamlaştırılan kapılar da yok değildi. Meselâ Harezmişahlı çağında, “*Temür kadayan eşik*”, yani “demirle kaplanmış kapı” deyişini görüyoruz (138). Aynı çağ kaynaklarında “*eşik temüri*”, yani “kapı demiri” sözü de vardır (139). Fakat bu deyişin karşısındaki tercümeğe göre, buradaki kapı demiri sözü, daha çok anahtar anlayışına kullanılmıştı.

3. Kapı anahtarı :

“*Açkıç*” sözü, herhalde *anahtar* karşılığı olarak kullanılan en eski Türk deyişi olsa gerektir. Bu söz, Uygur çağından itibaren görülmeğe başlar. Batıda, Anadolu’ya çok yakın olan Ortaçağ Mısırlı Türklerine kadar yayılır (140). Bugünkü, bazı Ortaasya Türk kavimlerinde de yaşar (141). Anadolu köylerinde ise, *açgıç*, *açkaç*, *aççak*, *açkıç* şeklinde görülür.

“*Açar*” sözüne, Anadolu’da da rastlanır. Aslında ise bu söz, daha çok Çağatay türkçesinde görülen bir deyiştir (142). Bundan da anlaşılıyor ki, kültür sözleri konusunda, Batı ile Doğu Türkleri arasında çok büyük ayrılıklar yoktu.

“*Açku*” sözünü, daha çok eski Anadolu kitap ve sözlüklerinde görüyoruz (143). Derleme Sözlüğünde de, “*anahtar*” mânâsına söylenen *açkı*, *açku* gibi halk deyişlerini bulabiliyoruz. *Anahtar*

sözü ilk defa, Osmanlı ve Çağatay gibi yüksek bir kültür diline sahip olan, Türk kavimlerinde görülmeğe başlar 144).

4. Kapı kilidi :

“Yozak” sözü, “kapı kilidi” anlayışına gelen en eski ve en orijinal türkçe bir deyiştir. Eski Türkler “kilitlemek” fiilini karşılamak için de, *yozaklamak* derlerdi. Türk kültür tarihi bakımından bu deyim, bizce büyük bir öneme sahiptir. Çünkü “*Türkiye’de halk ağzından SÖZ DERLEME DERGİSİ*”nde, *yozak* sözünü *kilit* anlayışına kullanılmış olarak bulabiliyoruz. Diğer Türk kavimlerinde kaybolmuş olan bu deyişin, Türkiye’de yaşamış olması, önümüze mühim bir mesele çıkarmaktadır.

“*Kilit*” sözü, türkçeye çok erken çağlarda girmiştir. Hatta bu sözün, İran dillerine bile, Yunan-cadan geldiği söylenmiştir. Bir gerçek varsa o da, kilit deyişinin Türklere, Sogâlar’dan, yani Batı Türkistan’dan gelmiş olduğu idi. Fakat burasının İran olmadığını da unutmayalım.

Selçuk çağının başlangıçlarında kilit sözü, “*kirit*” şeklinde türkçeleşmiş olarak görülür 145). Bu çağda Türkler kilitli kapıya ise, *kiritlig kapı* diyorlardı 146). “*Kilidin dişleri*” için, *kiritlig enüktüg* de deniyordu 147). Selçuk çağında buna benzer başka deyimler de vardır. Bu da bize gösteriyor ki Türkler, bu deyişi oldukça erken çağlarda almışlar ve kendi dillerine uydurmuşlardı.

Resim: 26. Dekorâtör ve yazıcılar: (Uygur duvar resimlerine göre).

Harezmşahlar çağında artık farsçadaki gibi *kilit* denmeğe başlanmıştı. “*Kilidin dişleri*” için tıpkı bizim gibi, *kilit tişi* deniyordu 148). Kilit deyişi Anadolu’da da devam etmiştir. Dede Korkut’taki, “*Elli yedü kalenün kilidi*” sözü, bunun güzel bir örneğidir. Ortaasya Türklerinde kilit daha çok anahtar ve maymuncuk anlayışına kullanılır olmuştur 149).

“*Şifreli kilit*” veya hile ile kilit açmak anlayışına kullanılan bazı türkçe deyişlerden de haberimiz vardır. Ancak bu deyişleri, burada inceleyemeyeceğiz.

“*Sürmeli kilit*”i de Türklerin çok eski çağlardan beri iyi tanıdıklarını biliyoruz. Eski Anadolu kitaplarında buna, “sürme kilit” adı da verilmiştir. Kapının, türlü *sürgü* ve *tırkaz* çeşitleri de vardır. Fakat bu konu ile burada, bu kadarla yetinmiş olalım 150).

Bu kısa ve dar tutulmuş örneklerimiz de bize gösteriyor ki Türkler, Anadolu’ya gelmeden önce de, yeter derecede bir yapı ve ev bilgisine sahip idiler.

NOTLAR

(Türk evi)

- 1). Der İslam, 29/30, s. 38. 2). *Oğuz Kağan destanı*, (Bang ve R.R. Arat yayını), s. 24 (248, 250). 3). Kaşg. Mahmud, III, s. 333; Brockelmann, *Prosa*, Asia Major, II, s. 18. 4). *Türk Etnografya dergisi*, II, 5). Turf. *Texte*, II, s. 8 (12); Radlof, IV, s. 1483. 6). Radlof, I, s. 94. 7). Radlof, II, s. 1125. 8). F.W.K. Müller, *Sogdische Texte*, II, s. 3 (27). 9). Kaşg. Mahmud, I, s. 106. 10). Aynı esr., II, s. 176. 11). Radlof, I, s. 1797. 12). Kaşg. Mahmud, I, s. 153. 13). Aynı esr., I, s. 386 ve diğer yerler. 14). Aynı esr., I, s. 150. 15). Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, s. 377a. 16). Kaşg. Mahmud, I, s. 48. 17). *Mukad. ül Edeb*, 118a. 18). Aynı esr., 128b. 19). Aynı esr., s. 276b. 20). Aynı esr., s. 111b. 21). Aynı esr., s. 11b. 22). Kaşg. Mahmud, I, s. 153 ve diğer yerler. 23). Aynı esr., III, s. 412. 24). Aynı esr. I, s. 269; II, s. 219. 25). Aynı esr., II, s. 102, 125. 26). *Mukad. ül-Edeb*, s. 253a. 27). Kaşg. Mahmud, III, s. 219. 28). *Mukad. ül-Edeb*, s. 129. 29). *Bulgat*, s. 3. 30). *Babürnâme*, (Vekâyi), s. 30, 31. Ahmed Vefik Paşa, *Lehç. Osmanî*, s. 398. 32). *Tarama Sözlüğü*, (eski), IV, s. 666. 33). *Mukad. ül-Edeb*, s. 171a. 34). Kaşg. Mahmud, I, s. 109. 35). Aynı esr., I, s. 105. 36). Aynı esr., I, s. 149. 37). Aynı esr., I, s. 39. 38). Aynı esr., I, s. 130. 39). Aynı esr., III, s. 236. 40). Aynı esr., I, s. 475. 41). Abu Hayyan, s. 87. 42). Kaşg. Mahmud, I, s. 366. 43). *Codex Comanicus* (Grönbech yayını), s. 253. 44). *Mukad. ül-Edeb*, s. 170. 45). *Tarama Sözlüğü*, (eski), IV, s. 188. 46). Abu Hayyan, s. 87; Radlof, III, s. 752. 47). Kaşg. Mahmud, I, s. 447. 48). Aynı esr., I, s. 387, 509. 49). *Der İslâm*, 29 (50), s. 53. 50). *Mukad. ül-Edeb*, s. 354a. 51). *Codex Co-*

manicus, s. 244. 52). Aynı esr., a. yer. 53). Kaşg. Mahmud, III, s. 224. 54). Ramstedt, aynı esr., s. 29a. 55). *Lehç. Osmanî*, s. 414. 56). Redhouse, s. 1233a. 57). Kaşg. Mahmud, III, s. 208. 58). Brockelmann, *Sprichwörter*, s. 98. 59). *Kutadgu Bilig*, (R. Arat yayını), 499. 60). Aynı esr., 489, 489. 61). Kaşg. Mahmud, III, s. 172. 62). Aynı esr., I, s. 404. 63). *Tarama Sözlüğü*, (eski, I, s. 66. 64). *Mukad. ül Edeb*, s. 174a. 65). Der İslâm, 30/53, s. 118. 66). *Lehç. Osmanî*, s. 218. 67). Houtsma, *Ein türkisch arabisches Glossar*, s. 69. 68). Kaşg. Mahmud, I, s. 474. 69). *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 241. 70). Aynı esr., IV, s. 503. 71). Redhouse, s. 1154a. 72). Paassonen *Çuvaş Sözlüğü*, s. 7. 73). Aynı esr., s. 61. 74). Kaşg. Mahmud, I, s. 508. 75). *Mukaddimet ül Edeb*, s. 121. 76). Schwarz, *Iran im Mittelalter*, II, s. 100, 206 ve diğer yerler. 77). Paassonen, Aynı esr., s. 7. 78). *Evliya çelebi seyahatnâmesi*, I, s. 116. 79). *Mukad. ül Edeb*, s. 102b. 80). Ramstedt, Aynı esr., s. 9a. 81). Kaşg. Mahmud, I, s. 7. 82). *Mukad. ül Edeb*, s. 108. 83). *Babürnâme*, (Vekâyi), s. 300, 404. 84). Radlof, I, s. 171. 85). Yudahin, s. 13. 86). Kaşg. Mahmud, I, s. 90, 97. 87). Aynı esr., I, 54 ve diğer yerler. 88). Aynı esr., I, s. 76; Radlof, I, s. 251. 89). Aynı esr., III, s. 224. 90). Yudahin, "atkana" maddesi. 91). Kaşg. Mahmud, I, s. 43. 92). Aynı esr., III, s. 224. 93). *Bede Korkut Kitabı*'ndan aldığımız notları, vaktiyle sayın O.Ş. Gökyay'ın yayınladığı ilk kitaptan toplamış bulunuyoruz. 94). *Mukad. ül Edeb*, s. 346a. 95). Kaşg. Mahmud, I, s. 49. 96). Aynı esr., I, s. 48. 97). Aynı esr., I, s. 98. 98). Aynı esr., II, s. 359. 99). Aynı esr., I, s. 151. 100). Aynı esr., I, s. 408. 101). *Tarama Sözlüğü*, (eski), IV, s. 258. 103). Yudahin, s. 55. 104). *Bulgat*, s. 17a. 105). Kaşg. Mahmud, III, s. 221. 106). Aynı eser., I, s. 48; Radlof, I, s. 1617. 107). Kaşg. Mahmud, III, s. 45. 108). *Bulgat*, s. 15b. 109). Yudahin, s. 55. 110). *Mukad. ül Edeb*, s. 236. 111). Aynı esr., s. 285. 112). Kaşg. Mahmud, I, s. 433. 113). *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 158. 114). Yudahin, s. 541. 115). P. Pelliot, *Kalyanamkara*,

41, 42; *Manichaica*, III, s. 23. 116). Dede Korkut kitabında bu gibi deyişler çok sık geçiyor. 117). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 42. 118). *Mukad. ül Edeb*, s. 167. 119). Aynı esr., s. 127b. 120). Kaşg. Mahmud, I, s. 425. 121). Yudahin, s. 401. 122). Paassonen, Aynı esr., s. 30. 123). Redhouse, s. 1234a. 124). Ali, *Selçuknâme*, (Houtsma yayını), s. 32. 125). *Oğuz Kağan destanı*, s. 24 (250). 126). Yudahin, s. 297. 127). Aynı esr., s. 597. 128). *Mukad. ül Edeb*, s. 109a. 129). Yudahin, s. 342. 130). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I, s. 129. 131). *Tarama Sözlüğü*, IV, s. 616. 132). Kaşg. Mahmud, I, s. 478. 133). Yudahin, s. 337. 134). Redhouse, s. 1436a. 135). Ramstedt, Aynı esr., s. 343. 136). *Mukad. ül Edeb*, 167b. 137). Kaşg. Mahmud, III, s. 376. 138). *Mukad. ül Edeb*, s. 346b. 139). Aynı esr. s. 167b. 140). *Bulgat.*, s. 140. 141). Yudahin, s. 6. 142). Şeyh Süleyman. *Lûgatı Çağatayî*, s. 6. 143). *Tarama Sözlüğü*, II, s. 4. 144). Radlof, I, s. 228. 145). Kaşg. Mahmud, I, s. 357. 146). Aynı esr., I, s. 506. 147). Aynı esr., I, s. 72. 148). *Mukad. ül Edeb*, s. 219. 149). Yudahin, "Kilit" maddesi ve Radlof, II, s. 1370. 150). *Tarama Sözlüğü*, (eski), IV, s. 7.

II

B Ö L Ü M

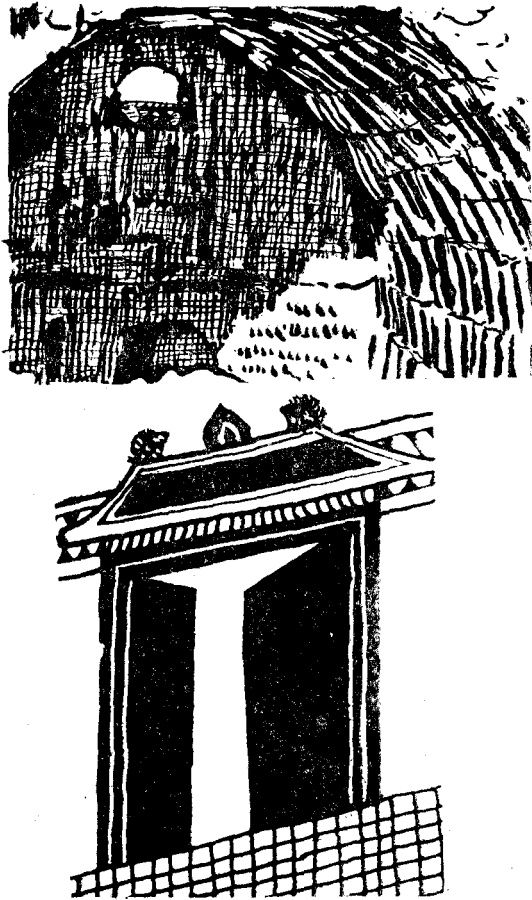
TÜRKLERDE EV KÜLTÜRÜNÜN GELİŞMESİ

E V T İ P L E R İ

1. Bazı uygur evleri :

Eski Türklerdeki yerleşik hayatın en gelişmiş temsilcileri hiç şüphe yok ki Uygurlar idiler. Ama yerleşik Türk hayat ve medeniyeti, Uygurlar ile başlamış ve yine Uygurlar ile bitmiş değildi. Uygur kültür ve medeniyetinin en parlak çağlarına eriştiği X. yüzyılda, zaten batıda da Türkler arasında yaygın bir şehir hayatı başlamıştı. Isıg-gölden batıya doğru uzanan bir sürü Türk şehirleri, Arap ve İranlı coğrafyacıların kitaplarında bol bol yer alıyorlardı. Bu konuda diğer değerli meslektaşlarım, çok şeyler yazmışlardır. Ne yazık ki, bu kadar geniş araştırmalara rağmen, bunları okumadan, eski yanlış görüşleri devam ettirmek isteyenler, halâ çoğunluktadır.

Biz burada kısaca Uygurlardaki ev kültürünü izlemeğe çalışacağız. Yazılı kaynaklarda görülen bilgileri öbür bölümlerimizde, zaten bol bol okuyucularımızın önüne sermiş bulunuyoruz. Burada ise daha çok, buluntular ile Uygurların duvar resimlerine dayanacaktır. Saygı değer hocamız A. von

Resim: 27. Turfan'daki idikut şehrinde bir kemer kalıntısı ve bir kapı resmi.

Gabain, bu kaynaklara dayanan, “*Koço Uygur Hakanlığında hayat, Wiesbaden, 1973*” adlı ve almanca yazılmış, değerli bir eser yayınlamıştır. Bu konudaki kendi görüşlerimizi verirken, hocamızın vardığı ve prensipleri de gözden uzak tutmayacağız. Zaman zaman da konularımıza, O’nun görüşleri ile başlayacağız. Tabii olarak bizim tenkid ve görüşlerimizi esas alma yolu ile. Çünkü biz yalnızca Uygurlarda kalmıyoruz. Çok daha ileri çağlara doğru gitmekteyiz.

2. Ev tipleri ve iklim :

İklim şartları ile evin şekli arasında, çok yakın ilgiler vardı. Her iklim ve bölgenin şartlarına göre, evlerin dış şekilleri de değişirdi. Bu sebeple Türklerin türlü kültür çevrelerinde, evlerinin dış şekilleri bakımından, tam bir birlik ve sürekli bir Türk geleneği bulabilmek, çok güçtür. Ormanlı, ormansız; soğuk, rüzgârlı veya sıcak bölgelere yerleşmiş olan Türkler arasında, ev şekli bakımından büyük ayrılıklar meydana gelmişti. Yarım yüzyıl önce, aynı yurttan göçerek, aynı yerlere yerleşmiş Türkler arasında bile fark vardı. Fakat “*önemli olan, Türk evinin iç yapısı ve iç döşemesi idi.*” Halılar, döşekler, örtüler, sedirler, raflar, ocaklar vs. Türk evinin değişmeyen motifleri bunlar idiler.

Turfan ovasında, şimdi ağaç yoktur. Fakat A. von Gabain hocamızın da belirttikleri gibi, jeologlara göre Turfan ovasında, sürekli bir kuruma vardır. Bu sebeple daha önceleri, buraların ağaçlarla kaplı olması, çok muhtemel idi. Çünkü Uygur evlerin-

Resim: 28. Uygur duvar resimlerinde bazı merdiven çeşitleri.

de ağaç yapı önemli bir rol oynamıştı. Bu konuda biz, susmak ile yetineceğiz. Çünkü şimdi de, Tanrıdağlarının güney eteklerindeki ormanlardan yararlanılarak yapılan, pek çok ağaç ev vardır. Her yerde olduğu gibi Turfandaki orman sahaları da şehirlerden gittikçe uzaklaşmaktadırlar.

3. Dışa penceresiz ve duvarla çevrili evler :

A. von Gabain hocamızın da belirttikleri gibi, Turfan ovasındaki evlerin çoğunun, dışa açılan pencereleri yoktu. Pencereler, evin ortasındaki bir avluya bakıyorlardı. Bu tipteki evlere bizim Güneydoğu bölgelerimizde de çok rastlanır. Bunun başlıca sebebi, sığağa karşı korunma idi. Tabii olarak Turfan ovasında, buna rüzgârlar ile kum fırtınalarını da eklemek gerekiyordu. Daha eskilere gidilirse, Anadolu'nun köy evleri de böyle idiler. Çünkü ev, yalnızca oturmak için değil; hırsız ve haydutlara karşı korunmak için de yapıldı. Bunlara, kan davaları ile köyler ve aileler arasındaki, rekabeti de eklemek gerekli idi. Tabii olarak bu ev tipini, Türk kültürünün devam edip gelen, tek bir geleneği olarak kabul edemiyoruz. Bu ev şekli daha çok insan-oglunun korunma ve yaşama ihtiyacından doğmuş bir ev tipi idi. Ama avlunun içi, pencereler önüne yapılmış ve parmaklıklar ile çevrilmiş sundurmalar ile evin iç döşemesi, Türk kültürünün devam eden ve değişmeyen gelenekleri idiler. Biz konuyu başlangıçtan beri bu anlayış ile ele aldık. "*Oturma ve yaşama rahatlığı ile gönlin ferahlığı*" Türk evlerinin ge-

lişmesinde, en önemli bir faktör olmuştur. “*Evde oturur iken yaylayı aramama veya yaylayı eve getirme!*”

b. Mağara evleri ve mâbedleri :

“*Uygurların mağara evleri ve içleri*” : Bilindiği üzere, mağaralar içine mabedler yapma düşüncesi, -ana fikir olarak-, B u d a dininin geleneklerinden geliyordu. Bu gelenek, Çin’e doğru uzanıyor ve ilk basamak olarak da, kendisini Çin’in batısındaki T u n - h u a n g şehri ile, çevrelerinde gösteriyordu. Bilindiği üzere Tun-huang, Çin’in Ortaasya’ya açılan en önemli bir kapısı idi. Ortaasya’ya yapılan Çin akınları, bu bölgeden başlıyorlardı. Bu sebeple, büyük Çin askerî garnizonları da, bu bölgede konaklamışlardı. Tunhuang valisine de bir nevi “*Ortaasya’nın Genel Valisi*” gözü ile bakılıyordu. Çünkü bütün ticaret yolları ile, batı bölgelerinin gözetilmesi de, hep bu valinin vazifeleri içine giriyordu. Çin orduları ile ticaret yollarını beslemek ve korumak için de, bu bölgeye oldukça kalabalık olan Çin kolonileri yerleştirilmişti. “*Bin - Buda*” mabetleri adı verilen, mağara mabedleri de, yine bu bölgede yer almışlardı. “*Ortaasya ve Çin kültürlerinin benzeşmesi*” de, yine bu bölgede başlıyor ve Çin’in içlerine doğru yayılıyordu. Bilindiği üzere Çin’e *Budizm*, Ortaasya yolu ile girmişti. Daha doğrusu B u d a dini, Ortaasya’da yeterli bir gelişme derecesini bulduktan sonra, Çin’e yayılmıştı.

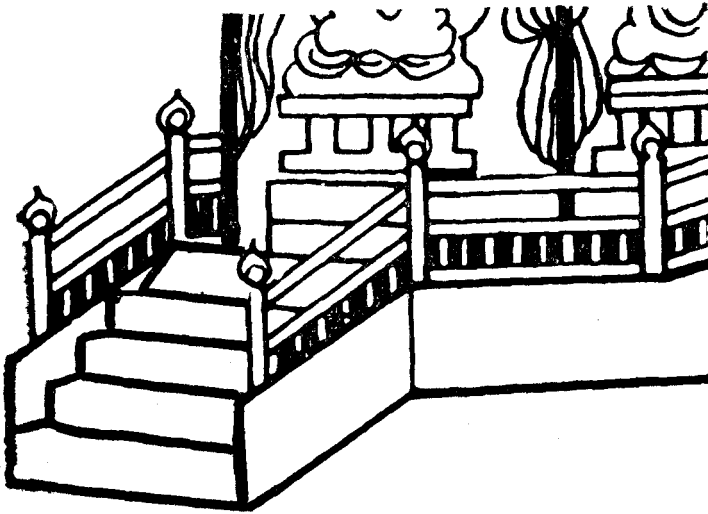
T u r f a n’dan başlayan B u d a dini, ilk konak olarak “*Bin Buda mâbed*” lerinin bulunduğu, Tun-huang’da konaklamıştı. Bundan sonra Çin’in içlerin-

deki Yün-kang çevrelerindeki “mağara mabedleri” ile, en üst gelişme seviyesine erişmişti. Bu kısa girişi, Turfan bölgesindeki mağara mabedleri ile, mağaralar içine yapılmış olan evleri, daha iyi anlayabilmek için yapmış bulunuyoruz.

“Mağara evler” yapmak için, Turfan bölgesinin arazisi ile iklimi çok uygun idi. Ovanın içinde alçak tepeler uzanıyor ve bu tepelerin yamaçları da, dik dönemeçler yapıyorlardı. Tanrı dağlarından inen büyük seller, mağara evleri yapmağa uygun, girintili ve çıkıntılı kalker tabakalar bırakmışlardı. Bu sebeple Turfandaki arazi, Buda dininin geleneklerine uygun ve yeni mağara evler yapmak için de çok elverişli idi. A. von Gabain hocamız, “*Koço Uygur hakanlığında hayat*” adlı eserinde şöyle di-yordu:

“Mağara ev yapma geleneği, fakirlik ve yoksulluğun bir işareti değil idi. Aksine mağara evler insanları, yazların sıcağından ve kışların da soğuklarından, en iyi koruyan mesken tipleri idiler (S. 76)”. Hele bu mağara evlerinin içleri, türlü freskler, tablolar ve çeşitli konfor ile süslenmiş ise. Buda dininin girmiş olduğu her yerde, mağara evi yapma geleneği vardı. Nitekim bu gelenek, Tanrı dağları eteklerinden başlayarak, Batı Türkistan ve Afganistan’a kadar bile uzanıyordu.

“Türklerde mağara evleri yoktu”: Hayvancı Türklerin günlük hayatları ile yiyecek ve içecekleri, Buda dininin esaslarına uygun değildi. Çünkü Türklerin güçlü kesimleri, daha çok hayvancı idiler. Onların günlük yiyecek maddeleri de, et ve süt

Resim: 29. Uygur duvar resimlerinde görülen köşk merdivenleri ile parmaklıkları. (A. Von Gabain'dan detay).

ile ilgili idi. Et ve süt ise, Buda dini tarafından yasaklanmıştı. Ayrıca bir mağaraya bağlanıp kalmak, hayvancı kavimlerin yaşayışlarına uygun bir alışkanlık da değildi. Nitekim M.S. 572 den sonra, Göktürk kağanı *Tabo Kağan* ile *Bilge Kağan*, Buda dinini almak için, bazı girişmelerde bulunmuşlardı. Fakat bu istekleri, Türkler arasında büyük bir isteksizlik ile karşılanmıştı. *Bilge Kağan* ile büyük veziri *Tonyukuk*'un, bu konudaki sert tartışmalarını, "*Türklerde şehir hayatı*" ile ilgili I. cildde vermiştik. Bilindiği üzere Türklerce mağara karşılığı olarak en çok söylenen söz, "*in*" idi. *In* denince hatıra gelen ilk şey, "*hayvanların yaşadığı*" bir yer olurdu. XI. yüzyıl Türkleri, yani Selçuk çağının başlarında, Ortaasya'da yaşayan Türkler ise mağaraya, "*üngür*" diyorlardı 1). Aslında bu söz, bir "*boşluk*" demektir. Uyğur yazılarında ise bu söz, "*karın boşluğu*" anlayışına kullanılıyordu. *Üngürmek* de, "*deştirmek ve deldirmek*" mânâsına söyleniyordu. Fakat Ortaasya'nın batısındaki Türklerde ise bu söz, daha çok bir "*mağara*" demek idi. Nitekim *Kutadgu Bilig*'de, "*Mağara duran ve dua eden bir din adamı*" için, "*üngürde turuglı*" deniyordu 2). Ancak burada adı geçen mağara, buda dininde olduğu gibi, süslü ve muhteşem bir mağara evi veya tapınağı demek değil idi.

Fakat batıdaki Türklerde, Uyğurların bu güzel mağara ev veya mâbedlerini tanıyorlardı. Bu mağara evlerini ise, *kerem* adı ile anıyorlardı. XI. yüzyıl Türklerine göre "*Kerem, yer altında kazılmış olan bir mağara veya izbe*", demek idi. Kaşgarlı Mahmud'a göre bu söz, türkçe değildi. "*Aşağı*

ve yukarı Çin dillerinden gelmiş”, bir deyiş idi 3). Türklerde bulunmayan ve kullanılmayan bir mağara evinin adı, elbette ki türkçede de bulunamazdı. “*Aşağı ve yukarı Çin*”, neresi idi? Bir defa *kerem* sözü, çince bir söz değildi. Bu söz, moğolca *ger*, yani “*ev ve yurt*” sözünden gelişerek, sonradan da *kerem* şekline girmiş bir deyiş olabilir idi. Görülüyor ki Batı Asya Türklerine, “*Mağara ev*” ile ilgili deyişler de, doğudaki geri Moğol kavimlerinden gelmiş olabilir. Zaten hocamız Prof. Eberhard, “*Eski Proto-Moğol’ların mağara evleri*” hakkında, yeterli Çin belgelerini toplamıştı 4). Aslında Moğollar, tabii çöküntüler ile mağaralara *togum* derlerdi. Fakat Fin bilgini Ramstedt’e göre, Türklerin “*in*” sözleri, Kore dillerine kadar yayılmıştı. Koreliler daha çok, yapılmış evler için “*in*” diyorlardı.

5. Evin içinin çadır gibi döşenmesi ve yapılması :

Bir kültür tarihçisi olarak bu konuda, mimarlar ile aramızda, geniş görüş ayrılıkları vardır. Mimarlık tarihi üzerinde çalışanlar, daha çok taş ve toprak ile, kubbe ve tonoz yapma tekniğine, büyük bir değer verirler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, yapı tekniği her memleketin iklim şartlarına ve malzeme imkânlarına göre gelişmiştir. Tabii olarak buna, dış kültür tesirleri ile, insan ruhunun gelişme ve yenilik isteklerini de, katmak gereklidir. “*Evin iç döşemesi ile iç yapısı ise, eski ve köklü geleneklerin bir aynası ve “yaşama alışkanlığının” bir devamıdır.*” Bilindiği üzere Uygurlardan önce, -yani

M.S. 840 yılına kadar Turfan bölgesinde-, Batı Türkistan ile eski Hint kültür baskıları, daha çok idi.

Buna, “*İran-Hint*” kültür çağı diyenler de vardır ki bu görüş, tamamı ile yanlıştır. Bir defa, “*Batı Türkistan, İran değil idi.*” Gerçi eski Batı Türkistan’da, İran dillerinin bazı kolları konuşuluyordu. Fakat Batı Türkistan, coğrafya, askerlik stratejisi ve ekonomik zenginlik bakımından, İran’dan çok daha üstündü. Ayrıca her bakımdan, Ortaasya’nın bir parçası idi. Yine her çağda, “*Batı Türkistan’ın yerlileri, Çin’e kadar uzanan Ortaasya ticaret şehirlerinde yayılmış ve iç Asyanın birer yerli halkı gibi olmuşlardı.*” Bunların dışında, -Afganistan yolu ile-, Hindistan kültürleri ve ticareti ile olan ilgilerin köprü başı da, yine Batı Türkistan olmuştu. Propaganda ve hislerin baskısı ile, Batı Türkistan kültürlerini “*İran*” adı ile adlandıranların görüşlerine, elbette ki burada bir değer veremiyecğiz. Bu giriş ve görüş Türk kültürünün gelişmesini anlama bakımından, çok mühimdir.

Turfan bölgesinde görülen, *kişilere ait mağara evler*, diğer yerlere göre, sayıca daha çok idiler. Doğu Türkistan’ın diğer yerlerindeki mağara evler ise, umumiyetle mâbed olarak kullanılıyorlardı. Turfan’daki evler, çoğu zaman tek tonozlu bir tavan ile yapılmışlardı. Tek ve geniş bir oda gibi idiler. Giriş yeri ise, ön kısımda yapılan bir balkon ile temin edilmişti. Dışarı ile olan temasları ise, merdivenlerin yardımı ile kurulmuştu. Bunlar daha çok, tek cephele evler idiler. Buna rağmen, ayrı oturma

yeri olarak yapılan evler ile mağara mâbedleri arasında, oldukça geniş ayrılıklar vardı. Bu da herhalde, Buda dininin eski geleneklerinin, mâbedlerde daha uzun yaşamış olmasından, ileri geliyordu. Aslında Hindistan'daki öz Buda dini geleneklerinin, -Doğu Türkistan gibi Hindistan'a çok uzak bir ülkede-, ne kadar devam etmiş oldukları da, çok şüpheli idi. Ancak budist mâbedlerinde düzenlenen Buda dini merasimleri ile türlü gelenekleri, ana çizgileri ile belli idiler. Buda dinindeki sunaklar ile Tanrıların nerelerde yer alacakları da, aşağı yukarı yine rahipler tarafından, iyi biliniyorlardı. Bu sebeple Turfan'daki mağaralarda yapılan Buda mâbedleri, eski töreleri ancak ana çizgileri ile devam ettiriyorlardı.

“*Hususî evler*” ile mâbedlerin döşenmesi ve yapımı arasındaki ayrılıklar da zaten buradan geliyordu. Halk rahatını, rahipler ise törenlerin yerli yerince yapılmış olmasını düşünüyorlardı. Bu sebeple incelencek yapılar arasında, önceden böyle bir ayırma yapılmalıdır. Yoksa bir Buda mâbedinde yerli halkın döşeme ve rahatlık geleneklerini arayıp, bulabilmek elbetteki çok güç olur.

Turfan ve Kuça'daki, “*çadıra benzeyen tek kubbeli mâbedler*”, A. von Gabain tarafından geniş olarak incelenmiştir (S. 77). Bu mağara mâbedlerinin kubbe kenarları yaygın olarak çiçekler ile süslü çerçeveler tarafından çevrilmişlerdi. Kubbenin ortasında ise, bir baca vardı. Kubbe ile duvarlar ise, Budist mitolojiden alınmış freskler ile süslenmiş idiler. A. Grünwedel, bu resimleri

Budist mitolojiye göre değerlendirmiş ve mânâlandırmıştı. Bu mabedler, yapı ve şekil bakımından gerçekten eski “*Türk çadırlarını*” andırıyorlardı. Fakat bu tip eserler, Ortaasya’dan ta Afganistan’a kadar uzayan, bir gelenek halinde yayılmışlardı. Türkler ile içiçe yaşamış olan bu şehirler ile yapı-larda, çadır geleneklerinin tesirlerini görebilmek, elbetteki normaldir. Yanyana ve içiçe yaşamış olan kavimlerin, kültürleri arasına, kalın bir duvar çek-mek ise, insanoğlunun yaratılışına aykırıdır.

YAPI MALZEMESİ

Yapı malzemesi ile yapı âletlerini tanımadan, Türklerdeki ev kültürünü anlıyabilmek, elbette ki çok zor olacaktır. Bu sebeple yapı malzemeleri ile âletlerini de, çok kısa olarak gözden geçirmede, bir fayda vardır.

1. Alçı ve alçı işi :

Turfan ovasındaki Uygur çağına ait evle-rin birçoklarında alçı ve alçı işlerini çok görüyoruz. Bilhassa zenginler ile devlet ileri gelenlerinin evle-rinde. Bu evlerin duvar döşeme ve tavanları, alçı ile döşenmişti. Alçı sürüldükten sonra üzeri, iyi-ce cilâlanmıştı. Duvarlara sürülen alçının kalınlığı, üç santim kadardı. Tavanlar da, alçı ile kaplı idi. Çiçekli bir göbekten gelişen süslemeler, etrafa doğ-

ru yayılıyorlardı. Alçı üzerinde “*Türklerde maden bilgisi*” adlı kitabımızda duracağız. A n a d o l u ’da alçıya, *acı kireç* diyen yerler çoktur. Kuzey Türklerinde yani Kazan bölgesinde ise, “*alçılama*”, için, *akşarlama* deniyordu.

2. Çivi ve çivileme :

Bilindiği üzere çivi, hem demirden ve hem de ağaçtan yapılır. K a z ı k da, aynı zamanda bir çivi idi. Bu sebeple eski Türklerdeki bu anlayışlar, çoğu zaman birbirine karışmıştır. Örnek olarak Uygurlarda “*talguk*” sözü, hem çivi ve hem de kazık anlayışını karşılıyordu. Bir Uygur yazısında, “*beş yüz demir kazık veya çivi*” den yani, “*beş yüz temir talguk*”, demek yolu ile söz açılıyordu 1). Herhalde bu *talguk* sözü, “*dalmak veya daldırmak*” tan gelen, bir deyiş olsa gerekti. XI. yüzyılda, Ortaasya’nın Batı kesimlerinde oturan Türklerde ise, aynı deyişin mânâsının, biraz daha değişmiş olduğunu görüyoruz. Bu çağda, “*Talguk, baltanın sapını sıkıştırma için çakılan çivi*”, demek idi 2).

“*Kazık ile çivi*”, aslında zaman zaman, eski Türklerce de birbirinden ayırd edilmişlerdi. Türklerin Uygur kesimleri, k a z ı k için, *kazguk* diyorlardı. Eski Uygur yazılarında, “*demir kazığı yere çakmak*” karşılığı olarak, “*temir kazukug yere tokısar*”, gibi sözler görülüyordu 3). XI. yüzyılda Ortaasya’nın Batı kesimlerinde oturan Türkler ise, herhalde “*kazınmak*” kökü ile ilgili olarak, “*kazık*” için, *kazunguk* demeğe başlamışlardı. Hatta kaynaklarımız bu sözü şöyle açıklıyorlardı: “*Kazunguk, (veya kazı-*

guk); Bu sözden alınarak *kutup yıldızı için, temür kazınguk denmiştir. Bu, demirden yapılmış kazık demektir. Gök, sanki bunun üzerinde dönüyordu 4).* Daha sonraki çağlarda, meselâ Uygur yazısı ile yazılmış *Oğuz destanı* içinde, “kazık” için, bizimki gibi, *kazuk* denmişti 5).

“Çivi” için, Türkler tarafından söylenen diğer mühim bir deyiş de, *kadak* idi. “Çivilemek” de, *kadamak* fiili ile söyleniyordu. Derleme sözlüğüne göre bu anlayış ile deyişler, Anadolu köylerinde de yaşamaktadır. Anadolu’da *kadamak* daha çok “çivi çakmak” için söyleniyordu. Altaylardaki Şor Türkleri çiviye, *kadık*; Çagatay Türk kültür çevresinde ise, çivi için, *kadak* deniyordu. Bu deyiş sonradan, Moğollar ile, Moğolların Batı kesimlerinden olan Kalmuklara da geçmiştir 6).

Eski Anadolu ile Anadolu köylerinde ise çivi için söylenen, *eğseri* sözü pek çoktur. 7). Arap-Fars kültürlerinden gelen *mıh*, ise, XI. yüzyıllarda Batı Türkleri arasında yayılmağa başlamıştı. *Mıh*, *mıhlamak* gibi sözler ise, eski Mısır ile Kıpçak Türk kültür çevrelerine ait kaynaklarda görülmeğe başlar 8).

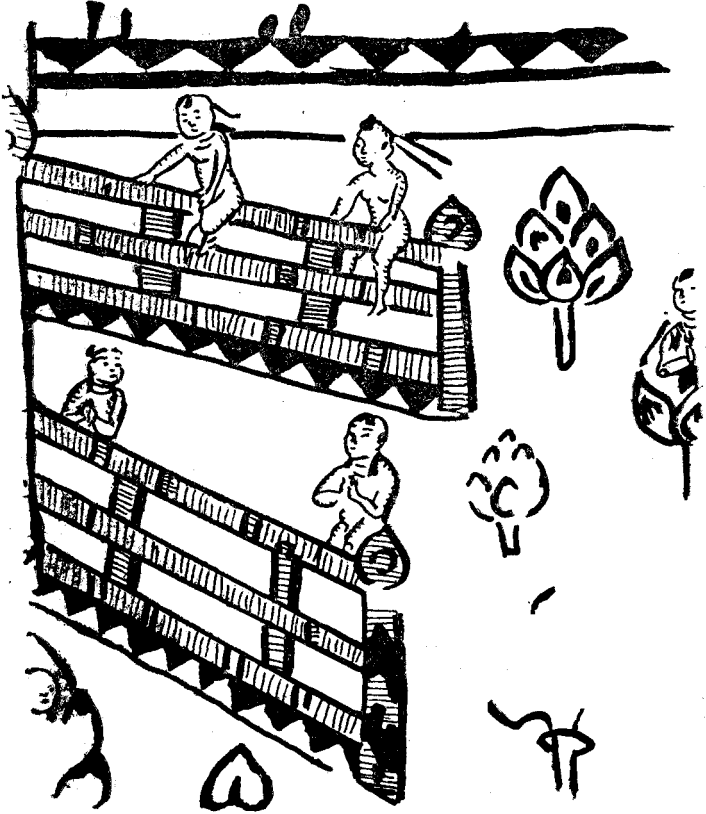
3. “Boru”:

“Boru”, En eski türkçede de *borı* diye söylenirdi. XI. yüzyıl kaynaklarına göre, “*Borı, okun ucuna geçirilen temrenin oyuğu ve halkası*”, demektir 1). “*Hokka ve tas gibi şeylerin yarılmaması için ağzına geçirilen halka*”, için de *borı* denilirdi. Görü-

luyor ki eski Türkler, halka ve oyuk için, borı diyorlardı. Üflenecek ve öttürülecek, içi boş borunun ise, mânâsı biraz daha ayrı idi. Buna da “*borguy*” diyorlardı 2). Bu daha çok bizim bugünkü, *burgu* sözüümüz ile ilgili idi. Nitekim XIV. yüzyıl başlarında yazılmış olan eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde, “*boru*” için, *burgu* deniliyordu 3). Boru bazan da, -belki de yanlış olarak-, *burga* diye yazılıyor ve bunun yanında *borı kırtık* deyişleri de geçiyordu. *Kırtık* ise, “*boynuzdan yapılarak üflenen ve çalman bir boru*”, demek idi 4). Aslında buna, *kurtak* ve *kartak* da deniliyordu. Demirci ve marangozların kullandıkları, *burgu* âletinin de, bu söz ile bir bağı vardı. Bu konuyu da, ayrı bir zamanda incelemiş olalım.

4. “Oluk” :

“*Oluk*” sözü ise en eski çağlardan beri değişmeyecek günümüze kadar, gelen kültür sözlerimizden biridir. XI. yüzyıldanberi *oluk* sözü, değişmeden gelmiştir. XI. yüzyıl Ortaasya Türklerince, “*Oluk*, ağaç kütüğünden yemlik gibi oyularak, içerisinde, “*şıra soğutulan ve hayvan sılanan yalak*”, demek idi 5). Yine bu çağda, “*küçük kaynaklar*” için de, *oluk* deniliyordu. Nitekim kaynaklarımız, “bu sözün aslı da, önceki sözden gelir”, diyorlardı 6). Bundan da anlaşılıyor ki, bu “*küçük kaynaklar*”, ağaçtan oyulma yolu ile yapılıyorlardı. *Oluk* deme geleneği, Batı Türkleri ile eski Mısır ve kıpçak Türk

Resim: 31. Uyghur duvar resimlerine göre bahçe çitleri.

kültür çevrelerinde de, devam edip gitmiştir. **Yalnız** biraz mânâlar, zamanla değişmiştir. **Meselâ** **Kıpçak** Türk kültür çevresinde, “*Oluk, suyun hızla aktığı yer*”, demektir. 7). Bazı Ortaasya Türklerinde ise, *oluk* yerine *oğluk* denir ki bu söyleniş, aslına daha uygun olsa gerektir. Elbette ki her kavim, yeni yerleştiği yerden bir çok yeni değişler almış ve geliştirmiştir. Bu sebeple Anadolu’da, dam oluğu için söylenen bazı yabancı sözler vardır. **Ama** Türklerin eski oluk sözü, Anadolu Türklüğünde her sözün esası ve anası idi.

ÇATILAR :

Çatı bilindiği üzere, çok eski bir Çin geleneğidir. Bu sebeple çatı, Batıda daha azdır. **Uygur** mimarlığı ile ev yapma geleneklerinde çatı, mühim bir yer tutmuştu. Çünkü Uygurların, Çin ile yakın ilgileri olmuştu. Bunun içindir ki Batıdaki çatı yapma tekniklerini incelerken, **Uygurların** bu eski alışkanlıklarını da unutmamak gereklidir. Çünkü Ortaasya yolu ile, bu konuda Batıya da birçok şeyler geçmişti. Uygurların çatı yapma tekniği, **A. Günnedel’in**, “*Idikut Şehri*” adlı ünlü eserinde incelenmiştir (S. 60). Aynı konu **A. von Gabain’in**, “*Koço Uygur kağanlığı*” adlı eserinde de, daha kısa olarak ele alınmıştır (S. 79). Çinliler çatılarının alt bölümlerini, *kao-liang* dedikleri, bir darı çeşidinin sapları ile kaparlardı. Bu saplar, çatının alt kısmının, ana yapısını meydana getirirlerdi. Bu darı saplarının altı ve üstü, killi çamur dökülerek, iyice kaplanırdı. Alt kısım, böyle iyice pekişti-

rildikten sonra, üzerine de tuğlalar serilirdi. Bilindiği üzere, Çin mimarisinde “*çatı tuğlaları*”, yeşil çiniler ile yapılırdı. Bu bilgilerin çoğunu, Uygurların duvar fresklerinden, yani boyalı resimlerinden öğreniyoruz. Ancak bunların, Uygurlardaki gerçek hayat ile ne kadar bağları olduğunu ise, açık olarak bilmiyoruz. Uygurların çatı altları, bugün A n a d o l u ’da *mertek* denilen, teknik ile yapıliyordu. Fakat bu “*tuğla çatı*” sistemi, Anadolu’ya kadar gelmemişti. İleri bir ziraat kültürüne sahip olan Uygurlarda, çatı yapımında, *saman* da mühim bir rol oynamış olmalı idi. Fakat Çin’de saman yoktu. (Bk. S. 7).

DUVARLAR :

Yukarıda da belirtmeğe çalıştığımız gibi Ortaasya şehirlerinde, yalnız şehirler değil; evler ile mâbedler bile, birer duvar ile çevrilmişti. Bu sebeple duvar yapma bilgisi, Türkler için yabancı değildi. Çin’de de yalnız şehirler değil; köylerin bile, duvarlar veya çitler ile çevrilmesi gerekli idi. Bu duvarların yalnız haydutlar için değil; gece dağdan inen kaplanlar için de, hayatî bir değeri vardı. Akşam olunca hiç kimse bu çitlerden dışarıya çıkamazdı. Çin’de ev duvarları geniş olarak bambu ile dokunurdu. Ev yapmada daha çok, “*ağaç tekniği*” üstün idi. Kuzey Çin ile Ortaasya’da ise duvar yapımında değerli olan malzeme, daha çok “*pışmış veya pışmemiş*” tuğlalar idiler. (Bk. S. 9).

Duvar hakkındaki Türklerin görüş ve anlayışlarını yukarıda kısa olarak incelemiştik. Burada aynı konuya yeniden dönmeyeceğiz. (Bk. S. 9.) “Şe-

hir duvarları” da, “*Türklerde şehir hayatı*” adlı I. cildde yine kısaca gözden geçirilmişti.

TUĞLA VE KERPIÇ :

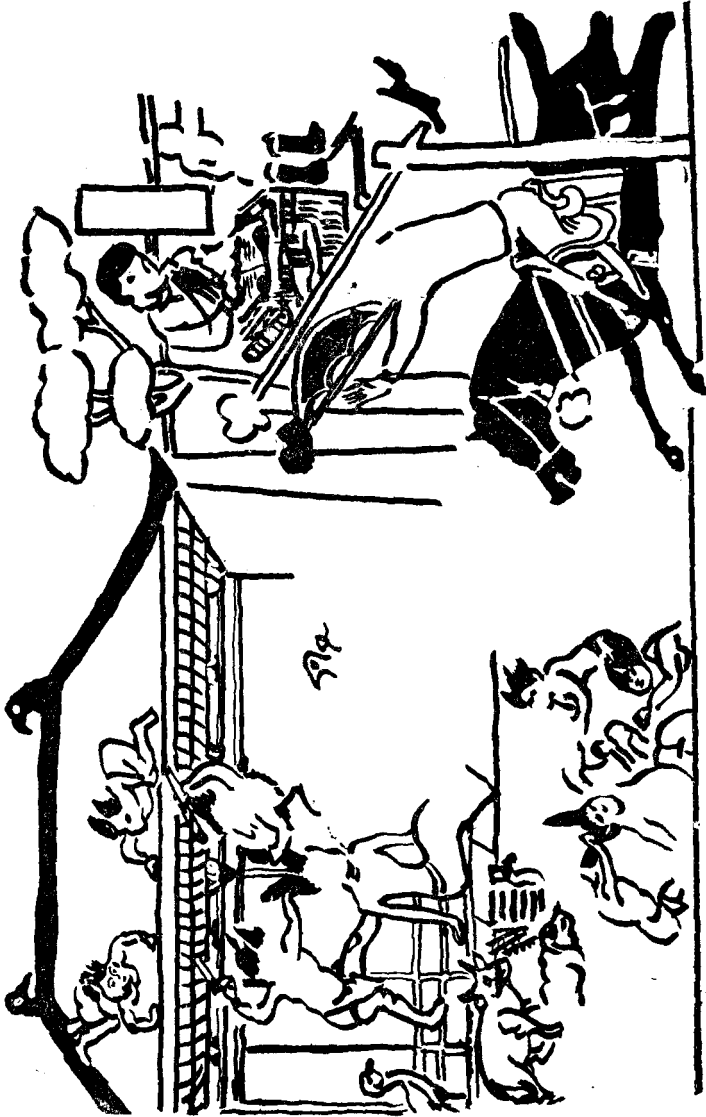
Kerpiç sözü Türklerde oldukça erken çağlarda görülmüyordu. Bu sözü Uygur yazılarında pek görmüyoruz. Çünkü onların yapı teknikleri, daha başka idi. XI. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan Kaşgarlı Mahmud’un kitabında ise, iki türlü kerpiçten söz edilmişti:

1. “Güneşte kurutulmuş kerpiç” :

Buna doğrudan doğruya, *kerpiç* deniliyordu. Turfan ile diğer Batı Türkistan şehirlerinde de, bu çeşit kerpiçlerden bol bol yararlanılmıştı. Görüşümüze göre, “*Batı Türklerinde Çin tesirleri*” açık olarak görülmüyordu. Batı Türklerinin sahaları, ayrı idi. XI. yüzyılda Ortaasya’nın batısında, “*kuruduğu zaman, kalk gibi kuru bir balçık hâline gelen, ince kumlu çamur*” çeşitleri de vardı. Kaşgarlı Mahmud bunlardan söz açıyor ve bu çamura Türklerin, “*liyi*” adını verdiklerini söylüyordu. Bu söz, tam mânâsı ile çince bir söz idi. Herhalde bu çamurdan Türkler, Çin porselen tekniği ile ilgili türlü şeyler yapıyorlardı.

2. “Ateşte pişirilmiş kerpiç veya tuğla” :

XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri “pişmiş tuğla” için, “*pişig kerpiç*” diyorlardı. Bu, pişmiş kerpiç demek idi. Aynı gelenek, Harezmeşahlar Türk

Resim: 32. Bir evi basan kötü ruhlar, evi kurtarmağa gelen bir savaşı ve okuyan bir Uygur hocası.

kültür çevresinde de devam etmişti. Onlar da “*pişmiş tuğlaya*”, “*pişig kirpiç*” diyorlardı. Bu anlayış, XIV. yüzyılda Ortaavrupa’da yaşamış olan Kuman Türklerinde de yaşamış ve onlar da tuğla için, “*bişmiş kerpiç*” demişlerdi. Anadolu Türk kültür çevresi ile çok yakın kültür bağları kurmuş olan, Mısır’daki Memlûk devletinde ise, *kerpiç*, *kirpiç* ve bazan da *kilürpiç* denmiştir.

3. “Kerpiç kalıbı” :

Kerpiç veya tuğlaların nasıl döküldükleri hakkında, herhangi bir bilgi kaynaklarımızda geçmiyor. Ancak Kaşgarlı Mahmud, bize, kerpiç kalıbı ile ilgili çok eski bir Türk deyişi vermektedir. Ona göre XI. yüzyıl Türkleri, kerpiç kalıbına, “*kerpiç kipi*” derlerdi. Deyişlerin münakaşasına girmeden şunu da belirtelimki bu söz, “*kerpiç kebi*” şeklinde de okunabilirdi.

4. “Kerpiççi veya tuğlacı” :

Kerpiççilik veya tuğlacılık, ayrı bir meslek idi. Bu meslek ile ilgili deyişleri ancak XIII. yüzyılın başlarında, Harezmişahlar Türk kültür çevresinde görebiliyoruz. Zamahşari’ye göre, kerpiç yapan kişilere, *kirpiççi*, yani “*kerpiççi*” deniyordu. XI. yüzyılda Batıdaki Moğollar da Türklerden bu deyişleri alarak, “*kirbiç kikçi*”, yani kerpiç yapan demişlerdi.

5. “Duvar örmek ve kerpiç dizmek” :

Eski Türklerin duvar örme ile ilişkili anlayış ve sözleri üzerinde yukarıda kısa olarak durmuştuk.

(Bk. S. 9) Harezmşahlar Türk kültür çevresine ait kaynaklarda ise, “*tizgen kirbiç*”, yani “*dizilmiş kerpîç*” diye bir not görüyoruz. Bu bilgiyi burada sunmak için de, bu başlığı açmış bulunuyoruz. Bilindiği üzere Harezm göçmenlerinin, Anadolu’daki Türk kültürünün gelişmesinde, mühim bir rolleri olmuştu.

6. Çamur yoğurma ve çamur basma :

Uygurlardaki “duvar yapma tekniği” ise, bambaşka idi. Bazı bölgelerde onlar, iki kalıp arasına çamuru bastırarak dolduruyorlardı. Yukarıda bunun üzerinde durmuştuk. (Bk. S. 9) “Çamur basma” tekniği ile yapılan bu duvarlar için Uygurlar, “*tam tokıy*”, yani “*duvar basıyor veya tepiyor*”, diyorlardı. Kalıplar arasına çamurlar basılırken, bir yandan da “*çamur yoğurma*” işi yapılıyordu. Bunun için de, “*titig yoguru*” diyorlardı. Bilindiği üzere eski Türkler, çamura, *titig* ve duvara ise *tam* derlerdi. Bu sözler, çinceden tercüme edilmiş olan “*Se-kiz Yükmek*” adlı Uygur kitabından alınmıştır. Buluntulara bakılırsa, durum pek de kitapların söyledikleri gibi değildi. Çünkü Turfan ovası ile diğer Türkistan şehirlerinde, böyle Çin usulü basılmış duvarlar, çok az idiler.

7. “Toprak ve çamur teskereleri” :

Türkler, Harezmşahlar Türk kültür çevresinde, “*toprak taşıyıcı*”, yani “*toprak taşıyıcı*” diyorlardı. Bunu da Zamahşari’nin kitabından öğreniyoruz.

SIVALAR VE BADANA :

1. Badanalı evler :

M.S. 983-985 yıllarında, Turfan ve Beşbalık'taki Uygur şehirlerini ziyaret etmiş olan ünlü Çin elçisi Wang Yen-t'ê, Uygur evlerinin bir badana ile "*badanalanmış*" olduğunu, bize haber veriyordu. Evlerin iç durumu hakkında ise, bir bilgimiz yoktur. Badana, hem güneşe karşı bir koruyucu ve hem de bir temizlik maddesi idi. Uygur şehirlerindeki buluntulara göre Uygur evleri, geniş olarak badanalı idiler. Mâbedler ile tapınak yerleri ise, fresk ve tablolar ile kaplanmıştı. Bu tabloların yanlarında, arabesk bezekler de görülmüyor değildi. Kalın bir sıva ile, kaplanmış duvarlarda vardı. Bazı duvarlar ise, resimlerle süslenmiş, bezekli, "*tahta kafesler*" ile kapatılmışlardı. Bu konular, hocamız A. von Gabain tarafından ele alınmıştır. Biz, burada yalnızca dokunulmayan konulara gireceğiz.

2. "Sıvamak ve çapmak" :

Anlaşıldığına göre bu sözler eski Türklerin, sıvama için kullandıkları, iki ayrı deyişleri idiler. Aslında *çapmak* eski Türklerde "*vurmak*" demektir. "*Çamuru duvara vurma ve çarpma*" yolu ile sıvamak, Türklerin bu sözü ile anlatılmaktadır. Hatta Kaşgarlı Mahmud, Selçuk çağı Ortaasya Türklerinin söyledikleri bir örneği bile bize vermektedir: "*Adam evini arı çamurla sıvadı*", demek için o çağ Türkleri, "*er evin çapdı*", diyorlardı. Türkler, suda

yüzmek veya atını bir çubuk ile çırpıştırmak için de, böyle diyorlardı (Bk. S. 13).

“*Sıvamak*” da, çok eski bir Türk kültür deyişidir. XI. yüzyıl Türkleri pasif olarak “*ev sıvaldı*”, yani, “*ev sıvandı*” diyorlardı. Sıvama işi de bir tek kişi ile olamazdı. Sıvama işinde de, komşular arasında bir “*imece*” yapıldı. Bu imece için, Türk kaynaklarında örnekler veriliyordu: “*O, bana ev sıvamada yardım etti*”, veya “*evi sıvarken benimle yarıştı*”, demek için XI. yüzyıl Türkleri, “*Ol manga ev suvaşdı*”, sözlerini kullanıyorlardı.

3. “Evin dışı ile iç duvarları sıvamak” :

Bu iki ayrı iş de, mânâ bakımından birbirinden ayrılıyorlardı. Burada bu iki iş ile ilgili olarak, Harezmsahlara Türk kültür çevresinden, iki türkçe örnek vereceğiz: Zamahşari’ye göre bu çağdaki Türkler, “*Köşkünü kireç ile sıvadı*” sözünün karşılığını, şu eski türkçe söyleyiş ile karşılıyorlardı: (*Sıvadı köşknü geç birle*). Burada “*kireç*” sözü, *geç* sözü ile karşılanmıştır. “*Duvarı kireç ile sıvadı*”, demek için ise, (*geç birle sıvadı tamını*), söylüyorlardı. Evi sıvamağa gelince, onun için de, (*geç sıvadı evni*), deyip geçiyorlardı. Görülüyor ki Anadolu Türk kültürünün gelişmesinde mühim bir rol oynamış olan Harezmsahlara Türk kültür çevresinde, “*evler, köşkler ve duvarlar*”, hep kireç ile sıvanıyorlardı.

Batı Türkleri arasında eski *sıvamak* sözü, *sıvamak* şeklinde söylenmeğe başlamıştır. Ana-

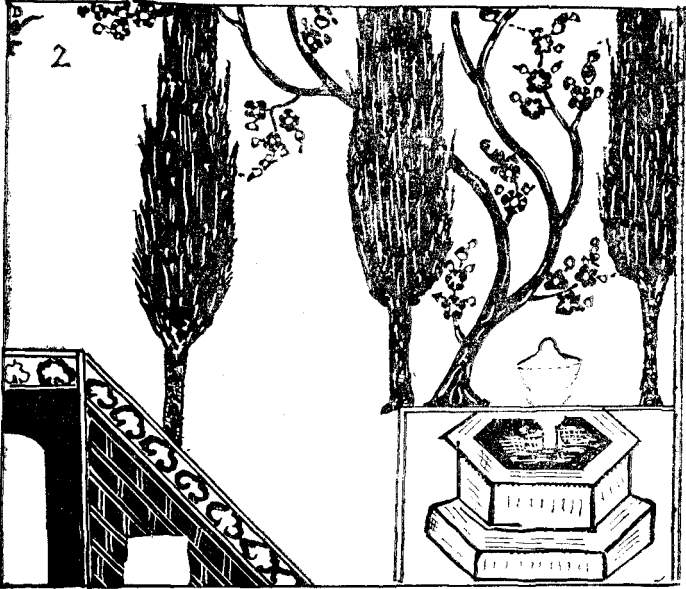
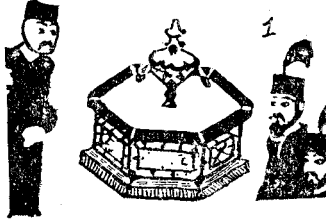
dolu'da olduğu gibi Mısır'daki M e m l û k devletinde de, çoğu zaman *sıvamak* deniyordu. Bazan kaynaklarda, *sızamak* da, görülmüyor değildi.

SIVA MALASI :

Sıvacı malası için, elimizde başlıca üç tane eski Türk kültür sözü vardır: 1). Bunlardan birisi çok eski idi. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, "sıva âleti" için, "*Salı*" diyorlardı. 2). İkincisi ise güneyde, Kaşgar bölgesindeki Yağma Türklerinden gelen bir deyiş idi. Bilindiği üzere Yağma Türkleri K a r a h a n l ı devletinin Kaşgar yani güney kolunu kurmuşlardı. Başlarındaki Bey veya Hakan ailesi de, eski Uygur ailelerinden geliyordu. Yani Yağma Türkleri, Uygur kültürüne de açık olan bir Türk kesimi idi. Onlar ise sıva malası için, "*Çigne*" veya *çikne* diyorlardı. Bu Türk kesimleri, tarlaları tapanlamak için kullanılan "*sürgü*" için de, yine bu adı veriyorlardı. Bilindiği üzere Kaşgar bölgesi, çok eski bir yerleşik kültüre sahip idi.

Mala sözü ise, Fars kültüründen türkçeye, oldukça geç çağlarda girmiş bir sözdür. Eski A n a d o l u Türkleri, "sıvacı" ile "sıva iskelesi" için, *ka-raçav* adı verirlerdi. Bu da , türkçe bir söz idi.

Suvaguç sözüne gelince, bu sözü de H a r e z m - ş a h l a r Türk kültür çevresinde, yine "sıvama âleti ve mala" karşılığı olarak görüyoruz. Bu çok değerli Türk kültür deyişini de bize, yine Zamahşarî vermektedir (S. 253).

Resim: 33. Osmanlılarda bahçe ve havuz.

E V İ N B Ö L Ü M L E R İ

1. Pencerele r :

Eski Türk pencerelerinin gelişmesinde, üç önemli tesir rol oynamıştı: 1). İklima karşı korunma. 2). Emniyet ve haydutlara karşı korunma düşüncesi. 3). Yüzyıllardan beri sürüp gelen t ö r e ve gelenekler. Bu üç tesir ve baskı, Türk pencerelerinin gelişmelerinde, çok mühim bir rol oynamışlardı. A n a d o l u 'da ev veya bahçenin etrafını bir duvarla çevirmeye, *çevirme* adı verilir. Güney Anadolu'da da evler, dışa karşı kapalı idiler. Pencerele r dışa değil, evin avlusunun içine bakıyorlardı. Bu daha çok iklimle, sıcağa ve haydutlara karşı alınmış bir tedbir idi.

Şehir dışında kalan tek çiftlikle r de, böyle bir çevirme ile çevrilirlerlerdi. Bu, en iyi bir korunma tedbiri idi. Evle rin dışarıya penceresi olmayınca da, emniyet iyice sağlama bağlanmış oluyordu. T ö r e, gelenekle r ve İslâm dini de, dışarıya açılan pencereleri hoş görmüyordu. Bu da dininde de durum böyle idi. Kadınların örtünmesi, hiç şüphesiz ki Ç in 'de başlamıştı. Yabancı bir kadın, onlarcada bir erkek için t a b u idi. Bu sebeple, Bu da dininin tesirle ri altına girmiş Türklerde de, örtünme yaygın idi.

“*Yaylacı-Köylü Türklerde*” ise, böyle bir tedbi-
re gerek yoktu. Aslında, Yaylada ve köyde çalışan
kadınların, her zaman örtünmesine imkân da yok-
tu. Bu sebeple Türklerde dışa açılan pencerelerin ya-
sak edilmesi söz konusu değildi. Ayrıca yapıların çe-
şitleri de, pencere geleneğine tesir etmişti. Bir kulü-
be veya “*yazlık evler*” içindeki pencereler, bol sayı-
da yapılmış ve dışa açılmış olabilirlerdi. Saray
köşkları de, zaten yüksek duvarlar ile çevrilmiş ve
emniyet altına alınmışlardı. Burada ise pencerelerin
yapılışında, korunmadan çok, zevk ve estetik rol
oynamıştı. “*Kışlık ve yazlık*” köşklarin ve evlerin
pencereleri arasında da, elbetteki bir ayrılık vardı.

Uygur mimarlığında “*ağaç pencereler*”, yal-
nızca minyatür ve fresklerde görölüyordu. Ağaç çü-
rüyen bir malzemedir. Bu sebeple zamanımıza ka-
dar gelmemiş de olabilirler. “*Taş - pencereler*”, eski
Doğu ve Batı Türkistan kültürünün değışmeyen bir
özü idi. Uygurlardan önce de, Doğu Tür-
kistan’da vardı. Bu pencere üslubu daha çok Batı
Türkistan’dan gelmiş olabilir. Uygurlardan önceki
çağlarda, Çin tesirleri azdı. Sivri ve yuvarlak ke-
merli, ayrıca sütüncuklar ile tutturulmuş bu pencere
geleneğı, Önyasya’ya kadar uzanıyordu. Uygur ça-
ğında ise, Doğu Türkistan’a daha bol Çin tesirleri
gelmeğe başladı. Artık Uygur pencerelerinde,
“*kafesler ile parmaklık süsleri*” de çoğalmağa başla-
mıştı. Pencerelerin yapımında ağaç işçiliğı ise, da-
ha ön plâna geçmişti. Pencerelerin şekilleri de, daha
alçak ve dört köşe olmağa başlamıştı.

2. Duvar rafları ve gömme dolaplar :

Duvar rafları ile gömme dolaplar, Anadolu evlerinin de en güzel bezekleridir. A. Grünwedel, Uygurların “*Idikut şehri*” içindeki duvarlara açılmış olan küçük nişleri, geniş olarak incelemiştir. (S. 41). Bu konu üzerinde, hocamız A. von Gabain da, “K o ç o Uygur hakanlığındaki hayat” adlı kitabında durmuştur (S. 83). Uygur çağındaki mâbedler ile evlerin duvarları içine oyulmuş, oyuntular ile çeşitli nişler pek çok idi. Anadolu’daki gömme dolaplar ve raflar gibi. (Bk. S. 39). Hocamız von Gabain, bu raflar içinde süslü bir tahta kaşığın konmuş olduğunu bile farketmiştir. Mâbedlerdeki duvar nişleri, ise çok daha büyük idiler. Bu raflar veya nişler içine, çeşitli tanrı heykelleri de konuyordu. Ayrıca, törenler için gerekli olan âletler de, bu nişler içinde saklanıyorlardı. (Bk. S. 39).

3. Dayak ve sütunlar :

Bu konular ile ilgili, eski Türk kültür sözlerini, yukarıda kısa olarak sunmuştuk. (Bk. S. 22). Türklerin yaşadıkları bölgelerde, Uygurlardan önce daha çok “*Greko-Budik*” mimarlığının tesirleri yaygın idi. Bu üslûbun öncüleri olan tam ve yarım sütunlar ile balkon sütunları, Kuç a şehrinde çok yaygın idiler. “*Voluten kapitel*” düzeni, bir Kuça geleneği olarak kabul ediliyordu.

Uygur çağında ise, “*Çin-Uygur benzeşmesi*” geleneği başladı. Çin’deki Y ü n k a n g yapı gele-

neğine Uygurlar, bol süslemeler ile bezekler de karıştırdılar. Böylece eski Çin geleneğini de değiştirdiler. Artık sütûn başlıkları kalkmıştı. Ayrıca sütûnlar; yukarıya ve aşağıya doğru, genişleyip ve konikleşiyorlardı. Sütûn tabanları da, görülmüyorlardı. Buna rağmen Uygur fresk ve minyatürlerinde, bir ideal olarak çizilmiş çok güzel sütûn tiplerine de rastlanıyordu. (Bk. S. 22).

Evlere ise sütûnlar, ağaçtan yapılmışlardı. Bunlar daha çok, dayaklar idiler. Ayrıca çok süslenmişlerdi. Bu ağaç sütunlar, sonraki Türkistan sivil mimarisinde de çok görülürler.

NOTLAR

1). Kaşgarlı Mahmud, I, 94. 2). *Kutadgu Bilig*: B. 343, 6. 3). Kaşg. Mahmud, I, 398. 4). Eberhard, *Çinin Şimal komşuları*, s. 35, 36, 38, 59.

Yapı malzemesi:

1). *Uigurica*, III, 47, 9. 2). Kaşg. Mahmud, I, 495. 3). *Türk. Turfan-Texte*, VI, B. 42. 4). Kaşg. Mahmud, III, 38. 5). *Oğuz Kağan destanı*, 7, 5. 6). Ramstedt, *Kalmuk*, 158a. 7). *Tarama S.*, III, 1405. 8). *Tuhf. zekiyye*, 33b. **BORU VE OLUK**: 1). Kaşg. Mahmud, III, 220. 2). Aynı esr., III, 241. 3). Abu Hayyan, 29. *Tuhf.*, 8a. 4). *Tuhf.*, aynı yer. 5). Kaşg. Mahmud, I, 67. 6). Abu Hayyan, aynı yer. 7). Aynı esr.,

III

B Ö L Ü M

EVİN ÇEVRESİ

KOMŞU :

Bütün araştırmalarımızda “*Batı Türkleri*” ve “*Doğu Türkleri*” diye iki büyük Türk kültür çevresi belirlemiştik. Gerçi, bu her iki Türk kültür çevrelerinin de kökleri aynı idi. Fakat uzun zaman ayrı ve çok uzak bölgelerde geliştiklerinden ufak da olsa, aralarında bazı ayrılıklar meydana gelmişti.

1. Komşu ve Konşu :

Selçuk çağı başlarında, yani XI. yüzyılın ikinci yarısında, Ortaasya’daki Türkler, “*komşu*” için, *koşnı* diyorlardı. Oğuzlar ise, bu sözü *konşu* şeklinde söylüyorlardı 1). Hangisi doğru idi? Elbette ki Oğuzların *konşu* sözü, daha doğru olmalıydı. Çünkü bu söz, “*konmak*” kökünden geliyordu. Uygur yazılarında da, *konşu* yazılıyordu. Örnek olarak “*konşu kız*” gibi 2). Ama bunun yanında *Kutadgu Bilig*’de konşu yerine, *koşnı* deniyordu. Doğu Türklerinin bu geleneği, Harezmeşahlar Türk kültür çevresinde de devam etmişti. 3).

Batı Türkleri ise, eski Oğuzların geleneklerini devam ettirerek, *konşu* veya *konşu* demişlerdir. Örnek olarak, XV. yüzyılda Anadolu’da yazıl-

miş türkçe kitaplarda, “*konşunun tavuğu, konşuya kaz görünür*”, dendiği gibi 4). Veya daha eski kitaplardaki, “*konşı kapusu*” gibi. Bu söyleyiş, Mısır’daki Memlûk devleti ile Kıpçak Türk kültür çevresinde de devam ediyordu 5). Hatta Ortaavrupa’da yerleşmiş olan Kumân Türkleri bile, *konşı* diyorlardı. Görülüyor ki Batı Türklerinde, birleşik bir gelişme vardı.

2. Konum - komşu :

Bugün söylediğimiz “*konum komşu*” sözünü, belki de merak edenler olmuştur. Eski Türkler ise bunu, “*konşı-konum*” şeklinde söylüyorlardı. Hatta XI. yüzyıl Türk kaynakları, bu mevzuda bir atasözü bile veriyorlardı. Bu atasözünde, *konşı* dendiğine göre, atasözünün Oğuzlara veya Oğuzlara yakın oturan Türklere ait olması gerekmekte idi:

“*Konşı-konum ağışka, kılğıl anğar ağırlık*”.

“*Konuya komşuya, akrabana,*

“*Saygı göster ve onları ağırla* 6).”

“*Konum*”, hep birlikte yaşayan veya hep beraber yaşayan bir topluluğun, “*konusu veya bulunduğu yer*” demek idi. Kırgız Türkleri de gecelenen yere, *konus* diyorlar ve hep beraber konaklıyanlara da, *konustaş*, yani konuşdaş, adı veriyorlardı. XIV. yüzyılda Ortaavrupa’da oturan Kumân Türkleri ise, doğrudan doğruya, oturulacak yere ve eve, *konus* diyorlardı. Altay Türkleri ise, aynı avulda ve köyde oturanları da, *aıltaş* adı ile anıyorlardı. Çünkü oba veya köye onlar, *aıl* diyorlardı. Daha eski Türkler de, “*yerdeş*” derlerdi.

3. Yakın - komşu :

“Yakın-komşu”, manayı kuvvetlendirmek için, eskiden de söyleniyordu. Örnek olarak eski Uygu r yazılarında, “*evine yakın bir komşu*” için, eski türkçe ile, (*evinge yakın bir konşı*) gibi, söylenmiş sözler görülü yordu 7). Bu bilgiden de anlaşılıyor ki, Uygurlar da zaman zaman Oğuzlar gibi, *konşı* diyorlardı. *Kutadgu Bilig*’de de, yakın-komşu ile ilgili şu çok güzel şiiri görüyoruz. Bu sözler, biraz da bir atasözü gibi idiler:

“Bu üç nenge bolma yakın komşısı,
“Küyer ot, akar suv, bu begler küsi”.

“Şu üç şeye yakın ve komşu olma!
“Yanar ateş, akarsu ve bu beylerin ünü 8).”

4. İyi ve kötü komşu :

“*İyi ve kötü komşu*” şimdi olduğu gibi eskileri de ilgilendirmişti. *Kutadgu Bilig* nedense hep beyler ile komşuluk yapılmasını öğüd veriyordu:

“*Begig koşnı kılma, ya yadqın öğüz,*
“*Hisarka yakın turma, ay köngli tüz,*
“*Bu üç koşnılıktın sanga asgı yok,*
“*Anıng yası tegse, anğar osgı yok.”*

“*Beylere ve taşkın ırmağa komşu olma,*
“*Ey gönlü düz, hisara yakın durma,*
“*Bu üç komşuluktan sana yarar yok,*
“*Onun oku değerse, buna çare yok 9).”*

Resim: 34. Uygurlarda bir bahçe köşkü veya çardağı.
(A. Von Gabain'dan detay)

Az önce verdiğimiz başka bir örnekte de, *beyler* ile yanan ateşe ve akan suya yakın durulmaması öğüd olarak verilmişti. Ama *Dede Korkut* kitabında, iyi işler arasında, “*komşu ile iyi ilişkiler kurmak*” da sayılıyordu:

“..... *Kuru kuru çaylara su saldım,
“Kara tonlu dervişlere nezir virdüm,
“Yanum ala bakduğumda, komşuma eyü bakdım”.*
(D-138-3).

5. “Komşu hakkı” ve “yayla komşusu”

Anadolı köylerinde, komşu hakkı için, *ülüş* deniyordu. Bu değerli bilgiyi bize Derleme Sözlüğü vermektedir. *Ülüş*, eski türkçede, “*bölüşme, eşit olarak paylaşma*” demektir. Ayrıca bu, bir yerde oturma ve yerleşme ile ilgili bir töre idi. Herkes bu töreye uyma zorunda idi. Hatta büyük üstadımız Prof. Abdulkadir İnan’ın, “*Türklerde orun ve üleş*” adlı, gerçekten çok ünlü ve çok değerli bir yazıları da vardır. Komşu hakkı ile ilgili güzel bir parçayı da *Dede Korkut* kitabında buluyoruz: “..... *Nolayidi. Benüm evüme bir lahza bakayidünüz. Konşu hakkı, Tanrı hakkı, deyü söyler. Bunun kibinün hanum, bebekleri yetmesin...*” (D-9-1). Sokakta gezip tozan kadın eve gelince, evine hırsız bir köpeğin girip, evi altüst ettiğini görmüş ve komşularına böyle bağırıyordu.

Bir eski Türk atasözünü, XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde de görüyoruz. Burada *konşu* yerine *koşnu* dendiğine göre, bu atasözünün *Oğuzların* dı-

şındaki Türkler tarafından söylenmiş olması gerekiyordu. Bu atasözünün eski türkçesi şöyledir: “*Böri koşnısın yemez 10*).” Buna rağmen, bu atasözünün Anadolu’da da görülmesi, üzerinde ayrıca durulması gereken mühim bir konudur.

Köylerde ve şehirlerde olduğu gibi, yaylalarda da bir komşuluk anlayışı vardı. Nitekim Yunus Emre bile, şöyle diyordu: “*Konşu idik anda biz, Nurdağın yaylar iken*”. Bunun yanında, “*av yerine komşuluk*” da vardı: Nitekim Dede Korkut kitabında bir yiğit, yurdunu öger iken şöyle diyordu:

“*Kavum kabile menüm kuma yurdum,
“Kulan ile, sığın geyiğe konşı yurdum” (D-44-6).*

“*Tutaşı varmak*” da eski Türkler de, “*komşu olmak*” demek idi 11). Bu çok değerli deyişi, Anadolu köylerinde de yaşar görmekteyiz. Derleme Sözlüğüne göre, “*hemcivar*”, yani aynı yöreden olan kimselere, *tutaş* deniyordu. Türklerde komşu ve komşuluk hakkında pek çok bilgi vardır. Bunların hepsini burada sunmak için ne yazık ki yeterli yerimiz yoktur.

NOTLAR

KOMŞU : 1). Kaşgarlı Mahmud : (Kısaltması : MK), I, 435. 2). *Türk. Turfan-Texte*, I, 156. 3). *Muk. Edeb*, 166, 406. 4). *Tarama S.*, IV, 2635. 5). Abu Hayyan, 74. 6). MK, I, 114. 7). *USp*, 102, 9. 8). *Kutadgu Bilig*, 4097. 9). Aynı esr., 4546. 10). MK, III, 220. 11). MK, I, 423. *Kutadgu Bilig*: B. 43, 3.: (Kısaltması : KB).

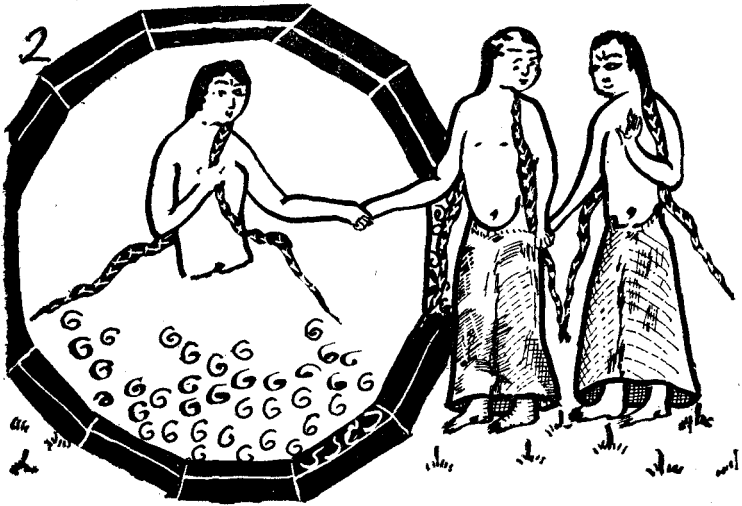
IV

B Ö L Ü M

H A M A M V E İ L İ C A

TEMİZLİK ANLAYIŞI :

Türkler, büyük imparatorluklar kurduktan sonra, temizlik de onlar için mühim bir mesele olmuştu. Moğol kavimlerinin kirlilik ve pislikleri meşhurdur. M.S.V. yüzyılda, Ortaasya'da çok ilgi çekici bir hadise olmuştu. Buna Çin kaynaklarının *Yüeh-pan* adlı Hun kavminin, bir elçilik heyeti dolayısı ile öğreniyoruz. Hunlar, M.S. 93 ve daha sonraki yıllarda Batıya geçerken, Kuç a şehrinin kuzeyinde bir kısım boylarını bırakmışlar ve onlar da bu bölgede, bir devlet kurmuşlardı. Bu kavimler, *Juan-juan*, yani A var (?) devletine bir elçi heyeti gönderiyorlar. Bilindiği üzere Juan-juan devleti, *Proto-Moğol* kavimleri tarafından kurulmuştu. Ortaasya'nın Doğu kesimlerini 552 yılına kadar, ellerinde tutmuşlardı. Gök t ü r k l e r i n ataları da, onların silâh yapan demircileri idi. 552 yılında *Bumın Kağan*, Juan-juan devletinin kağanını yenmiş ve başını keserek, kafatasından şarap kâsesi yapmıştı. Böylece de, Göktürk devleti kurulmuştu. İşte bu Juan-juan devletine giden elçiler, bu Proto-Moğol kavimlerinin, çok pis ve kirli olduklarını görmüşler ve şöyle demişlerdi: “Biz, insanların değil; hayvanların memleketine gelmişiz!” Böyle dedikten sonra da, geri dönmüşlerdi. Bunu

Resim: 35. 1). Uygurlarda bir ördekli göl. 2). Osmanlı minyatürlerinde bir havuz.

duyan Juan-Juan kağıdı çok kızmış ve elçileri kovalamış. Fakat onları yakalayamamıştı.

Toba Sülâlesi tarihinde yer alan bu vesika çok değerlidir. “*Temizlik*” anlayışı konusunda, Doğu Asya kavimleri ile Orta ve Batı Asya kavimleri arasında ne kadar büyük bir ayrılık bulunduğunu, bu vesika bize açık olarak anlatmaktadır. Bu da dini ile İslâmîyet’de temizliği teşvik etmişti. Nitekim eski Uygur yazılarında, yıkanma ve temizlenme ile ilgili olarak, şu sözleri görüyorduk: 1)- “*Keçi südü ile yıkanır sa*”: (*Eçkü süti birle yunsar 1*). 2)- “*vücudunu temizce yunup, yıkayıp...*”: (*Et-özin arıg yunıp 2*). 3)- “*yunup, yıkanıp, temizlensin*”: (*Yunsun arıtınsun 3*).

“YUNAK” VE “ÇİMEK” :

1. “Yunak ve çimek” :

Ayrıca “*hamam*” karşılığı olarak Anadolu köylerinde de söylenen, “*çimek ve yunak*”, aynı manayı veren, ayrı sözler idiler. Niçin bazan *yunmak*, *yunulmak* ve bazan da *çimmek* diyoruz? Bunun daha önceleri ve derin sebepleri olsa gerektir. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud bu ayrılığı, şöyle anlatıyordu: “*Türkler, “suvda yundım”, derler. Oğuzlar ile Kıpçaklar ise, “çundum” derler. Türk ile Türkmen arasındaki bu kaide, değişmeyerek yürür 4*).” Anlaşıldığına göre *çimmek* sözümüz, *çunmak* fiilinin sonradan bozulmuş ve değişmiş bir şekli olmalı idi. Fakat konu, bununla da kapanmış olmuyordu. Çünkü Kaşgarlı Mahmud’un kitabının içinde de, birbi-

rine aykırı düşen, görüşler de vardı. Nitekim Oğuzlar her zaman, “*yıkandım*”, demek için, *çundum* demiyorlardı. Ayrıca islâmiyeti kabul eden Türklerde, *yunmak* sözü, “*abdest almak*” şeklinde, bir mana da değiştirmişti. Nitekim, yine Oğuzlar, “*adam abdest aldı*”, demek için, “*er yundı*”, diyorlardı. Diğer Türkler ise yalnızca “*Adam yıkandı*” demek için, “*er yundı*”, sözünü kullanıyorlardı 5). Bu da bize gösteriyor ki Kaşgarlı Mahmud’un verdiği kaide ve düzenler de, her zaman doğru değil idi.

2. “Abdest almak” :

Karşılığı olarak *yundı*, sözü, yalnızca Oğuzlar arasında değil; müslüman olan Karahanlı Türk kültür çevresinde de görölüyordu. Nitekim *Kutadgu Bilig* içinde, şöyle mânâlı bir şiir de görölüyordu 6).

“Yana turdı yundı namazın kılıp,
“Atm mindi tağka yüz urdı yilip.

“Yine durdı, abdest aldı, namazın kıldı,
“Atma bindi ve dağa doğru koşturdu!”

Savaşa giderken durup abdest almak, müslüman olan Türklerin geleneklerinden biri idi. Eski Anadolu’da da, “abdest almak ve yıkanmak,” yine *yunmak* sözü ile karşılanırdı. Konuyu uzatmamak için, herkes tarafından bilinen bu örnekleri sunmağımız gereksiz görüyoruz.

3. “Elbise yıkamak”

Yine aynı deyiş ile karşılanırdı. Fakat XI. yüzyıl Türklerinde, biraz daha değişik olarak. Bu çağ-

da Türkler, “*adam elbiseyi yıkadı*”, demek için, “*erton yudı*” diyorlardı. Bugünkü Türkçemizde de, “*yıkanmak*” ile “*yıkamak*” arasında bir ayrılık vardır. Bazan da elbise yıkamak için, kısa ve yalnız olarak, “*yur-yumak*”, diyorlardı 7). Niçin bu örneklerde, “*kadın elbiseyi yıkadı*”, denmiyordu da; “*adam yıkadı*” deniyordu, bunun sebebi de pek anlaşılmıyor. Aslında askerde veya dışarıda bulunan erkekler, elbette ki kendi elbiselerini, kendileri yıkarlardı.

4. “Bulaşık ve kap yıkamak” :

Eski Türklerce bilinen bir şeydi. XI. yüzyıl Türkleri sadece *yındı* demek ile bu işi karşılıyorlar ve bu mânâyı veriyorlardı: Kaşgarlı Mahmud’a göre, “*Yındı, yemek yendikten sonra kabın yıkanması*”, demek idi. Bu da, çok mânâlı bir deyiş idi. Nitekim Ortaasya’daki ziraatçı Tarancı Türkleri de, “*kap yıkama suyu ile, bulaşık ve kirli su*” için, *yında* diyorlardı.

5. “Kanı, kan ile yıkamak” :

Gerçi burada, biraz konumuzun dışına çıkmış gibi oluyoruz. Ancak bizim Anadolu’da da bu anlayışı görebildiğimiz için, şu çok eski Türk atasözünü vermeden geçemeyeceğiz: “*Kanıg kan bile yumas* 8).” Gramer bakımından, çok eski bir özlük gösteren bu Türk atasözünün manası, çok derindir ve “*kan davası*” ile ilgilidir. Geniş olarak manası ise, şöyledir: “*Kanı kan ile yıkamazlar. Yani, bu gibi işler barışla olur*”. Rahmetli Besim Atalay da, buna benzer bir Anadolu atasözü veriyordu: “*Kan ile kan yıkanmaz; kan, su ile yıkanır*”.

Resim: 36. Fatih albümünde çamaşır yıkayan Ortaasyalı yaylaclar.

HAMAM VE YIKANMA YERİ :

1. “Munçak, çimek ve yunak” :

Elbette ki Türklerin hükmettikleri büyük şehirler ile saraylarda, ayrı olarak yapılmış hamamlar var idi. Fakat evlerde de, ayrıca bir yıkanma yeri bulunurdu. Bu yıkanma yerine, bazı Anadolu köylerinde, *sulucah* denmişti. Görüşümüze göre, **A n a d o l u** köylerinde, hamam karşılığı olarak söylenen en eski Türk kültür sözü, *munça* veya *munçak* idi. Çünkü bu söz, Kuzey Türkleri ile Türklerin en uzak kesimlerinden biri olan **Ç u v a ş l a r d a** bile görülüyordu. Fakat **A n a d o l u** köylerinde, hamam karşılığı olarak söylenen ve her biri de Türk kültür tarihi bakımından ayrı bir değer taşıyan, daha pek çok sözler vardır. Örnek olarak, *çimek* ve *yunak* sözleri, bir Türk kültür tarihçisini heyecanlandırabilecek bir değer taşırlar. Bunlara aynı mânâda, *yıkak* ve *yunluk* sözlerini de, katmak gereklidir. “*Isı, ısıcak, ısı-dam, ısıık, ısıık, issi*” gibi sözler ise, yalnızca Anadolu’da değil; diğer Türk kültür çevrelerinde de görülüyordu. Hamamın yukardaki pencerelerine “*Tepegöz*” deniyordu. Bu da, güzel bir deyiştir.

2. “Tellâk” :

Anadolu’nun bazı köylerinde, çok eski bir Türk özelliği taşıyan, *yünçü* sözü söyleniyordu. Bu sözün Türk kültür tarihi bakımından, değeri büyüktür. “*Havlu*” için de, *suluk* deniyordu.

3. “Hamam, ılısu ve hamam kurnası” :

Hamam sözünün, Arap-Fars kültüründen Türk- lere ne zaman girmiş olduğu hakkında burada fazla birşey söyleyemiyeceğiz. Ancak eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde, hem ılıksu ve hem de hamam için, *ılı-su* veya *yılı-su* su dendiğini biliyoruz 9). Eski Anadolu’da da böyle deniyordu. Bu Türkler, Mısır’daki Memlûk devletinde yüksek tabakayı meydana getiriyorlardı. Yine aynı Türkler, “*muşluk, kurna*” ile dibek dibine ise, *keli* diyorlardı. Aynı deyişi, bu çağda Ortaavrupa’da yaşamış olan, Kumandan Türklerinde de görüyoruz 10). Anadolu köylerinde ise, hamam kurnası için, *yulak* ve *kürün* adları verilir.

ILICA :

Hamam ile ılıca, eski ve yeni Türklerde, çoğu zaman birbirine karıştırılmışlardı. Eski Anadolu’da hem hamam ve hem de ılıca için, şu deyişler söylenmişti: “*Ilıca, ılıcak-su, ılısu, ılısu*”. Bu deyişleri, XIV. yüzyıldan itibaren, eski Anadolu kaynaklarında, bol bol görmekteyiz. Tarama Sözlüğü içinde bunların geniş örneklerini bulabiliyoruz: “*Maslahat değil şara varmak, şarda bir ılısuya girmek gerek*”. XIV. yüzyılda söylenmiş olan bu söze göre, hamamın *ılısu* sözü ile karşılandığı görülmektedir. Bazan da hamam ile ılıca, birbirinden ayrı gösterilme yolu ile söyleniyordu: “*Issı sulu ılıca ve kaynarca bınar*”, gibi... Yine eski Anadolu metinlerinde, “*hamamcı*” için de, “*ılısıcı*” diyorlardı 11).

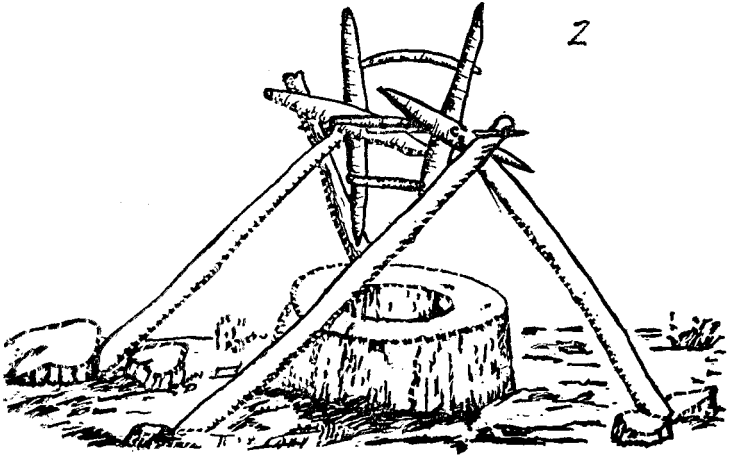
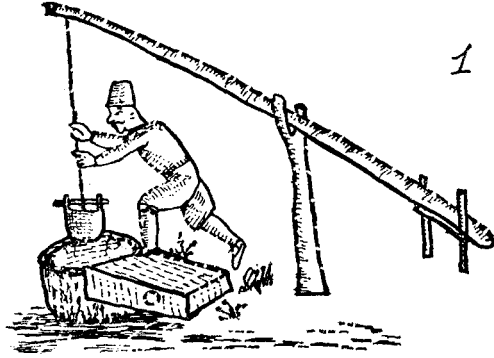
“*Ilca*” için, bazı A n a d o l u köylerinde *çok-rak* demektirler. Bilindiği üzere eski Türklerde *çokramak*, “ateş üzerinde kaynamak”, demek idi. Aynı mânâda söylenen, “öze” sözü üzerinde de, ayrıca durmak gereklidir.

“*Çamur banyosu*”, A l t a y Türkleri arasında yaygın bir gelenek halinde idi. Altay Türkleri, buna, “*yer-çura*” derlerdi. Aslında *çura* sözünün mânâsı başkadır. Bu bölge Türkleri, bir de “*Hayvan banyosu*” yaparlardı. R o m a t i z m a l ı kişiler, yeni kesilmiş bir hayvanın içine girip, bir saat yeni kesilmiş olan hayvanın içinde yatarlardı. Onların inancına göre bu iş, romatizmaya karşı çok iyi geliyordu. İşte asıl *çura* bu idi 12).

Tabii olarak sonradan Osmanlılar, hamamı ve hamam anlayışını, çok daha geliştirmişlerdi. Bu mevzu üzerinde, de, şimdilik bu kadarcıkla yetinelim.

N O T L A R

HAMAM VE ILICA : (S. 101) : 1). *Türk. Turfan-Texte*, VII, 23, 1, 2). *Uigurica*, I, 29, 11. 3). *Suvarna.*, 478, 20. 4). MK, II, 314. 5). MK, II, 66. 6). KB, 5681. 7). MK, III, 66. 8). MK, aynı yer. 9). *Tuhf. Zekiyye*, 13a. 10). Aynı esr., 11b. 11). *Tarama S.*, III, 1944. 12). *Radlof*, III, 2170.

Resim: 37. Anadolu'da bir kuyu ve kuyu çıkırığı.

V

B Ö L Ü M

S U K U Y U S U

TÜRKLERDE KUYU :

Su kuyusu, hem evin, hem mahallenin ve hem de bağ ve bahçenin, en değerli bir hayat kaynağı idi. Kuyusuz ve şusuz hayat elbetteki düşünülmezdi. Uygurlar kuyu için, *kudug* derlerdi. XI. yüzyılda, yani Selçuk çağının başlarında ise, çeşitli Ortaasya Türk kesimleri kuyu için, “*kudug*, *kudhug*, *kuyug*” şeklinde, -üç ağız değişikliği ile-, adlar veriyorlardı. *Kudug* deyişi daha çok, eski Uygur söyleyiş ve geleneğinin bir devamı idi. *Kudhug* sözü ise, kuyuya doğru bir gelişmenin ilk belirtileri olmuştu. Çünkü, *Kudhug* söylenişinden eski Türklerin, *kuyug* sözü doğmuştu. Tabii olarak bizim *kuyu* sözümüz ise, bu gelişmenin son basamağı idi. Ne yazık ki Kaşgarlı Mahmud, bu değişik söyleyişlerin hangi Türk kesimlerinde görüldükleri hakkında, bize herhangi bir bilgi vermiyordu. Ancak Ortaasya Türk kültürünün, Anadolu’ya bir geçiş köprüsü olan Harizmşahlar çağında, henüz daha kuyuya, *kudug* deniyordu.

“KUDUG”DAN, “KUYUYA” :

“*Batı Türkleri*”, özlere bağlı kalarak, yine kendi kendilerine bir gelişme yolu bulmuşlardı. Mısır’daki

Memlûk devleti ile kuzeydeki Kıpçak Türk kültür çevrelerinde, eski Türklerin *kudug* ve *kuyug* sözleri artık *kuyu* olmağa başlamıştı. Bu yeni gelişme, Ortaavrupa'daki Kuman Türklerine kadar uzamıştı 1). Hiç şüphe yok ki bu yeni gelişmenin öncüleri, yine eski Anadolu Türkleri idiler.

Çingiz Han'dan sonra Türklerin bu kuyu kültürü, Moğollara da geçmişti. Bu sebeple "Moğolların Gizli Tarihi" içinde, Moğollar da kuyuya, eski Türkler gibi, *huduh* veya *kuduk* demişlerdi 2). Kültür bakımından çok geri olan Moğollar, tabii olarak daha önceleri, böyle birşey bilmiyorlardı. Su bulabilmek için kuyu kazma işi, mühim bir kültür aşmasıdır.

Oğuzların, Batı Türkistan'a inen bazı kesimleri de, -eskiden beri ziraatçı ve gelişmiş olan-, buranın yerli halkı Soğdılar ile bazı ilgiler kurmuşlardı. Bu sebeple, Sirderya ve Semerkand bölgesinde onlar da, Soğdılar gibi kuyu kazmışlar ve su ihtiyaçlarını karşılamışlardı. Soğdılar kuyuya "*çat*" diyorlardı. XI. yüzyılda kitabını yazmış olan Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzlar da, kuyuya *çat* demişlerdi. Ancak bu söz, zamanımıza kadar gelmemiştir. Bu sebeple Oğuz boylarının sadece bazı kesimlerinin, böyle bir tesir altında kaldıkları düşünülebilir. Meselâ Derleme Sözlüğü içinde, *çat* sözü ile ilgili böyle bir geleneğin devamına veya izlerine rastlamıyoruz. Bunun yanında Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz Kağan destanı gibi, oldukça geç çağlarda yazılmış ve Çingiz Han devleti ile Doğu Türklerinin geleneklerini içinde toplayan eserlerde, kuyu mânâsına söylenmiş olan *çat* sözünü görüyoruz. Bu tesirin

Oğuzlardan, Doğu Türklerine nasıl geçtiği de, ayrıca incelenmesi gereken bir mevzudur.

“*Kuyulu ve kuyusuz ev*”, ayırması XI. yüz yıl Ortaasya Türklerinde bile yapıliyordu. Çünkü bir evin bir kuyuya sahip olması, mühim bir gelişme idi. Bu sebeple o çağdaki Türkler, “kuyusu olan eve”, *kudhuglug ev*, yani, “*kuyulu ev*” diyorlardı 4).

“*Kuyu kazma*” işi de, ayrı bir bilgi ve tecrübe isteyen bir iştir. Yine XI. yüzyıl Ortaasyasındaki Türkler, “*kuyu kazmayı kendiye bir iş edinen kimse*” için, şöyle diyorlardı. “*Ol özinge kudhug kazındı*” 5). Türklerin büyük kültür hazinesi olan Kutadgu Bilig’de ise, “*Her kim yeri kazma zahmetine katlanırsa, kuyudan suyu içersin*”, diye güzel bir söz vardır. Bu sözün, eski Türkçesi, şöyledir: (*Kayu yer kazar, suv kudugda içersin*) 6).

KUYUNUN BÖLÜMLERİ :

1. Kuyunun ağzı :

Kuyu kazıldıktan sonra, ayrıca bir de kuyunun ağzı yapılırdı. Anadolu köylerinde buna, “*ağızlık*” adı da verilir. Zaten ağırlıksız bir kuyu, kuyu sayılmamalıdır. Bazı yerlerde de kuyunun ağzına, örme yolu ile ağızlık yapılırdı. Bunları “kuyunun duvarı” ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz. Anadolu’da kuyu ağzı, bazan delikli bir taş veya ağaç ile de yapılabilirdi. XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri ise,

Resim: 38. Uygur resimlerine göre bir taht köşkü.
(A. Von Gabain'e göre)

kuyunun ağzına yapılan “*halka*” için *kudhug tegreği* veya *tegresi* diyorlardı 7). Bilindiği üzere teğre veya değre sözü, halka veya çevre mânâsına, bugün de Anadolu’da söylenilmektedir. Aynı deyişi, Anadolu Türk kültürünün gelişmesinde değerli bir rolü olan, *Harezmşahlar* kültür çevresinde de görüyoruz 8).

2. Kuyunun duvarı :

Kuyu duvarı daha çok, kuyunun ağız kısımlarını pekiştirmek için yapıldı. *Babürnâme*’de de, böyle bir kuyu duvarından söz açılıyordu 9). Yine aynı kaynakta, bir *taş kuyudan* da söz ediliyordu. Anlaşıldığına göre Türkler eskiden kuyunun ağzını, taş veya “*tuğla ile*” örüyorlardı. Çünkü *Harezmşahlar* çağında, “*kerpiçle yapılmış kuyu*” veya “*kerpiç ile kuyuyu ördü*” gibi sözlerin söylendiği görülmüyordu. Herhalde buradaki kerpiç, tuğladan başka birşey değil idi. Bu sözlerin eski türkçeleri ise şöyle idi: (1. *Kirpiç birle kobargan kudug*. 2. *Kirpiç birle kobardı kuduknı* 10). Mühim olan Moğolların da bu kültür deyişlerini Türklerden aynen almış olmaları idi.

3. Kuyunun ipi :

İpsiz kuyu düşünülemez. Yeter ki kuyu derin olsun. Alçak kuyulardan su çekmek için kullanılan “*ucu eğri ağaç*” karşılığı olarak, *Anadolu* köylerinde, *eğmeç* gibi çok güzel bir sözler söy-

lenir. “*Kuyu çengeli*” için de, yine A n a d o l u köylerinde, *arıyıcı* denir. XIII. yüzyılın birinci yarısında, Harezmşahlar Türk kültür çevresinde ise, “kuyu ipi” için, *kuduk ipi* deniyordu 11).

4. Kuyunun çıkırığı, sereni ve kovası :

XIII. yüzyılda Türkler, “kuyu çıkırığı” için, *kudukın çarkı* diyorlardı 12). Tabii olarak Batı Türklerinde ise bu deyiş, *kuyu çarkı* oluyordu. A n a d o l u köylerinde kuyu çıkırığı için, “*Çıkrıncak, çingirak, çinkırak*” gibi sözler söylerler. Bu geniş bir söz idi. Şimdi yeni olarak, bunun yanında, kuyu makarası diyenler de çoktur. XII. yüzyılda ise Türkler, el ile çevrilen çıkırığa, *çark*; “*Su dolabı*” çıkırığına ise, *çığır* derlerdi. Yani eski Türkler, “kuyu makarası” ile, “su dolabı çarkı” arasında, bir ayrılık yapıyorlardı. Şimdi ise biz, su dolabı çıkırığına *çark*, kuyu makarasına ise, *çıkırık* diyoruz. Aramızdaki ayrılık ancak bu kadardır. Anadolu köylerinde, kuyunun yanına dikilmiş ve çıkırığın kollarının dayandığı ağaçlara, *seren* denilir. Bazı yerlerde ise bu ağaca, *bastıran* adı verilir. “*Kuyu kaldırıcı*” da Anadolu köylerinde pek çoktur. Bu kaldırıcı ile kova, suyun içine batırılıp ve çıkarılıyordu. Bu, çoğu zaman köylerimizde, *tapındırık* gibi, çok güzel bir ad ile adlandırılır. Buna bazan *seren* dendiği de görülür. Kuyudan eğilerek su almak için kullanılan, “ucu eğri ağaçlar” için ise, *eğmeç* adı veriliyordu. Görülüyor ki Anadolu köylerinin bütün bu deyişleri, en eski Türk özlerini taşıyan sözler idiler.

5. Su dolabı veya çarkı :

Hayvan veya insanlar tarafından çekilen su dolapları da, eski Türkler tarafından biliniyordu. XIII. yüzyıl başlarında Harezmşahlar Türk kültür çevresinde, su dolapları ile ilgili bilgilere çok rastlıyoruz. Anadolu'da Türk kültürünün gelişmesinde, Harezm Türk göçmenlerinin değerli tesiri olmuştu. Bilindiği üzere bu bölgede su, toprak yüzeyine çok yakın idi. Harezmşahlar Türk kültür çevresinde "*su dolabı veya çarkı*" için, *çığır* deniyordu. Kuyudan çekilen su, bir "*kuyı havuzu*" içinde toplanırdı. Bunun için de, *çığır havuz*, yani "*çıkırık havuzu*" adı veriyorlardı. Kuyudan su çıkaran, "*çıkırık kovası*" için ise, yine bu çağda, "*çıkırık küzesi*" deniliyordu. Mutfak âletleri hakkındaki bölümümüzde, Türklerin kova ile ilgili anlayışlarını derin olarak incelemiştik. Anlaşıldığına göre bu çağda, su dolabına, bazan bir deve de koşuluyordu. Çünkü, bu çağ ile ilgili kaynaklarda, "*deve ile kuyudan su çıkardı*" gibi, bazı sözler de görmekteyiz. Bu sözün eski türkçesi ise, şöyle idi: (*Teve birle kudukdın su tarttı*) 13). Belki bu sözler, Arap ve Fars sözlüklerine paralel olarak da, yazılmış olabilirlerdi.

6. İyi ve kötü kuyu :

Yukarıda da eski Türk bilgileri ile belirttiğimiz gibi kuyu, su içmek için açılırdı. Üzeri uzun zaman kapalı tutulan kuyuların, suyu ve havası yaygın olarak bozulurdu. Bu gibi kuyulara, Mısır'daki Memlûk devletinde, *bogalık* deniyordu. Belki de

bu söz, “boğmak veya boğulmak” ile ilgili idi 14). Anadolu’da ise böyle kuyulara *din* adı verilir. Yine Harezmşahlar Türk kültür çevresinde, “*tamamlanmamış kuyu*” diye bir söz de görüyoruz. Bu sözün eski türkçesi de şöyledir: “*Tamam bolmağan kuduk*”. Belki de bu bir “kör kuyu” idi.

KUYULAR VE ATA SÖZLERİ :

Kuyular üzerindeki bölümümüzü bitirirken, bazı eski Türk atasözleri üzerinde durmadan geçemiyecğiz. Eğer birşey, bir kavmin, his ve duyguları ile geleneklerinde mühim bir tesir bırakmış ise, ona bağlı olarak, atasözlerinin de doğmuş olması gereklidir. Çünkü atasözleri, halkın ruhunun bir aynasıdır. Halkın yakından tanıyıp ve gerek duymadığı hiçbirşey, bir atasözü halinde söylenemezdi. Bu sebeple kuyu ile ilgili, çok eski birkaç Türk atasözünü, okuyucularımıza sunmadan geçemiyecğiz:

1) “*Bahtsız kişi kuyuya bile girse, onu kuyudan yel çıkarır*”. Bu sözün eski türkçesi şöyledir: “*Kovı er kuduğka kirse, yel alır 15*”).

2) “*Kuyuda su’ olsa bile, itin burnu ona erişmez*”. Kaynağımız bu atasözünü şöyle açıklıyordu: “*Bu söz, bir işi dileyip de erişemiyen, başkasının yemeğine göz diken, fakat onu da ele geçiremeyen kimseler için söylenmiştir*”. Bu atasözünün eski türkçesi ise şöyledir: “*Kudhugda suv bar, it burnı tegmez 16*”).

3) “*Talihî olmayan bir kişi kuyuya bile girse, kum yağar*”. Bu atasözü kaynağımıza göre daha çok,

“işleri ters giden adamlar için söylen-miştir”. Ata-sözünün eski türkçesi ise şöyle idi: (*Kutsuz kudhuğ-ka kirse, kum yağar* 17).

4) “Yaban atı veya yaban eşeği kuyuya düşse, kurbağa aygır olur”. Atın yeri yaylalar ve kurbağanın yeri ise kuyudur. At veya yiğit bir kişinin başına, kuyuya düşme gibi bir felâket gelse, o zaman söz kurbağaya düşer. Sözün eski türkçesi şöyledir: (*Kulan kudugka tüşse, kurbaka aygır bohur* 18).

5) “Kuyuyu kazan, suyu içer”. Yani, kim kuyu kazma zahmetine katlanırsa, suyu o içer. Sözün eski türkçesi: (*Kayu yer kazar, suv kudugda içer* 19).

Eski Önasya edebiyatında görüldüğü gibi kuyu bir “zindan veya hapishane” olarak da kullanılmıştı. Nitekim Dede Korkut kitabında şöyle bir söz görüyoruz: “Kazan’ı getürdiler. Tomanın kal’asında bir kuyuya bıraktılar. Kuyunun ağzına, bir degirmen taşı koydılar. Yimegini, suyunu, degirmen taşı delüğünden virürler idi” (Dede-274-4).

“Buz kuyusu” :

XIII. yüzyıl Ortaasya Türkleri, “İçerisine buz doldurularak, yaz için saklanılan yer” için, “buzluk” diyorlardı. Eski Anadolu’da da *buzluk* deyişini görüyoruz. Buna bazan, “kar kuyusu” da derler.

N O T L A R

SU KUYUSU: 1). *Tuhf.*, 7a. Co. *Comanicus*, 202. 2). *YCPS: Moğolların Gizli Tarihi*, 79. 3). MK, III, 146. 4). MK, I, 496. 5). MK, II, 155. 6). KB: C. 84, 11. 7). MK, I, 421, 477. 8). *Muk. Edeb*, 308b. 9). *Babürnâme*, 389. 10). *Muk. Edeb*, 157, 219. 11). Aynı esr. 308b. 12). Aynı esr., a. yer. 13). Aynı esr., 184, 508. 14). *Tuhf. Zekiyye*, 22a. 15). MK. III, 226. 16). MK, I, 375. 17). MK, I, 457. 18). MK, III, 122. 19). KB: C. 84, 11.

VI

B Ö L Ü M

HAVUZ VE GÖLET

DFRE GÖLETLERİ VE TAŞHAVUZLAR :

Havuz ve gölet, Anadolu'nun can damarıdır. Bizim en güzel duygu ve hatıralarımız da, havuz ve göl başları ile ilgilidir. Bizim çocukluğumuzda, taş ve kireç ile yapılmış havuzlar, çok azdı. Zaten herkesin buna gücü yetmezdi. Ama bağ, bostan ve tarlaların hayatı, bir göle bağlı idi. Su akıntısının önüne hafif bir duvar yapılır ve su, bu duvarın arkasında toplanırdı. Hemen duvarın arkasına, ortası delik bir taş konur ve bu da, "*gölün demeği*", yani deşilecek yeri olurdu. Demeğe uydurulan bir ağaçla, göl doldurulur ve ağaç çekilince de, göl boşaltılırdı. Bazan fazla gelen ve taşan suların akması için, bendin üzerine bir de *oluk* konurdu. Bu sular da, oluğun önündeki, *yalak'ta* toplanırdı.

Bizim tanıdığımız Doğu Anadolu'daki havuzlar, çoğu zaman kaynayan bir su önüne yapılırdı. Kaynağın arkasındaki yamaçtan sızan sular, birçek bitki ve çiçeklere hayat verir. Bu gür bitkiler de, havuz başına ayrı bir güzellik verirdi. Yüzyıllardan beri akan pınarın etrafındaki büyük ağaçlar, havuzun üzerini dalları ile kaplar ve havuzu, koyu gölgeleri ile örterlerdi. Havuzun etrafındaki ocak kahntıları,

Resim: 39. Osmanlılarda bir bahçe çardağı.

burada yeyip, içmiş ve eğlenmiş olanların, birer hatıraları gibi dururlardı. Kişilere ait havuzlarda, çiçek ve gül evlekleri havuzun etrafını çevrelerlerdi. “*Havuz başının gülleri, şak şak öter bülleri*”, o günleri ve o havuzların hatıralarını anan, şarkılar idiler. Çünkü havuzun etrafındaki büyük ağaçlar, her türlü kuşların da yaşadığı ve ötüştükleri, birer yer idiler.

“*Dere göletleri*” ise, kendilerinde ayrı güzellikleri toplamışlardı. Derenin akıntısı, yamaçtan açılan bir hendek ile alınır ve bir gölette toplanırdı. Dere göletlerinin de, önüne çekilmiş bir duvarı ve delikli büyük bir taş ile yapılmış, bir de *demeği* olurdu. Demeğe tıklmış ve bir sırıktan yapılmış, *tıkacı* bulunurdu. Tıkacın başının su üzerinde duruşu ise, göle ayrı bir güzellik verirdi. Dereden gelen su, alçak oluklardan akıtılır ve havuz başına, akseden bir su sesi verilirdi. Dere gölleri de, köyün en yüksek bir yerinde kurulurdu. Bağ ve bahçelerin hepsi, bu sudan paylarını alsınlar diye. Bu sebeple havuz başlarının manzarası, her zaman güzeldi. Önünüzde gözün alabildiği kadar geniş bir sahne serilirdi. Havuz başlarında söylenen uzun havalar ise âkislerini, dağlar ve vadilerde bulurlardı. Bu dere göletlerini de yüzyıllık ağaçlar, gölgeleri altına alırlardı. Göletin etrafını kamışlar ile türlü su bitkileri kaplardı. Otlar arasında dolaşan kurbağalar, bu göletlerin yerli sahipleri veya misafirleri idiler: “*Öter göllerde, yeşil kurbağalar*” gibi türküler ise, bu güzel göllerin hatıraları idiler. Kadınlar, gurbetteki kocalarını, yeşil kurbağaların öttüğü, bu havuz başlarında çağırıyorlardı.

“Gölet arığı” da ayrı bir güzellik taşıyordu. Derelerden su, derenin yamacına vurulan bir arık ile alınırdı. Kaymasın diye arığın kıyıları, geniş bir çimle beslenir ve kenarlarına da sorgun ağaçları dikilirdi. Göletten dereye doğru yürümek ve şırıldayan suyun kenarından, çimlenmiş kıyılara basarak gitmek de, ayrı bir zevk idi. Derenin ağzına vurulan hafif bir *germeç* ile su yükseltilir ve su, arığına verilirirdi.

GÖLLENMEK VE GÖLET YAPMAK :

XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, “*Ağılda oğlak doğsa, arıkta otu biter*”, derlerdi 1). Çünkü arık, yalnızca insanların değil; hayvanların da bir hayat ve yaşama kaynağı idi. Arığa bir *germeç* vurup, onun sularından yararlanmak da, gerekli idi. Bu sebeple, Selçuk çağının başlarında, “*dere akıntısına bir bütet yaptı ve kaş vurdu*” düşüncesini anlatılabilmek için, (*ol, arık kaşladı*), yani o arığa bir kaş vurdu diyorlardı 2).

“*Kaşlamak*” sözü, eski Türklerde, “*bir şeyin önüne kaş vurma ve germe yapmak*”, manasına söyleniyordu 3). Ancak onlar, yalnızca suyun değil; her şeyin kıyısına da, *kaş* diyorlardı. Yarın ve yamacın dik kıyısı da, bir “*yar kaşı*” idi 4). Su bentlerine bazan “*tuğ*” diyorlardı. Bizce tuğ sözünün, *demek* veya “*deşilecek yer*” ile bir bağı olsa gerek idi 5). Görülüyor ki eski Türkler de bu konularda pek çok şey biliyorlardı. Üstelik bildiğimiz birçok şeyleri, burada veremediğimiz halde.

“*Bütet*” ve “*bügemek*” daha çok Anadolu’da yaygın olan bir sözdür. Tabii olarak, bunun aslı

da türkçedir. Bu söze, eski Anadolu kitaplarında da rastlıyoruz. Eski Anadolu Türkleri, “*büğet ve bend*” demek yolu ile, söze ayrıca bir açıklık da veriyorlardı. “*Su büğedi ve bendi, büğet ve bend sızıntısı*” gibi... Bazan da “*büğet ve bunar*” diyerek, yığılmış su ile kaynağı birbirinden ayırıyorlardı. Anadolu köylerinde de *böget* ve *bövet* deyişleri çok kullanılır. Bütün bu deyişler, “*büğmek, bügemek, büjemek*” gibi sözlerden türemiş idiler. Eski kitaplarda bazan *büğdek* şeklinde yazılmış deyişleri de görüyoruz 6).

“*Gölet*” de *büget*’in, eş mânâ ve yapısında olan bir karşılığıdır. Ancak gölet, yağmur sularının birikmiş olduğu, bir yer de olabilirdi. Fakat *büğet*, açık olarak, “*önü bir germe ile tutulmuş bir havuz*” idi. “*Akar çay da su birikintisidir ki anda guslederler. Türkçede ana gölet ve büğet dahi derler* 7).” Eski Anadolu kitaplarının bu açıklamasına bakılırsa, su birikintisi de bir gölet ve *büğet* olabiliyor idi. Derleme Sözlüğüne göre Anadoluda, tarla ortasında bulunan su birikintisi ile sulama havuzuna da, gölet veya *gölek* denilir.

“*Gölek*”, bir küçültme eki ile Anadolu’da meydana gelmiş türkçe bir deyiştir. Diğer Türk kültür çevrelerinde de görülür. Fakat geniş olarak, büyük su birikintileri için söylenmiştir. Bazan *gölcük* için de, böyle denmiştir. Nitekim Karacaoğlu’nun bile şöyle diyordu:

“*Bir çift suna gördüm gölde gölekte,*

“*Altın küpe şan veriyor kulakta*”.

Resim: 40. Uygur resimlerinde çitler ile ayrılmış bir bahçe.

“Göl”, Türk tarihinin her çağında ve her bölgesinde, değişmeyen bir Türk sözü idi. Eski Türkler göle, *köl derlerdi*. *Köl* sözünün de iki mânâsı vardı: 1) - Havuz gibi biriktirilmiş su. 2) - Kendi kendine birikmiş ve göl olmuş su 8). Türk kültüründe göl ile ilgili pek çok düşünce ve mânâ ayrılıkları vardır. Bunların hepsini burada verebilmek için, yeterli yerimiz yoktur.

“Göllenmek” için ise eski Türkler, *kölermek* derlerdi. Hatta “*Kuru yerlerin hepsi gölerdi ve göl oldu*”, yani eski türkçesi ile, (*Kaklar kamug kölerdi*), diye çok eski bir Türk şiiri bile vardı. Yine şu çok eski Türk ata sözü de, bugünkü anlayışımızdan, büyük bir ayrılık göstermemekte idi. “*Damlaya damlaya göl olur*” sözümüz ile bağlı bu atasözünü, atasözleri bölümümüzde bulacaksınız.

HAVUZ VE GÖLLERİN ÇEŞİTLERİ :

Eski Türklerin bildikleri bazı havuz ve gölet çeşitlerini, herhangi bir sıraya bağlamadan, sunmağa çalışacağız. Tabii olarak burada sunduklarımız, bildiklerimizin hepsi değildir. Bu mevzuda da biraz kısaltma yoluna gittik:

1. Büyük havuzlar :

Taş ve kireçten yapılmış bu çeşit havuzlar, daha çok saraylarda görülüyordu. Böyle büyük havuzlardan, *Batürnâme*'de de sık sık söz açılmakta idi 9).

2. Balıklı ve çamurlu göl ve göletler :

XI. yüzyıl, yani Selçuk çağının başlarında ki Türklerin anlayışları arasında da, bazı ayrılıklar vardı. Örnek olarak, "*Göl balıklandı*", yani eski türkçesi ile, (*Köl balıklandı*) denince Türklerin çoğu, "*gölün içi balık ile doldu veya göl balıklandı*" mânâsını çıkarıyorlardı. Bu çağda Batı Türkistan'ın yerlilerinin çok yakınlarında oturan Argu Türkleri ise bu sözle, "*gölün çamurlanmış*" olduğunu anlıyorlardı 10). Bu, o çağdaki Türklerin anlayışları arasındaki ufak bir ayrılık idi. Aslında ise biz bugün *bahk* sözünü, her iki mânâ karşılığı olarak da söylüyoruz.

3. "Havuzbaşlı" ve örtmeli göller :

Biz çocukluğumuzda bu havuz başlarının çok güzellerini gördük. Bu havuzlar, yaygın olarak taş ve kireçle yapılmışlardı. Fakat onların da, çamurlu göller gibi uzun bir sılıkla tıkilmiş, bir *demekleri* vardı. Taşan sular, oyma taşlar ile yapılmış *oluklar* içinden akarak, öndeki "*taş yaladı*" içine dolardı. Buradan da, bahçeye yayılırdı. Havuz başının iki yanına arklar ve evlekler yapılr ve arklar içine de, türlü çiçekler dikilirdi. Havuzun suyu, yine çok güzel yapılmış bir çeşmeden akarak, havuza dolardı. Çeşmenin üstü ise, bir "*örtme*" ile kapatılmıştı. "*Çeşmenin yanları gömme raflar*" ile süslenir ve oturulacak yerin etrafı da parmaklıklar ile kapatılırdı. Örtmenin altına konan sedirlerde oturulur, gece yatılır ve hatta yemekler bile bura-

da yenirdi. Harput'un *buzluk bağları* ile, buradaki havuz başlarının ayrı bir güzelliği vardı. Çünkü bu bağlarda gözlerinizin önüne, gözü alabildiği kadar genişlikte ve çok güzel bir manzara da serilirdi. "*Havuz başının gülleri, şak şak öter bülbülleri*" gibi şarkılar, bu bağlarda düzülmüşlerdi. "*Havuz başının esas plânı*" bu idi. Ama herkes bu işte kendi gücüne göre hareket ederdi. Çamurlu bir göl de, çok güzel bir havuzbaşına sahip olabilirdi. Bu iş, herkesin gücüne ve zevkine bağlı idi. "*Üstü kapalı veya örtmeli havuzlar*" dan ise, Babürnâme" de söz açılmıştı 11).

4. Dere göletleri ile bûğetleri :

Eski Türk kaynaklarında, derelerde yapılan göletlerden sık sık söz açılıyordu. Derelerde bir gölet veya havuz değil; ancak mevsimlik birer sed veya bend olabilirdi. Çünkü yağmur yağınca, bu göletler yıkılırlardı. XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, hususi olarak oyulup havuz yapılan bir yere, *özük* derlerdi 12). Bu da bizim "öz" sözümüzden türemiş bir deyiş olmalı idi. Bu çağ Türkleri, "büyük derelerden ayrılan çaylar" için de, "*özük suv*" sözünü kullanırlardı. Ashında öz sözü, iki dağ arasında bulunan, bir "dere" demektir. Bundan dolayı XI. yüzyıl Türkleri, derin vadiler için ise, "*tağ özüğü*" derlerdi. Bu tamamlayıcı açıklamaları, okuyucularımızı daha çok aydınlatmak için veriyoruz.

"*Girmeç*" ve "*bûğet*" ile yapılan göletler de, Türkler tarafından çok eskiden beri bilinmekte idi-

ler. “O, *arığını kaşladı*”, gibi eski Türk sözlerini, yukarıda örnek olarak vermiştik. *Kaşlamak*, suya “kaş yapma”, “germe yolu ile suyu toplamak” demek idi. “*Bend*” sözünü ise, Harezmşahlar Türk kültür çevresinden, yani XIII. yüzyılın başlarından itibaren türkçeye girmiş olarak görüyoruz. Harezmşahlar çağı kaynaklarında *bend* sözü, “*açıldı suning bendi*”, gibi bir örnek içinde verilmişti 13). Bilindiği üzere bu çağda türkçemize, *havuz* sözü de girmişti.

5. Su dolabı ve su çarkı havuzları :

Hayvan ve insanlar tarafından çevrilen su dolaplarının suları da, önce bir havuzda toplanır ve ondan sonra da, bahçe ile bostanlara dağıtılırdı. Bu havuzlara daha çok, ileri bir ziraat tekniğine sahip olan, Harezmşahlar Türk kültür çevresinde rastlıyoruz. Anadolu Türk kültürünün gelişmesinde değerli bir payları olan bu Türkler, XIII. yüzyıl başlarında su dolabı havuzları için, “*çığır hauz*” diyorlardı 14).

6. Su sarnıçları ve depoları :

Su sarnıçları ile depolarının üzeri, her zaman kapalı olmazdı. Ortadoğu'daki Türk devletlerinde, çeşitli şekillerde yapılmış su sarnıçları hakkında, yeteri kadar bilgilerimiz vardır. Harezmşahlar Türk kültür çevresinde ise, su depolarına “*su anbarı*” adı veriliyordu 15). *Anbar* sözü de türkçemi-

ze, Türkler Ortaasya'da iken girmişti. Bu depoların havuz şeklinde mi yoksa, üstü kapalı mı olduğunu, bilmiyoruz. *Gerdizi*'ye göre, çok kuzeylerde oturan *Kimek* Türkleri, "*yer altında büyük su depoları*" yapıyorlarmış. Etrafı kar basınca, kendi hayvanlarına bu suyu içiriyorlarmış 16).

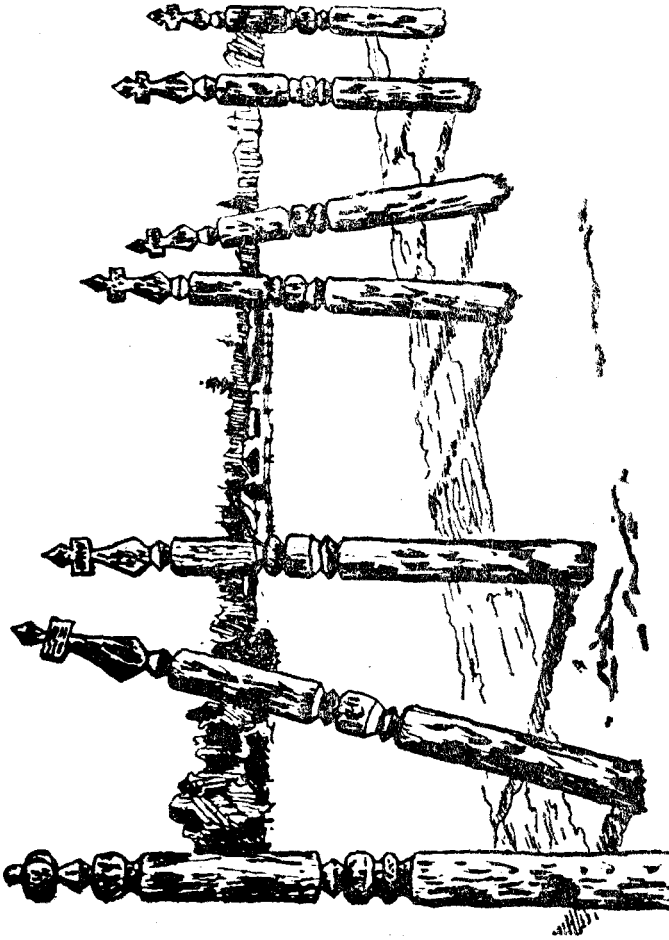
HAVUZUN DOLDURULUP VE BOŞALTILMASI :

Eski Türkler havuzun suyunun dolması için, *gölerdi* veya *küşerdi* diyorlardı. Yağmur suyunun dolması da gölmek idi. Fakat *küşermek*, havuz ile bütetin dolması idi. "*Köl küşerdi*" dedikleri zaman, "havuzun suyunun dolasıya kadar", dolduğunu söylemek istiyorlardı 17). "*Tam dolu havuz*" için de, "*çinç tolu köl*" diyorlardı 18). Bu deyişleri Anadolu'da da bulabiliriz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi *köl*, yani göl sözü hem birikmiş su ve hem de yapılmış havuz mânâsına geliyordu.

"*Deşilmek*" için de eski Türkler, "*teşmek ve teşilmek*" diyorlardı XIV. yüzyılda eski Anadolu'da yazılmış bir şiirde şöyle deniliyordu:

"*Büçet suyu gibi ömrün bakası,
"Deşilip, akmak olur intihası".*

Yine eski bir Anadolu kitabında ise şöyle söyleniyordu: "*Önü bağlı ve büçetli suyun önünü açıp ve büçedini deşip, akıtmak* 19)".

Resim: 41. Güney Sibirya'da bir bahçe parmaklıklarından kalan kabıntılar; (Diş tesirli).

“*Savak tahtası*” da, suyu bügemek için yapılan, diğer bir teknikle kullanılırdı. Su bendi, bir tahta ile kapatılırdı. Bu çeşit bendlerde *demek* kullanılmazdı. Eski Osmanlı kitapları bu tahta için, “*Su bügemek için ayrı ayrı bırakılan ağaç ve savak tahtası*”, diye açıklamalar yapıyorlardı. Bazıları da, “*Su tutmak için önüne arkuru konan tahtaya denir ki, savacak adı verilir 20)*”, diyorlardı. Bentten çeşitli yerlere dağıtılacak sular da, ayrı savacaklardan taksim edilirlerdi.

ESKİ TÜRK ATASÖZLERİ :

Anadolu’daki atasözlerimizi, herkes bilmektedir. Bunlar, sonradan da meydana gelmiş olabilirlerdi. Fakat bir kültür yapısı üzerindeki, eski Türk atasözleri çok değerlidir. Birşey hakkında bir atasözünün doğması için, o şeyin topluluk içinde iyice yerleşmiş ve benimsenmiş olması gereklidir. Bu sebeple XI. yüzyıldan öncelerine ait olması gereken, birkaç eski Türk atasözünü de burada, gelişi güzel sunmağı yararlı görüyoruz:

1. “*Birin birin ming bolur,*

“*Tama tama köl bolur*”.

“*Bir, bir daha bin olur,*

“*Damlaya damlaya göl olur 21).*”

2. “*Kaz kopsa, ördek kölig igenür*”

“*Kaz giderse, ördek gölü benimser 22).*”

Eski Uygur yazıları içinde de, atasözü yerine geçebilecek bazı şiirler vardır. Bunlardan da yalnızca bir örneği sunalım:

“Kugu kuş uçtı, kölinge konmaz”.

“Kuğu kuşu tezip, gitti; artık gölüne konmaz 23).”

Dede Korkut kitabı içinde de bazı benzeştirmeler ve derin sözler vardır. Bu sözlerden de iki örnek vermekle yetinelim:

1. *“İç Oğuzun Taş Oğuzun beglerin üstüne yığnak etgil. Aç görsen toyurgıl, yalınçak görsen tonatgil, borçlıyı borçından kurtargıl, depe kibi et yığ, göl kibi kırmızı sağdur, ulu toy eyle” (D-14-6).*

2. *“Kap kayalar başında yuva tutan,
“Kadir ulu Tanrıya yakın uçan,
“Mancılığı ağır taştan kızıldayıp katı inen,
“Aru gölün ördeğin, şakıyıp alan” (D-138-8).*

NOTLAR

HAVUZ VE GÖLETLER : (S. 121) : 1). MK, I, 65. 2). MK, III, 299. 3). Aynı esr., a. yer. 4). MK, III, 152. 5). MK, III, 127. 6). *Tarama S.*, I, 736. 7). Aynı esr., III, 1739. 8). MK, III, 135. 9). *Babürnâme*, 386, 427. 10). MK, II, 215. 11). *Babürnâme*, 395. 12). MK, I, 71. 13). *Muk. Edeb.*, 249a. 14). Aynı esr., 184. 15). Aynı esr., 369b. 16). *Marquart, Komanen*, 92 vd. 17). MK, II, 215. 18). MK, III, 357. 19). *Tarama S.*, I, 736. 20). Aynı esr., V, 3332. 21). MK, III, 360. 22). MK, I, 104. 23). *Türk. Turfan-texte*, I, 215.

VII

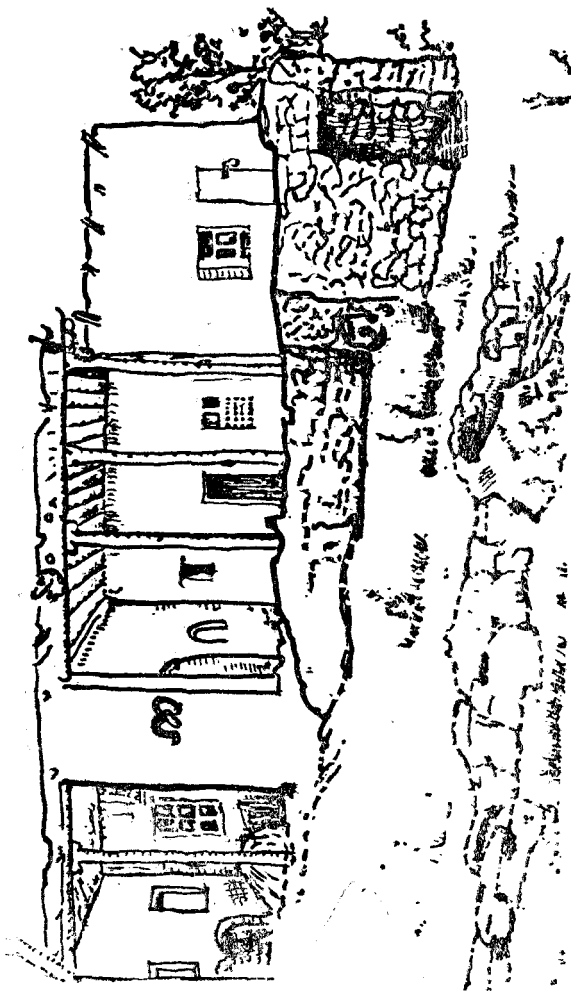
B Ö L Ü M

ÇEŞME VE PINARLAR

BULAK, MINGAR VE PINAR :

Çeşme denince hatırıma hemen İstanbul çeşmeleri gelmemelidir. Hiç şüphe yok ki İstanbul çeşmeleri, insan sevgisinin, göz zevkinin ve Türk kültürünün en mükemmel eserleri idiler. Ancak bizim buradaki konumuz, İstanbul çeşmeleri ile, onların Anadolu içlerindeki tesirlerini aramak değildir. Biz burada daha çok, Türklerde çeşme ve pınar anlayışının nasıl doğup ve nasıl geliştiğini inceleyeceğiz. Tabii olarak Anadolu da, bu gelişmenin son bir basamağı idi.

Su kaynağı, Tanrının bir vergisi olarak, topraktan çıkıp akar. Fakat o, insanlar için bir hayat kaynağıdır. İnsan onu kullanır ve daha kullanışlı yapar. Kaynağın akışını ve şeklini değiştirir. Onun için hayalinde, birşeyler düşünür ve birşeyler söyler. İşte bizim esas mevzumuz budur. Türklerde, bu gelişmeyi izlemektir.

Resim: 42. Ortaasya'da ayvanlı evler ve evin önündeki çeşme.

“*Bulak*” sözü hiç şüphe yok ki, Türklerin su kaynağı için söyledikleri en yaygın ve ilk deyişlerden biri idi. Fakat Türklerde, bu deyişe bağlı olarak, çok ilgi çekici bir gelişme olmuştur. Bu çok eski Türk kültür deyişi, eski Uygur yazıları ile, *Kutadgu Bilig* gibi, Doğuda kalmış olan Türk kültür eserlerinde de yaşamıştır. Fakat yine aynı çağın eserlerinden sayılan Kaşgarlı Mahmud’un kitabında, nedense *bulak* sözü yer almamıştır. Çünkü Kaşgarlı Mahmud, Ortaasya’nın Batı kesimlerini, daha iyi tanıyordu. Bu eserde *Bulak* ve *Elke Bulak* gibi sözler, yalnızca bir Türk boyunun adı olarak geçiyordu. Bu da, bir su kaynağından çok, bir renk adı ile ilgili olmalıydı. Aslında böyle adlar, çok eski çağlardan beri gelen ve değişmeyen hatıralarda olabilirlerdi.

“Pınar ve mınğar”: Batı Türkleri, - anlaşıldığına göre-, zamanla *bulak* sözünü unutmuşlardı. Oğuzlar da olduğu gibi bulak yerine, *mınğar*, yani “*pınar*” gibi sözler geçmişti. Mısır’daki Memlûk devleti ile Kıpçak Türk kültür çevresine ait kaynaklarda da *bulak* sözüne hiç rastlamıyoruz. Anadolu Derleme Sözlüğü içinde de, *balak*, *bulak* gibi sözleri çok az görüyoruz. Eski Osmanlı kitaplarında ise, *Yedi-Bulak* gibi bazı yer adları ile, “*yedi yıl bekledim bulak başların*” gibi, bazı şiirler görüyoruz. Unutmayalım ki Anadolu, Türk kültürünün her çağı ile çevresinin izlerini kendinde toplayan, çok mühim bir Türk kültür bölgesidir. Anadolu’da görülen birkaç örnek, bu geniş gelişmeyi bozan, bir vesika olarak gösterilmemelidir.

Bulak, *Kutadgu Bilig*'de, "su kaynağı veya gözesi" manasına söyleniyordu: "Ne kadar söylersen söyle, söz tükenir. Sen, dinmeden akan bulaklar ara 1)," deniyordu. Uyğur yazılarında ise bulak sözü, daha çok "kanal ve arık" mânâsına söylenmiştir. Çoğu zaman, "dere" mânâsına gelen türkçe, ögen sözü ile birlikte, bulak-ögen şeklinde anılmıştır: "Kuyu kazsa, kanal ve arık (bulak-ögen) kazsa, daha iyi olur 2)." Bu güzel sözün eski türkçesi ise şöyle idi: (Kuduk kazsar, bulak-ögen kazsar, edgü). Bulak sözü, Doğu Türk kültür çevresine yakın olan Moğol dünyasında da yaşamıştır. Konuyu daha fazla uzatmıyacağız. Ancak Harizmşahlar Türk kültür çevresinde, "ıhca" karşılığı olarak söylenen, ısıg bulak sözünü de burada anmadan geçemeyeceğiz 3). Yine aynı kaynakta çağlayarak akan su için, "çarladı su" deymi de geçiyordu.

"Çokrağan, çokrak", Anadolu köylerinde "pınar" ve "kaynak" mânâsına söylenen, Türk kültürünün en güzel ve eski örnekleri idiler. Aslında çokramak, "kaynamak", demek idi. "Tencerenin kaynayıp taşması" da bir çokramak idi. Nitekim eski Türkler bunun için, "aşıç çokradı", diyorlardı. "Gönüllerin, bilgi ve düşüncelerin kaynaması" da, yine, (köngüller, biligler, sakıncılar kim çokrayurlar), diye anılırlardı. Bu sebeple XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri de, "kaynayan pınar" için, (Çokrama yul), derlerdi 4).

Oğuzlar ise, "pınar kaynadı" sözünü, daha başka türlü söylerlerdi. Oğuzlar, yul yerine

mınğar, yani “pınar” diyerek, (*mınğar çokradı*) diyorlardı 5).

OĞUZLARIN PINAR'I :

Oğuzlar, XI. yüzyılda diğer Türklerden ayrılarak su gözü ve kaynağı için “*mınğar*” diyorlardı. Bizim pınar ve Dede Korkut kitabının *bınar* sözlerinin kökleri, buradan gelmektedir 6). Yine bu çağ Oğuzları, “*pınarın tencere suyu gibi kaynaması*” içinde, (*mınğar çokradı*) diyorlardı. Bu söz, böylece Anadolu'ya gelmiş ve yayılmıştır.

Her köy ve her konak . yeri, bir pınar yanına kurulmuştur. Tabii olarak, oradaki topluluğun durumuna göre. Bazan pınar Tanrının verdiği şekilde bırakılmıştır. Bazan da düzeltilmiş ve sular bir oluk ile akıtılmıştır. Şimdi Dede Korkut kitabından bir parça dinleyelim:

“..... (*Beyrek*) andan babasının ordusuna geldi. Meger evleri önünde bir büyük ağaç var idi. Dibinde bir yahşı *bınar* (*mınğar?*) var idi. *Beyrek* bakdı, gördi kim kiçi kız karındaşı *bınardan su almağa* gelir....” (102).

Böyle büyük pınarlar, çoğu zaman da büyük ağaç altlarından çıkardı. Pınarın, “*soğuk soğuk*” olması da, onun ayrı bir güzelliği idi. Bunu da yine Dede Korkut kitabından okuyalım:

“... Kaza benzer kızumun gelinümün çiçeği Oğul,
 “Karşu yatan kara dağum gerek ise,
 “Söyle gelsün Azra’ilün yaylası olsun,
 “Sovuk sovuk bımarlarum gerek ise, o
 “Ana içit olsun.” (D-163-7)

“Su içilecek pınar”, burada içit sözü ile anılıyor. Tabii olarak bunlar yayla pınarları idiler. Yaylalar-
 daki gözeler ile, evler önündeki “çeşme-pınarları”nı
 birbirinden ayırmak gereklidir.

“Kutsi pınar” anlayışı Türklerde çok yaygın-
 dır. Su kaynağı kutsi idi. Bu düşünce diğer dünya
 milletlerinde de vardı. Şimdi yine Dede Korkut
 kitabından, bu mevzu ile ilgili bir parça okuyalım:

“..... Uzun - bımar demek ile meşhur bir bımar var
 idi. Ol pınara perriler konmuş idi..... Zaman ile Oğuz
 yine yaylaya köçti. Çoban gine bu bımara geldi. Gi-
 ne koyun ürkdi. Çoban ilerü vardı. Gördü kim bir
 yığınak yatur, yıldır yıldır yıldırar.....” (D-125).

“Uzun pınar” yayladadır. Ayrıca perilerin kon-
 duğu bir yerdir. Bunun sonunda, bir “yer ruhu”
 olan Te-pe-göz’de doğacaktır. Mevzuu uzatmaya-
 lım. Buna benzer birçok örnekleri Türkiye dışındaki
 Türklerden de verebiliriz.

“Ağ Melik Çeşme kızı”, yine Dede Korkut
 kitabında geçmektedir. Çeşme sözü Türklere ne za-
 man geçmiştir ve ne zaman çeşme şeklinde söylen-
 meğe başlanmıştır, bunu bilemiyoruz. Ancak Ağ Me-

lık Çeşme'nin Türk olmadığı da anlaşılmaktadır. Koca oğlu Alp Eren'in unvanı ise, şöyle idi:

".... Ağ Melik Çeşme kızına nikâh iden, Sofı Sandal Melik'e kan kuseduran..." (D-62-9). Burada adı geçen Sofı Sandal da, herhalde Türk değil idi.

"Köz ve göze" de, kaynak ve pınar için söylenen, çok eski Türk sözleri idiler. Mısır'daki M e l û k devleti ve K ı p ç a k Türk kültür çevresinde de aynı mânâda, köz, yani göz veya göze sözleri yaygın idi. Yine aynı Türk kültür çevresinde çeşme için, minez de deniyordu. Maalesef bu sözü, burada açıklayamayacağız. Aynı mânâda söylenmiş olan Uygurların "toş" sözleri üzerinde de ayrıca duracağız. "Kaynarca bmar" ise daha çok, eski Anadolu'da görülür.

SU SEBİLİ VE MUYANLIK :

"Muyanlık", "yollarda gelip geçenlerin su içmeleri için, konulan hayrat su", idi. Yine XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde muyan ise, "sevap" demek idi 7). Türklerin bu eski kültür sözüne Kutadgu Bilig içinde de rastlıyoruz. Burada ise, muyanlık sözü, "misafirhâne" ve "konak yeri" olarak geçiyordu 8).

ÇEŞME YALAĞI :

Bundan önceki bölümlerimizde de, çeşmelerin önüne konulan oluk şeklindeki yalaklar üzerinde

durmuştuk. X. yüzyıl Ortaasya Türkleri “*hayvan sulanacak bu yerler*” için, *sıvı* diyorlardı 9). Bu çok eski Türk deyişinin bugünkü türkçemizdeki karşılığı ise, *sıvı* demektir. Buğday ve çamaşır yıkanan bu yalıklar üzerinde, diğer bölümlerimizde yeri geldikçe durmuştuk.

N O T L A R

ÇEŞME VE PINARLAR : 1). KB: D-392, 12. Ayrıca bak. *T'oung Pao*, 1930, s. 150. 2). *Türk. Turfan-T.*, VII, 29, 41. 3). *Muk. Edeb.*, 288, 289. 4). MK, I, 492. 5). MK, III, 280 vd. 6). MK, III, 363-376. 7). MK, III, 172. 8). KB: 488. 9). MK, I, 464.

VIII.

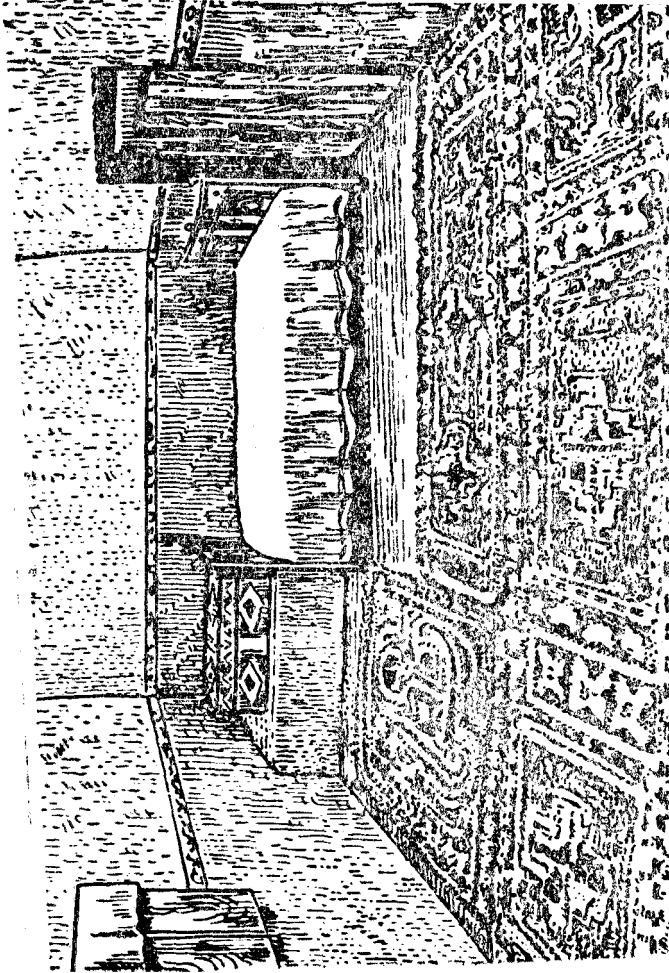
BÖLÜM

HALI, KİLİM VE HASIRCILIK

I. HALI VE HALICILIK

Halı ve halıcılık denince bütün dünyada Y a y-
l a c ı T ü r k l e r hatıra gelir. Halıcılık, koyuncu-
luk ile derin bir yün ve boya bilgisini gerek-
tiren bir iştir. Türklerin, “*yün ve yüncülük*” ile
ilgili bilgilerini bu bölümde inceleyeceğiz. Boya bil-
gisi ise başka bir bölümde yer alacaktır. *Halı* sözü-
nün kökleri neralere dayanıyordu. Bunun üzerin-
de muhterem hocamız L. R a s o n y'nin kızı Lydia
Rasony de durmuştur. Sayın Rasony'in de iyi olarak
gördüğü gibi, farsça bir söz olduğu sanılan *halı* sözü
eski Farsçada yoktur. Hatta Horn gibi Farsçanın
etimoloji sözlüğü yazan âlimler bile, bu sözü ya-
bancı menşeli görerek, eserlerine bile almamışlardır.
Sayın Rasony'nin haklı görüşlerini böylece ver-
dikten sonra, bizim görüşlerimize geçelim.

Halı mânâsına gelen eski İ r a n dillerindeki
sözler üzerinde, Prof. H e n n i n g, (BSOS, 1948,
s. 314-315) dergisinde derin bir inceleme yapmıştır.
Ona göre eski İ r a n'da “halı ve halıcılık”, *fsp'* ve
farasb sözleri ile karşılanıyordu. Bilindiği üzere
B a t ı T ü r k l e r i ile O ğ u z l a r ı n a t a l a r ı, B a t ı
Türkistan'ın yerli halkı olan kapı komşuları,

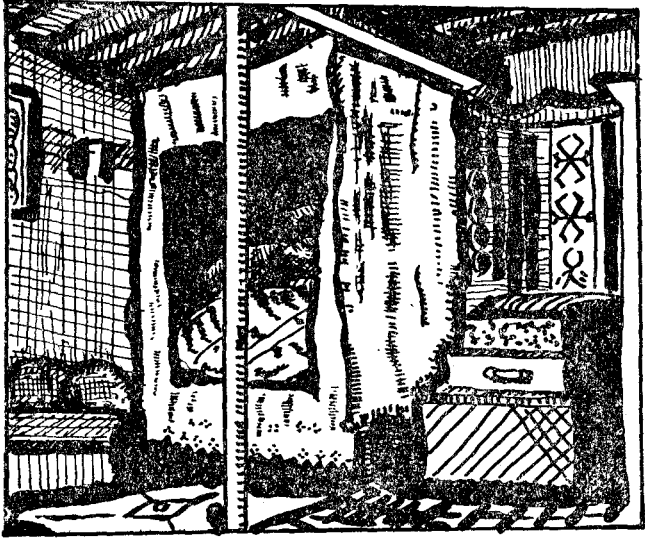

Resim: 43. Bir Türkmen odası: (Nohurlu Türkmenleri)
Hahlar için, dokuma bölümüne bakınız.

Soğd kültürünün de derin tesirleri altında kalmışlardı. Soğd dillerinde ise halı *prst'k* sözü ile tanıtılıyordu. Bu girişimiz çok mühimdir. Eski Türk kültürünü rahatlıkla inceleyebilmek için, eski İran kültürlerini çok iyi tanımak mecburiyeti vardır.

Fakat *Halı* sözünü, şimdilik herhangi bir türkçe kök ile de -kesin olarak-, açıklayamıyoruz. Ancak şu nokta çok mühimdir: *Halı* ve *kah* sözü, bugünkü Türkler arasında çok yayılmış olan deyişlerdir. Fakat daha önce, yaylacı veya yaylada oturan Türkler tarafından da *kah* sözlü kullanılıyormuydu? Anlaşıldığına göre, önceleri ancak "*Kentli Türkler*" bu deyişi çok kullanıyorlardı. Sonradan da, köyler ile yaylalara yayılmış oldu. Fakat bu yayılma, şimdi bile tamamlanmış değildir. Çünkü, XIV. yüzyıldan önceki kaynaklarda, *hah*, *kah* sözlerine rastlamıyoruz. Gerçi Dede Korkut gibi "*Yaylacı Türkler*"e ait olan söyleyişlerde, "*Seksen yerde ala kah, ipek döşemiş idi*" gibi sözleri okuyoruz. Dede Korkut kitabı, içinde en eski Türk ve Ortaasya geleneklerini toplayan bir kaynaktır. Hemen o çağda Türklere dışarıdan girmiş *hah*, *kah* sözünün, bir destan üslubu içinde söylenmiş olması düşünülemez. Hem de, "*ala kah, ipek*" gibi, mitolojik bir söyleyiş içinde.

Altay Türkleri gibi, dış tesirlerden uzak Türk kültür çevrelerinde de, *kah* sözünü görmediğimizi söylemek zorundayız. Kırgız Türklerinde bile halı ancak, *kah-kilem*, yani "halı kilim" şeklinde beraberce söyleniyordu (KS, 390). Sayın L. Rasyon'nin, *halı* ve *kah* sözlerinin, Türklerinin çe-

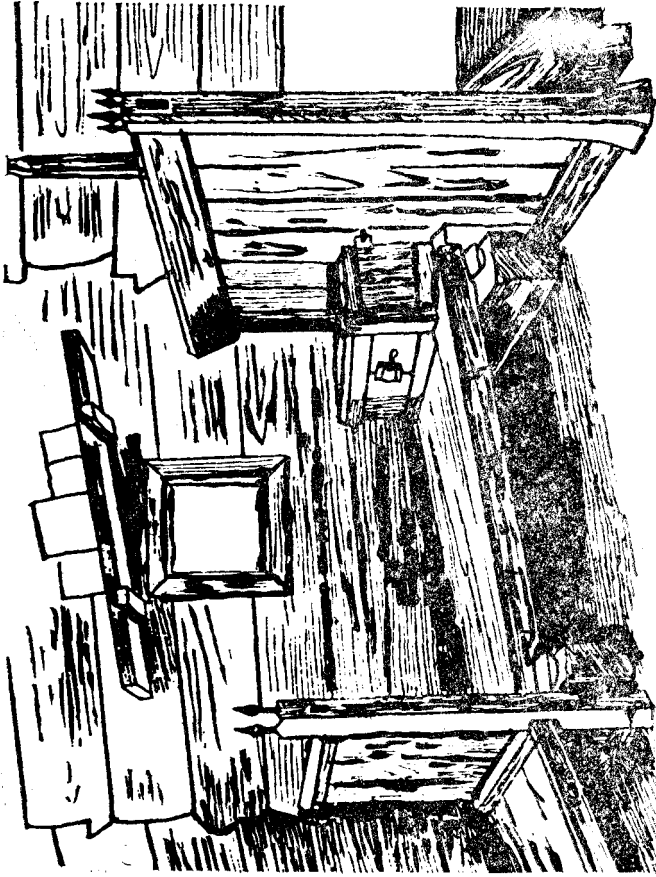
Resim: 44. Kazak Türklerinde oda takımları ve yüklük.

hiz anlayışına gelen *kalın*, *kalıng* gibi deyişlerinden türemiş olabileceği hakkındaki görüşlerini, kabul etmek için acele etmeyeceğiz. Bu söz, türkçe de olabildi; eski Ortaasya'nın yerli kültür ve dillerinden de, Türklere girmiş olabilirdi. Bilgilerin bulunmamasına rağmen, *halı*, *kah* sözleri için, İran ve Arap köklerinden çok, Türk veya Ortaasya köklerini aramak daha doğru olur. Çünkü eski İran ve Arap kültürlerinde de, bu sözler gelişmiş olarak görünüyordu.

Eski Anadolu Türk kaynaklarında "kah" sözü, XIV. yüzyılda böyle gelişirken, eski Mısır Türkleri ile Kıpçak Türk kültür çevresinde ve hatta Ortaavrupa'daki Kuman Türklerinde ise, artık "*halı*" yazılış ve söylenişi ile görülmeğe başlamıştı. Ama bunların yakınının bulunan eski Anadolu Türkleri, daha orijinal deyiş ile halıyı, *kah* olarak yazıp ve söylüyorlardı. Fakat *halı* sözünün yanında, Mısır, Kıpçak, Kuman Türk kültür çevrelerinde, *kevüz*, *kö-vüz*, *küyüz* gibi, "*yaygı*" anlayışına gelen eski Türk deyişleri de yer almıyor değillerdi. Kaynaklarda bunlar da, "*halı*" anlayışı ile karşılanıyorlardı. Bu sebeple *halı* sözünün dar sınırlarından kurtulup, konuyu daha geniş bir metod ile ele almak gerekmektedir.

Halı, bir yaygı manasına :

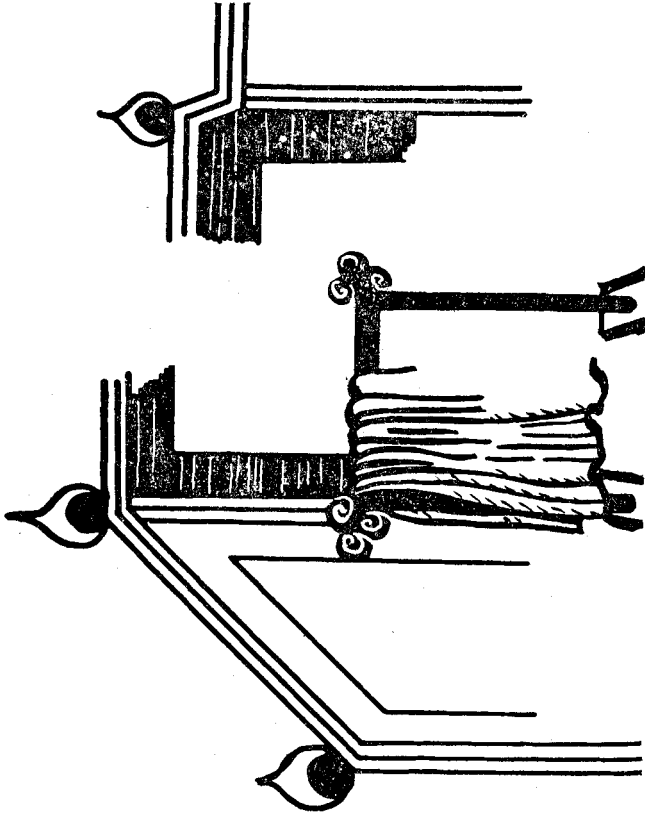
Eski Ortaasya'da ve Anadolu'daki, *yadhım ve yazgı* üzerinde, az sonra ayrıca duracağız. "*Halı da, hasır, keçe ve kilim gibi bir yaygı idi.*" Bu sebeple belki de başlangıçta, aynı ad ile anılan yaygılar, da-

Resim: 45. Güney Sibirya'da dış tasvirler ile değişen oda içleri

ha sonra ayrıntılara uğramışlardı. Herhalde başlangıçta, halı ve kilim, birbirlerinden açık olarak ayrılmıyorlardı. “*Anadolu’daki durum*” ile mevzua girmiş olursak, belki de bizim için daha faydalı olmuş olur. Keçe ile ilgili bölümümüzde de üzerinde durduğumuz gibi, A f y o n Emirdağı’ndaki Bayatlı ve yazılı civarlarında, “*kilim*” için *köjüz* adını veriyorlardı. Bursa’da ise bazı yerlerde *kıyıs* dendiği görülmüştür. Derleme Sözlüğü böyle diyor (8,2888). Eski Derleme Sözlüğüne göre ise Y a l o v a Kadıçiftliğinde, kilim için *küyüs* denmekte idi. Bunlar A n a d o l u kültür tarihinin gelişmelerini açıklayan çok mühim sözlerdir. Fakat nedense Derleme Sözlüğünün yeni yayınında, bu deyişler mühim senmemişlerdir.

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, “*keçe*” ile yere serilen, “*halı veya kilim*” gibi şeyleri birbirinden kesin olarak ayırmıştır. Ona göre *kidhiz*, “*keçe*” demektir. *Kiviz*, *kiwiz* ise, “*halı ve kilim gibi yere serilen şeylerin*” umumi adı idi (I, 166) Görülüyor ki, bu iki deyişin birbirine benzemelerine rağmen, aralarında anlayış bakımından, açık bir ayrılık gösteriliyordu. Eski Anadolu Türk kültürüne yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise, bu deyişlerin gelişmeleri bakımından, bazı karışma ve karışıklıklar oluyordu. *Küyüz* ve *kıyız* sözleri, hem h a l ı ve hem de keçe, bazan da diğer yaygın anlayışları ile karşılanıyordu. Aslında *kıyız*, keçe mânâsına gelen *kidhiz*’in gelişmiş şekli idi. Nitekim aynı kültür çevresinin mühim kaynaklarından A b u H a y y a n, *kıyız* sözünü “*keçe*” ve *kevüz*, *kewüz* deyişini de, “*yere yayılan şey*”

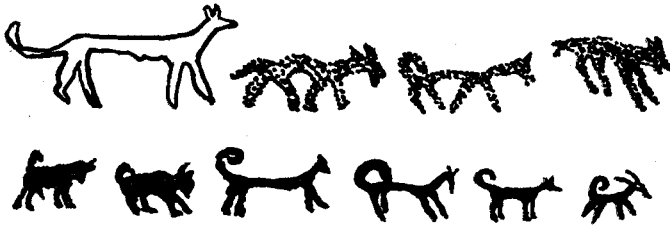
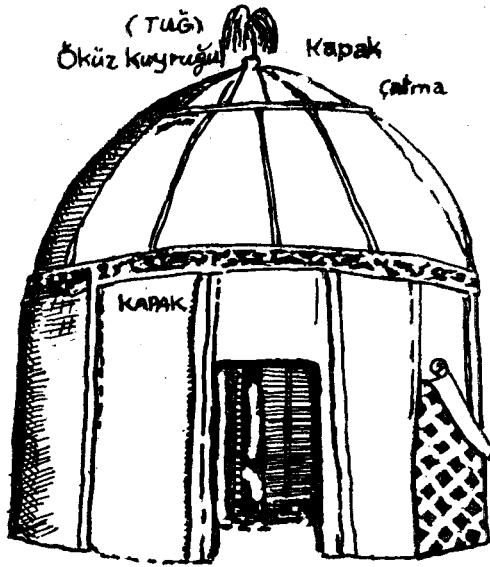
Resim: 46. Uyğurlarda oda kesimleri ve perde.
(A. Von Gabain'e göre)

anlayışı ile karşılaşmıştır (S. 86). Yine bu kültür çevresinin değerli kaynaklarından biri olan *Codex Comanicus* ise, Kuman Türklerinin “*halı*” için, *köviüz* dediklerini yazmıştı. (S. 156). Bunun yanında yine aynı kaynakta, *kali* sözü de, “*büyük halı*” anlayışı ile karşılaşmıştı (S. 191).

A n a d o l u ’daki gelişmelerin, diğer Türk kültür çevreleri ile, nasıl bir paralellik içinde bulunduğunu görüyoruz. Türklerde keçe, halı ve kilimden, açık olarak ayrılıyordu. Fakat halı ile kilim, bölge bölge birbirine karıştırılıyordu. Nitekim Tarama Sözlüğüne göre, eski A n a d o l u ’da yazılmış olan, “*nefis ev döşemesi, kalı ve kiçe gibi*” sözler de, bunu gösteriyordu.

“*Kevüz, köğüs, küyüs*” deyişleri üzerindeki görüşlerimizi, biraz daha genişletelim: A l t a y Türkleri “*halı*” için *kebis* diyorlardı. Halıya, Ortaasya’daki Moğollar, *kebis*; Moğolların Batı kolları olan K a l m u k kesimleri ise, *kevis*, *kewis* demişlerdi. Aynı deyiş, T i b e t kavimlerine ise, *kebs* şeklinde geçmişti. R a m s t e d t, *Kalmuk Sözlüğü*’nde bu deyişin, Türklerin *kiyis* sözünden türemiş olduğunu düşünmüştü (S. 230a). Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, keçe anlayışına gelen *kidhiz* ile *kiviz*, *kiwis*, yani “*yere yayılan*” şeyi, birbirinden kesin olarak bir’arinden ayırmıştı.

Görülüyor ki A f y o n Emirdağı ile B u r s a ’da görülen *kiyis*, *köğüs* ve *küyüs* bile ne kadar geniş ve ilgi çekici bir konu olmaktadır. Bursa’da görülen, *küyüs* ve *kiyis* deyişlerinin, göçmenler yolu

Resim: 47. 1). Anadolu'da topak ev. 2). Ortaasya kaya yazılarında ev köpekler.

ile gelip gelmedikleri üzerinde de, düşünmedik değil. Ancak, göçmenlerin gelebileceği Karadeniz kıyısındaki Türklerde, artık bu deyişler görülmemektedir. Örnek olarak, Radlof Sözlüğünde bunları bulmak, mümkün değildir.

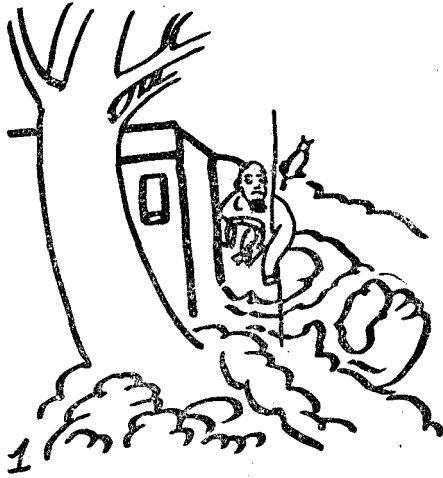
Bu kitap, Türk kültürünün ana çizgileri ile ilgilidir. Bu sebeple burada, halı ya ait bütün mevzuları ele alma imkânı, elimizde yoktur. “*Dokumacılık, yün, iplik eğirme, çıkrık, hallaçlık ve kıl*” gibi bölümlerimizde de, bunun üzerinde durmuştuk.

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK DEVLETLERİNDE HALI

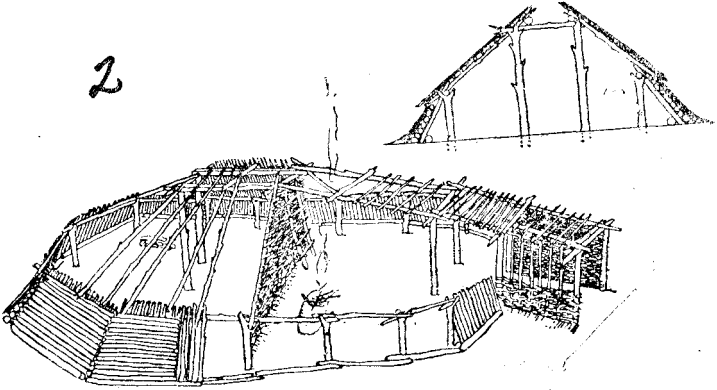
Yukarıda mevzumıza başlarken, halıcılığın daha çok yaylacı ve hayvan besleyen kavimlere göre bir iş olduğunu belirtmiştik. Çünkü halının ana maddesi yün ve dolayısı ile koyundur. Halı üzerinde oturma veya tapınma ise, ayrı bir mevzudur. Bu sebeple halıları, büyük, orta ve küçük gibi, yalnızca ölçüler ile sınıflara ayırmak doğru değildir. Halıların da bazı manevî değerleri vardı. Bu sebeple konuyu, biraz da bu yönden ele alalım:

1. İbâdet ve tapınma seccâdeleri :

Biz şimdiye kadar, kendi Türk dünyamız ile çevremizden ayrılamadık. Halbuki ibâdet ve tapınma seccadeleri, Çin’de eski *Uygur* Türklerinde de, önemli bir yer tutuyordu. İsa’dan önceki Çin taş relieflerinin üzerinde, hasır veya halı üzerinde oturup, eğlenen veya tapınan, Çin topluluklarını görüyoruz.

2

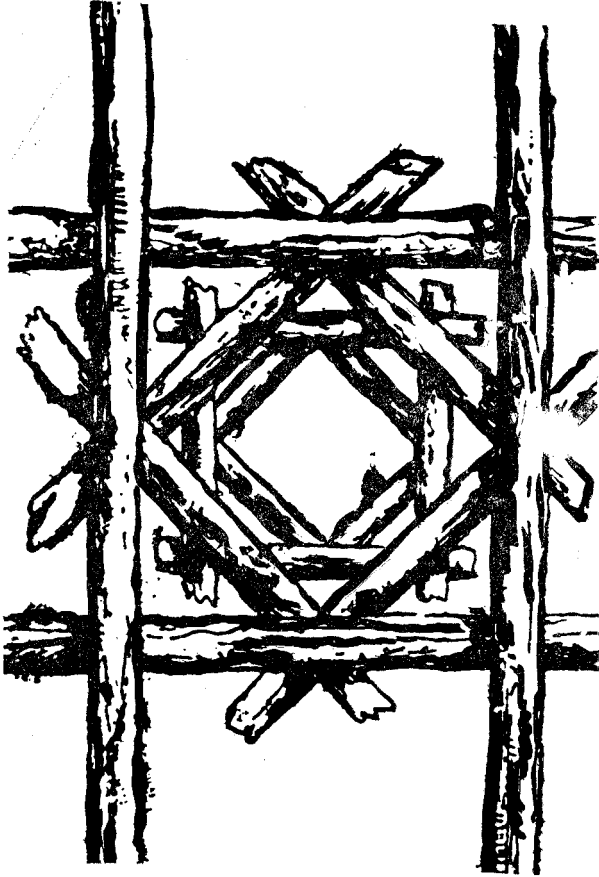

Rəsım: 48. 1). Bir Uygur ermiři ve evi: (Fatih albümü)
2). Ormanlı Kazak Türklerinin ev iskeletleri.

Çin’de bambu ağacı ve örme tekniği sebebi ile, “*Hassır tekniği*” çok daha ileri idi. Uygur Türklerinin başkenti olan, Koço şehrindeki renkli resimler üzerinde görülen bu çeşit halıları, hocamız A. von Gabain çok geniş olarak incelemişlerdir. Bu sebeple, hocamızın görüşlerinin hepsini burada, tekrarlıyacak değiliz. Ancak bu kitapta meseleleri ele alış ve kendi metodumuz bakımından, bazı yeni görüşlerimizi sunmaktan da geri durmayacağız. Sayın hocamız Von Gabain’in da gayet güzel belirttikleri gibi, tek kişilik seccadeler yaygın olarak, dört köşe ve kare şeklinde idi (S. 100). Tapınan veya saygı duruşunda duran kişilerin çok olmaları halinde, halılar dikdörtgen şeklinde, herkesin sığabileceği kadar genişliyordu. Bunlar daha çok, uzun halılar idiler. Bunlara daha iyisi, dar ve uzun seccadeler de diyebiliriz. Bu çeşit seccadeleri, camilerimizde de görüyoruz. Her türlü ibâdet seccadeleri, kalın ve koyu bir kenar süsü ile süsleniyordu. Ortalarında da çoğu zaman, çiçekli motifler görülüyordu. Von Gabain hocamızın da, yerinde olarak belirttikleri gibi, ibâdet ve tapınma halıları, hemen hemen herkes için aynı çeşitten idiler. Örnek olarak, tapınan bir rahip ile sivil bir vatandaşın seccadeleri, ayrı ayrı çeşitlerden değildiler. Büyük din törenlerinde kullanılan halılar da, aynı çeşitten seccadeler idiler (S. 102).

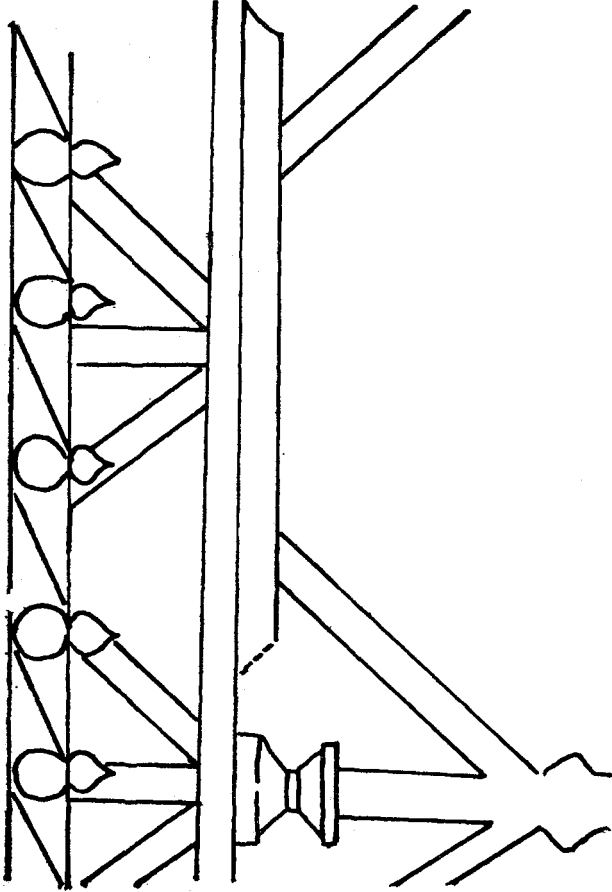
2. Günlük ev ve çadır halıları :

“*Hayvan yetiştiren ve yaylacı kavimler*” ile şehirlerde oturan kavimler arasındaki kültür ve gele-

Resim: 49. Uyghur kültür çevresinde bir çatı çatması

nek ayrılıkları üzerinde, bu kitabın her bölümünde, dikkat ile durduk. “*Kentli-yaylacı Türkleri*” de bunlardan ayırdık. Bu da dini Doğu Türkistan’a, Afganistan ve Batı Türkistan yolu ile, Hindistan’dan gelmiştir. Bu sebeple, Afganistan ile kuzeyindeki Budist san’atı ve dolayısı ile resim ve reliefleri, Hint hayat ve geleneklerinin tesirleri altında kalmıştı. Doğu Türkistan’ın eski şehirlerinin çevrelerinde ise, yaylacılar da vardı. Bundan dolayı, Doğu Türkistan’daki Budist bezek ve gelenekleri, daha yumuşamış ve Hind tesirinden, biraz kurtulur gibi olmuştu. Ancak IX. yüzyıldan sonra, Doğu Türkistan’ın türkleşmeğe başlaması ile, resim ve düşünme geleneklerinde de, derin değişmeler görülmüştü. Hocamız A. Von Gabain’in, (*Koço, Uygur devletindeki hayat, Wiesbaden, 1973*) adlı kitabı, Türk devletlerinin kurulması ile, Doğu Türkistan’da görülen yeni gelişmelere doğru yönelmiştir. “*Yaylacı Türkler*”, hayvanları ve yaşama gelenekleri bakımından, *yaylag* ve *kışlag* arasında yaşamağı gerekli görüyorlardı. Bunun içindir ki, onların en tabii mobilya ve döşemeleri bile, “*kolaylıkla taşınabilen*” halı ve keçeler idiler. Evde ve çadırdaki refah ile rahatı, bu iki şey temsil ediyordu. Bundan dolayı, Turfan ve Koço çevrelerindeki Uygur veya Türk çağı eserlerinde, halılar ile yaygı çeşitleri, daha da çoğalmağa başlamışlardı. Uygur halılarında, “*Türk keçe motifleri*” izlerinin bulunması, çok tabiidir. Von Gabain hocamızın, bu konudaki görüşü, çok yerindedir (S. 103). Nitekim Osmanlı çağı Anadolu kitaplarında da “*nefis ev döşemesi, kah ve keçe*” diye, halı ve keçe yan yana

Resim: 50. Uyğurlarda bir ağaç kemer.

getirilerek anılıyorlardı. Sonradan “*halıcı*” ve “*keçeci esnafı*”nın ayrılmaları sebebi ile, elbette ki bu iki iş kolunda, geniş motif ve teknik ayrılıkları görülmeğe başlamıştı. Fakat başlangıçta “*halıcılık*” ile “*keçecilik*”, “*ev ekonomisi*”nin temeli idiler. Nitekim XIII. yüzyılda Ortaasya’da seyahat etmiş olan Rubruk, keçenin ailece yapıldığını, bize bilgi olarak vermişti. Bunun üzerinde yukarıda durmuştuk. Uygur duvar resimleri içinde, halılar üzerinde oturan veya ayakta duran kişilerin durumları, Von Gabain hocamız tarafından geniş olarak açıklanmıştır.

3. Yolluk halı ve keçeler :

M. S. 629 yılında Isıg-göl yakınlarında, Batı Göktürk Kaganı’nı ziyaret etmiş olan, Hsüan Tsang adlı ünlü Çin rahip ve gezgini, Türk kağanının çadırında bulunan, “*keçe yolluklar*”dan söz açmıştı (Beal, 42). Otağın içinde serilmiş olan uzun yolluklar üzerinde, devletin ileri gelenleri, rütbelerine göre dizilerek, oturmuşlardır. Bu protokol, daha çok resmî törenler ile ilgilidir. “*Devlet protokolü ve oturma düzeni*”, ayrı bir mevzudur. Bunu ayrı bir başlık altında incelememiz gerekir. Ancak şunu belirtmek gereklidir: “*Otağ ve saray halıları*” ile, kişilerin kullandıkları “*ev halıları*” arasında da kesin bir ayrılık vardı veya olmalı idi. Resmî için yapılmış halıları, günlük hayatta kullanılan halılardan, ayırmak gereklidir.

4. Duvar halıları :

Turfan bölgesindeki duvar resimlerinde, duvarlara asılmış olan süs halılarına, çok rastlıyoruz. Hatta uzanıp, yatanlar için, artık bir yatağa gerek yoktu. Halı üstünde yatıyor ve üzerlerine de, halıdan bir örtü çekiyorlardı (S. 104). Turfan bölgesindeki duvar resimlerindeki halılar, Doğu Türkistan'ın diğer yerlerinde görülenlerden sayıca daha çok idiler. Turfan'da halı kültürünün daha geniş ve köklü olması çok tabii idi. Çünkü kuzeylerindeki Tanrı dağlarında, hayvancı Türk kavimleri oturuyorlardı. Hocamız Von Gaba'in'e göre, "*çiçekli motifler*" ile süslenmiş halılar, Çin ile olan eski bağların izlerini taşıyorlardı (Koço, 105). Öz Türk halılarında ise, "*keçe süslemeleri ile motifleri*" derin tesirlerini halâ sürdürüyorlardı. Bu, çok doğru bir görüştür. Ancak sonradan bu çiçekli halıların, Türkler tarafından yapılmaya başlandıkları da bir gerçektir. "*Halı ve keçe işkolları*" gelişip, ayrıldıkça, halıcı ve keçecilerin, motif ve teknikleri arasındaki ayrılıklar da belirmeğe başlamıştı. Sayın hocamız Von Gaba'in'in görüşlerine burada, bir katkıda, da bulunmak istiyoruz. Kaşgarlı Mahmud bize şu çok değerli bilgiyi vermektedir: "*Tam - kerimi, duvarlara örtülen nakışlı çarşaf, halı gibi şeyler*" demektedir (1,398). Eski Türk duvar halı ve yaygıları, bu bilgi ile de güçlenmiş olmaktadırlar. Bu konu üzerinde kilim bölümümüzde duracağız. Çata y Türk kültür çevresinin, *togurluk* adlı duvar keçeleri üzerinde de ayrıca durmak gereklidir.

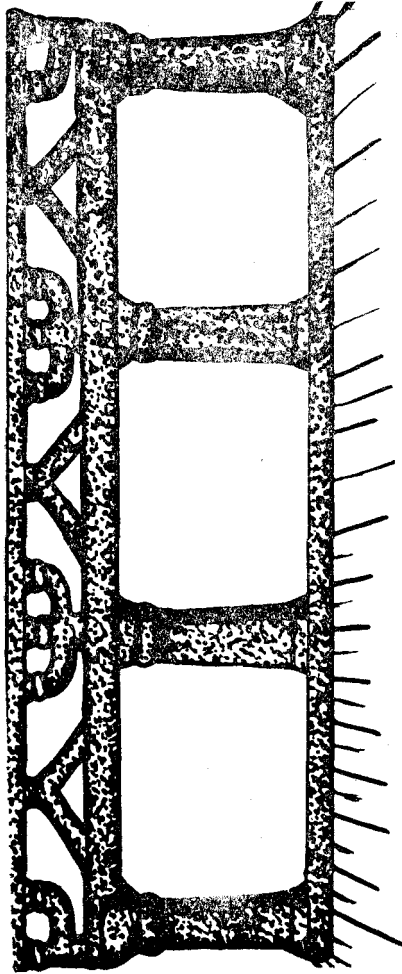
II. KİLİM VE KİLİMCİLİK

Sayın Lydia Rasony, “*Türklerde halıcılık terimleri ve halıcılığın menşei* (Türk kültürü, 103, s. 622) adlı değerli yazısında, kilim üzerinde de durmaktadır. Sayın yazara göre Türklerde *kilim* ancak XIII. yüzyıldan itibaren görülmeğe başlamıştır. Biz burada konuyu, biraz daha genişletmek ihtiyacını duyuyoruz. Bu arada yeni bilgiler de vermeğe çalışacağız. Sayın Rasony, kilim sözü “*farsçada mevcuttur, fakat sözlükler farsçada, türkçede olduğu gibi eski vesikalara dayanmazlar*”, diyor. Bu doğrudur. Kilim sözü Bürhanı Katı’da bile yoktur. Ancak coğrafya eserlerinde vardır. Bunun için Hudud al-‘Alam’ın indeksine bakmak yeterlidir. Yine sayın Rasony, “*kilim sözü Türklerde, XIII. yüzyıldan beri Türk dil yadigârlarında görülür*”, diyor. Ancak bilgi vermiyor. Biz bunları tamamlayacağız.

Kilim sözünü de, anlayış bakımından ikiye ayırmak gereklidir. *Kilim* sözünün Türkler ile Farslarda iki anlayışı vardı: 1). *Kilim: Yere yayılan yaygı*. 2). *Kilim: Elbise ve derviş cübbesi*. Türklerde kilim sözünü incelerken, değişik Türk kültür çevrelerine göre, bu iki anlayışın nasıl geliştiğini de, belirtmek gereklidir. Şimdi mevzua girelim:

1. Saçaklı kilim ve kıyız, keviüz :

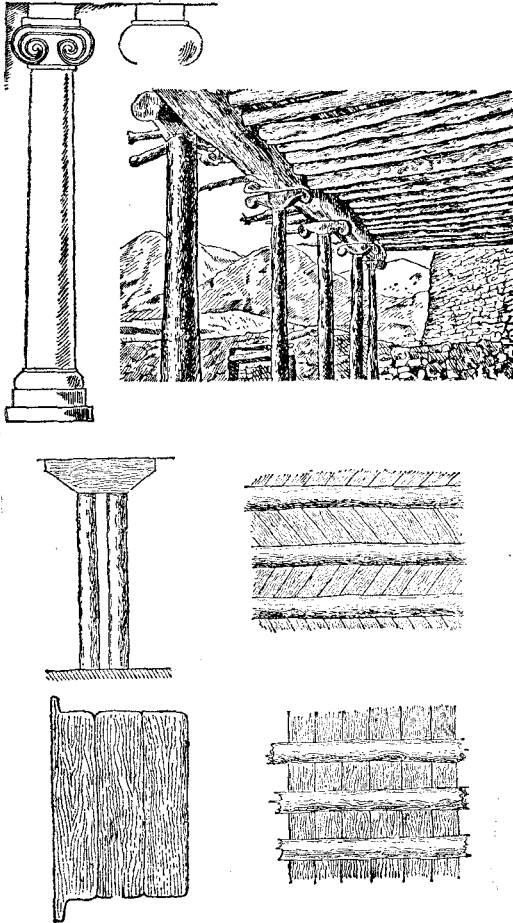
Harezmşahlar çağı eserlerinde, *saçaklık kıldı kilimge*, yani “*kilime saçak yaptı*”, diye söylenmiş, bazı sözlere rastlıyoruz. Yine aynı kaynaktan, *saçaklık kilim*, yani “*saçaklı kilim*”, deyişini de görüyoruz (ME, 129). Bizim için değerli olan, bu

Resim: 51. Uygur kültür çevresinde taştan yapılmış bir süsleme.

sözlerin Moğolca karşılıkları idi. Çünkü bu kayna-
da, sonradan verilmiş Moğolca karşılıklarda vardı.
Türkçe, “*Saçaklık kilim*” sözünün karşısında, Mo-
ğolca “*çaçaklu kiyiz*” karşılığı görülüyordu. *Kiyiz*,
aslında keçe demektir. Eski Mısır ve Kıp-
çak kültür çevresi hakkında yazılmış sözlüklerde,
kiyiz sözü, “*yaygın, halı ve keçe* gibi, üç anlayış ile
karşılanıyordu (Tuhf. -Zek., 31a). Yine aynı kay-
nakta *Küyüz* ise, yalnızca “*yaygın*” manasını taşıyor-
du (S. 8a). Halı ile ilgili bölümümüzde, Kaşgarlı
Mahmud’un XI. yüzyılda, *kidhiz* sözünü “*keçe*” ve
Kiviz sözünü de, “*yaygın ve döşek*” karşılığı olarak
açıkladığını belirtmiştik. Bu gelenek, sonra da devam
ediyordu. Yukarıda adı geçen Mısırdaki, yazılmış olan
türkçe sözlükde, *kiyiz* ile *halı*, yanyana ve aynı ma-
na karşılığında yer alıyorlardı. Yani bu çağ Türk-
leri, hem *halı* ve hem de *kiyiz* sözlerini, aynı şey,
yani “*halı*” karşılığı olarak kullanıyorlardı (Tuhf.
-Zek., 31a). Yine aynı çağ ve aynı kültür çevresinin
başka bir kaynağı ise, “*y a y g ı*” için, türkçe *kewüz*
sözünü, karşılık olarak gösteriyordu (A. Hay, 82).
K u m a n sözlüğünde ise türkçe, *köwüz*, “*halı*” de-
mekti (Co, 156). Görülüyor ki Türk kültür çevrele-
rinde, düşünce ile sözler, gelişi güzel gelişerek, yayıl-
mıyordu. Halı ile ilgili bölümümüzde, Altay Türkleri
ile Moğolların Batı kollarının, “*halı*” için söyledik-
leri *kebis* ve *kevi*, *kewis* sözleri üzerinde durmuştuk.

Anadolu’ya gelince, Türk kültürünün gelişmesi
bakımından, karşımızda çok daha önemli belgeler
vardır. Bunlar üzerinde, kısa olarak halı bölümü-
müzde durmuştuk. Fakat bu bilgiler, daha çok kilim
ile ilgilidir. Derleme Sözlüğüne göre Bursa ya-

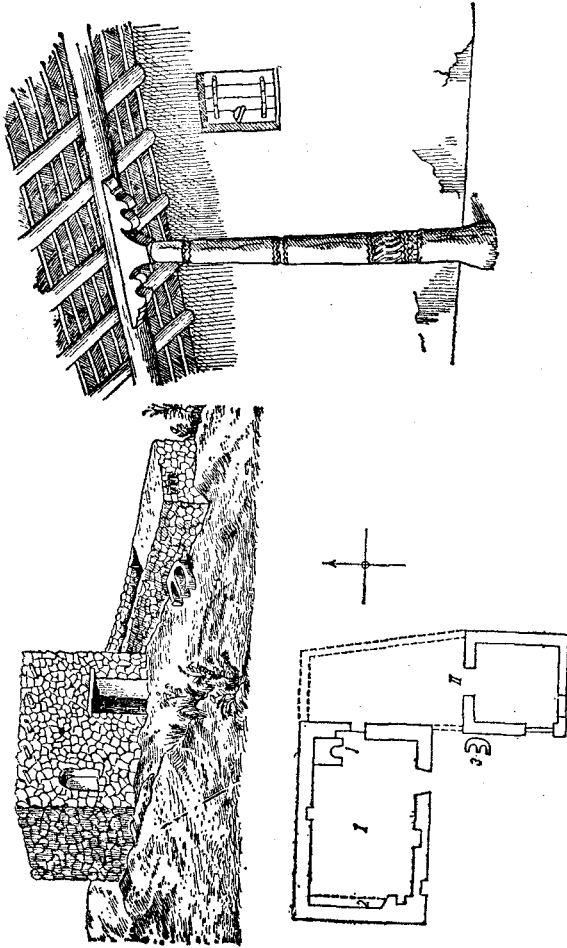
Resim: 52. Nohurlu Türkmenlerinde ayvan yapısı ve ağaç çatmaları.

kınlarında kilime, *kiyiz* adı verilmektedir (DS, 8,2888). Yine aynı kaynağa göre, Afyon Emirdağı'ndaki Bayatlı ve Yazılı yakınlarında ise kilim için, *köğüz* denmektedir. Yalova Kadıçiftliğinde -tıpkı eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde olduğu gibi-, kilimin adı *küyüs* idi. Anadolu köylerindeki bu bilgileri kontrol edip, doğrulama imkânımız olmadı. Ancak bütün çalışmalarımızda, Derleme Sözlüğünün hem eski ve hem de yeni yayınlarını, karşılaştırarak kullandık. Okuyucularımıza da, bunu tavsiye ederiz.

Harezmşahlar çağına ait, burada henüz daha dokunmadığımız bir bilgi üzerinde de durmak isteriz. Eski Türkçe *Kara kilim* sözünün karşısına, Mukaddemet ül-Edeb'de, Moğolca *kara kibez* karşılığının konduğunu görüyoruz (ME, 292). Yine aynı kaynakta *kilim*'in, moğolca *kiyiz* sözü ile karşılandığını da, az önce göstermiştik. *Kibez*, *kebez*, *kebis* sözlerinin de, Türk kültür tarihi bakımından, ayrı değerleri vardır. Halı hakkındaki bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi, Altay Türkleri de, halıya *kebis* diyorlardı (Rad., 2, 1197). Bu meseleye gelmiş iken, her türlü "yaygı" için, Kaşgarlı Mahmud çağında Türklerce *kiviz*, *kiwiz* dendiğini, yeniden hatırlatmakta da bir fayda vardır. Çağlar ve eski Türk kültür çevrelerinde yaptığımız bu güzel geziden sonra, başka bir konuya dönelim.

2. Türklerin duvar halı ve kilimleri "Kerim" :

XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *sarmak*'tan *sarım*, *sokmak*'tan *sokım* türemelerini incelerken, bir

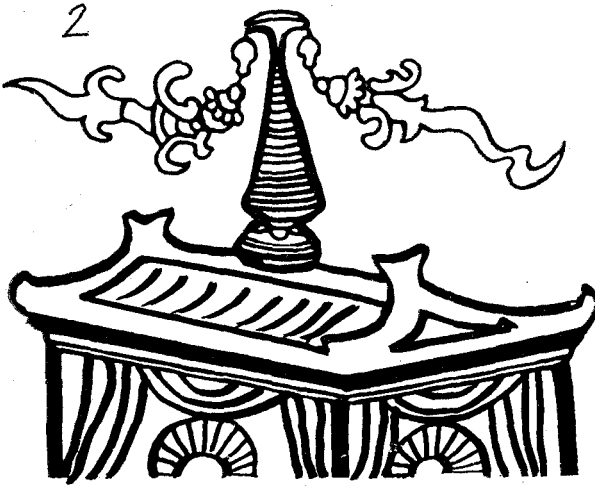
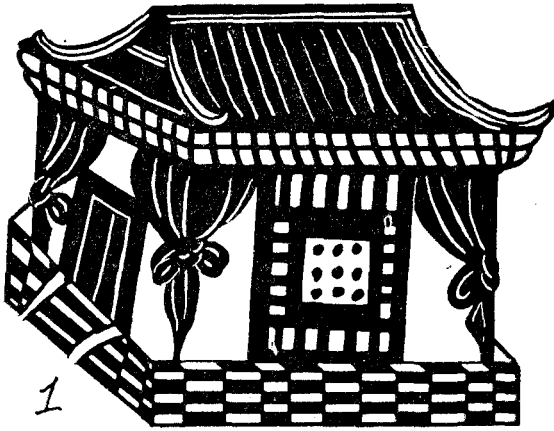

Resim: 53. Nohurlu Türkmenlerinde bir ev bahçe ocakları ve ayvan.

de *kerim* deyişinden söz açmaktadır (1,398). Anlaşıldığına göre *kerim* sözü de, *kermek*, yani “*germek*” kökünden geliyordu. *Gerim*, gerilmiş şey, gergi anlayışı da, “*duvarlara örtülen, nakışlı çarşaf, halı gibi şeyler*” idiler (1,398). Bu konu üzerinde, “*duvar halı ve kilimleri*” ile ilgili olarak, halı bölümümüzde durmuştuk. Yine Kaşgarlı Mahmud, *kerim (gerim)* sözünü incelerken, “*duvara gerilen örtü*” anlayışına, *tam kerim* deyişini de veriyordu. Bilindiği üzere eski türkçede *tam*, yani dam, “*duvar*” manasına geliyordu. Şimdi, kendi kendimize bir soru soralım: “*Acaba eski Türklerde, kerim ile kilim sözü arasında, bir ilişki var mı idi?*” Biz bunu yalnızca hatırlatmak ile yetiniyoruz. Cevabını vermiyeceğiz. *Gerim*, A n a d o l u ’da da, özellikle dokumacılıkta, çok kullanılan bir deyiştir. Derleme sözlüğündeki, *germe* ve *germeç* sözleri de, incelenmelidir.

3. “Kilim” ne demektir ?

Her meselede yaptığımız gibi, kilimde de yine Ahmed Vefik Paşa’nın geniş ve sağlam bilgisi ile söze başlayalım: “*Kilim, ince ve tüysüz kalı, uzun ve kılıfına zülü denir*”. Kilim, farsça da da vardı. Redhouse, Türklerde kilimin, “*tüysüz bir halı*” olduğunu ve İranlılarda ise yalnızca, “*elbise*” anlayışına geldiği görüşünde idi (S. 1568). Gerçekten kilimin, İran sözlüklerinde “*elbise ve derviş cübbesi*” anlayışını, daha ağır basmaktadır. Sayın L. Rasyon, “*elbise* veya *cübbe*” mânâsının sonradan olduğunu söylüyorlar ki, biz bu görüşte değiliz. Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevresinden Abu Hayyan,

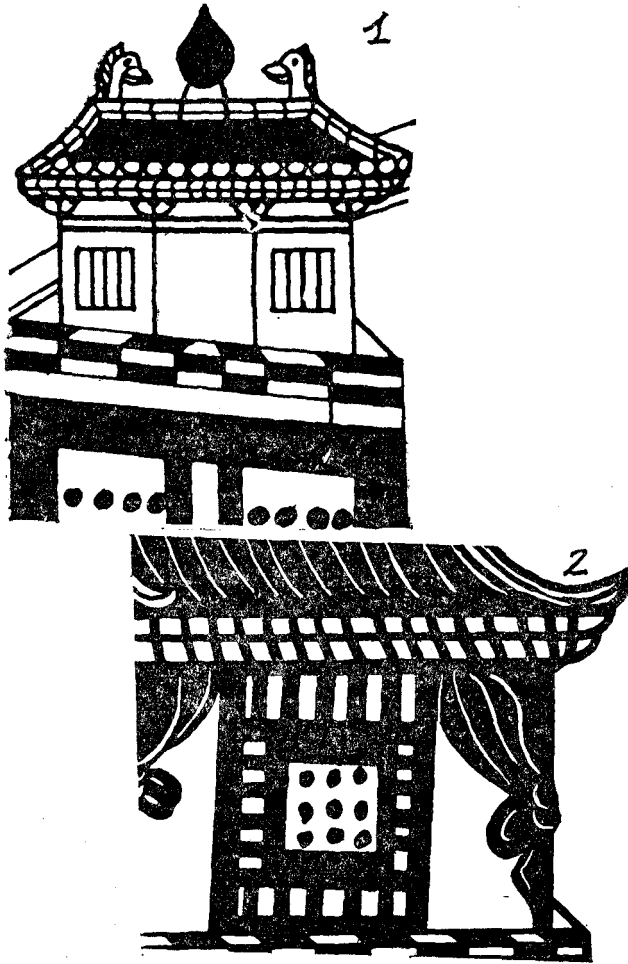
Resim: 54. Uyğur köşk ve çardaklarındaki çatılar
(Uygur-Çin karışımı). (A. Von Gabain'dan detay)

Türklerdeki *kilim* sözünü, arapça *el-kisâ* olarak tercüme ediyor (S. 84). Bu sebeple rahmetli Caferoğlu'nun, bunu "elbise veya cübbe" olarak anlaması, yerinde bir görüş idi. Bu konuda Radlof'da *fazla* bir bilgi yoktur. Redhouse'un görüşlerini aktarmak ile yetinmiştir (2,1373). Buna karşılık yine aynı kültür çevresinden olan Kumanlar, kilim sözünü yalnızca "*halı*" karşılığı olarak kullanıyorlardı (Co., 142). Babür'ün *Vekâyi* adlı kitabında da *kilim*, "*halı veya kilim*" idi (S. 73,425).

Bugünkü Ortaasya Türkleri, bilhassa Kırgızlar, *kilem*, yani kilim sözünü, yalnız olarak söylemiyorlardı. Geniş olarak, *kalı* - *kilem* diyorlardı. Bu, Kırgızlarda *kalı*, yani halı ile kilimi tanıtan bir tâbirdi. *Kilem*, geniş olarak "*halı ve kilim*" idi. *Kalı-kilem* ise, "*çok iyi çeşitden bir halı*" demek idi (KS, 472). *Kilem* deyişi, Kırgız Türklerinin oldukça eski bir öz taşıyor ve destanlarında da görölüyordu. Destanlarda hakanlara ait çok pahalı halılar için ise, *baktı kilem* diyorlardı (KS, 81). Buradaki *bakta* sözü, pek anlaşılmıyor. Fakat aynı Türklerde *baktılıu*, "bahtlı" demektir.

4. Türk kilimcilığının dıştaki tesirleri :

Sayın Lydia Rasony, yukarıda adı geçen yazısında, Türklerin *kilim* sözünün, Balkanlarda ve Slav dünyasındaki yayılışı üzerinde, yeterince durmuştur. Ancak bu kitap, Türk okuyucuları için bir el kitabı olacağından, bu konuyu da kısaca özetleme bir yarar görüyoruz. Kilim sözümüz, Ukranya dillerine kadar sızmış ve güney Rus-

Resim: 55. Uygur saray ve köşklerinde çatılar.
(A. Von Gabain'dan detay)

ya'da da, *kılım* şeklinde söylene gelmiştir. Diğer İslav kavimlerine ise, *kılım* söylenişi ile geçmiştir. Anadolu'ya yakın olan Bulgar ve Sırp kültür çevreleri bu Türk kültür sözünü, aslına daha uygun olarak, *kilim* diye söyleye gelmişlerdir. Sayın L. Rasyon'un bizim için önemli olan görüşleri, kilimin Türklerden Macar bölgesine *kelme* şeklinde geçmiş olmasıdır (S. 623). Görülüyor ki Türkler, nereye gitmişler ise, kültür damgalarını da oraya vurmuşlardı.

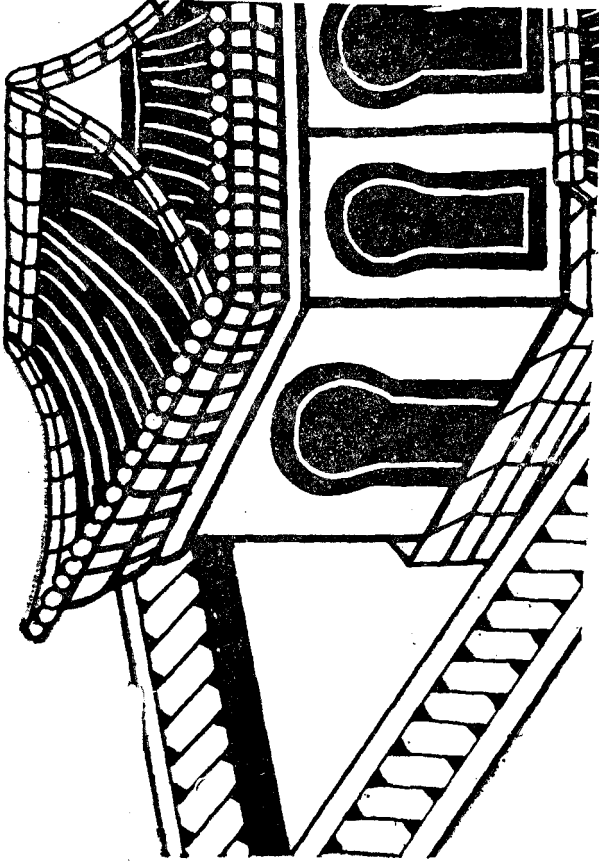
5. “Kilimi suya salmak” :

Sayın Lydia Rasyon, XIV. yüzyılda Anadolu'da yazılmış olan *Süheyl-ü nevhâr* adlı ünlü kitapta sık sık “*kilimi suya salmak*” deyiminin kullanılmasına ilgi duymaktadır :

“*Bunu deyip öpüştülerdi delim,*

“*Çü suya bırakmışlar idi kilim.*”

Buradaki *delim* sözü, Uygur edebiyatında çok görülen *telim* sözünden başka bir şey olmasa gerekirdi. Anlayışı, “çok” demektir. Kanaatımızca bu sözün aslı, “*kilimi suya salmak, bırakmak*” değil; “*Keçeyi suya salmak*” idi. Keçe bölümümüzde, Göktürk alfabesi ile yazılmış *İrk-bitig* adlı kitapta, “*kidizig subka sokmış*” deyişini vermiştik. Eski Osmanlı kitaplarında da, “*keçeyi suya salmak*” sözünün çok geçtiğini, ayrıca göstermeğe çalışmıştık (TS, 4,2395). Bunlar, eski Türk düşüncesinin ölme- yen ve kendini, zaman zaman türlü yerlerde gösteren örnekleri idiler.

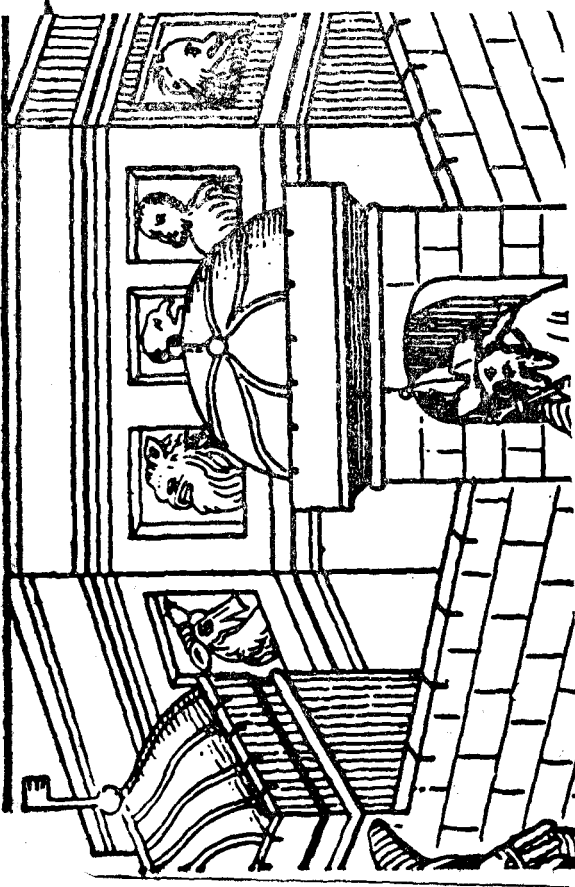
Resim: 56. Bir Uyğur köşkünün pencere ve çatıları:
(Uygur-Çin karışması).

CECİM :

Kilim ve halının da, türlü çeşitleri vardır. *Cecim*, ince dokunmuş, nakışlı bir kilim veya bir örtüdür. Anlaşıldığına göre aslı farsçadır. Fakat türkçeye ne zaman girdiğini bilemiyoruz. A s ı m Efendiye göre, “*Cacım, palas manasınadır. Bir nevi döşemeye denir. Renkli iple dokurlar. türkçede yumuşatılmış ve buna cecim denmiştir*” (Bür., 198). Elbette ki A s ı m Efendi, bunun en iyi bilenidir. Yine A s ı m Efendi, arapça el-mari sözünü açıklarken, “*kalemli küçük kilime ve cecime derler*”, der (TS, II, 759). Başka bir yerde de *cecim* için, “*kolanlı küçük kilim*” diye bir açıklama yapar. Derleme Sözlüğü içindeki karşılıklarını ise, şöyle özleyebiliriz: 1). *İnce dokunmuş, nakışlı kilim.* 2). *Tepsi ve masa örtüsü.* 3). *Cicim: Perde olarak da kullanılan ince ve sâde kilim. Bilhassa Ortaanadolu’da.* Cecim sözüne, Türk kültür tarihi bakımından katabilecek fazla bir sözümüz yoktur.

ÇERGE :

Cerge veya *Çerge* sözü Türklerde, daha çok derme çatma çadır veya gölgelik için kullanılan bir sözdür. Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresindeki kitaplar da, *çergâh* şeklinde söylenmiş olan bu söz, iki direkli çingene çadırları için de söyleniyordu (Rad., 3, 1970). Osmanlılarda da aynı anlayışı karşılıyordu. Kıldan yapılmış, kara çadırlara da, *çerge* denmiştir. Nitekim eski A n a d o l u şiirlerinde şöyle-deniyor-du: “*Dil kara, çehre kara, çerge kara İki dünyası kara, ol fukara*” (TS, 2,761). Herhalde bundan dolayı

Resim: 57. Avrupa kaynaklarına göre Kubilay Han'ın Han-balığ'daki sarayı ve çatısı (?).

Anadolu'nun türlü yerlerinde, yünden veya kırdan yapılmış olan, âdi ve ince kilim veya yaygılara, *çerçe*, *cerge* adı verilmişti.

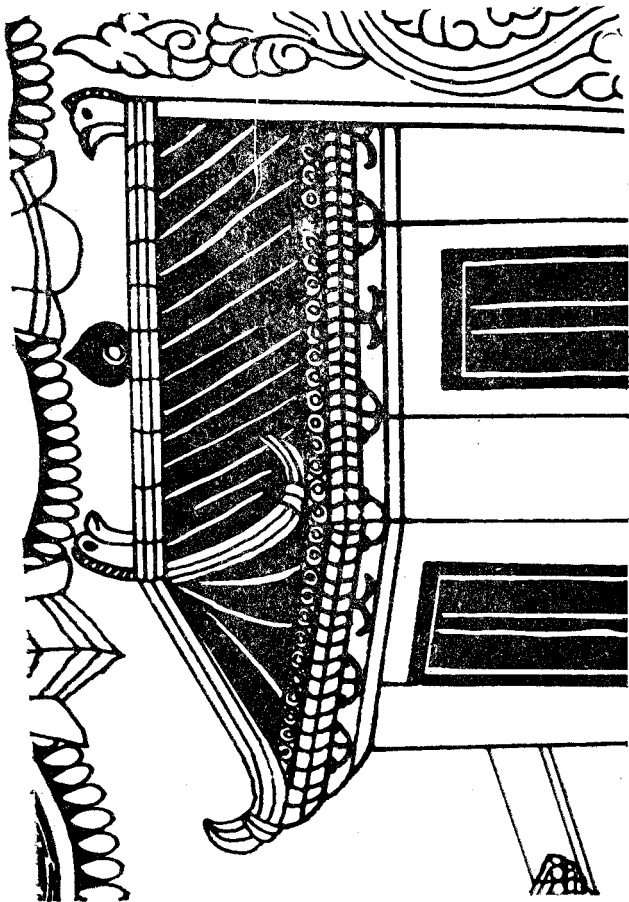
SİLİ, ZİLÜ :

Sayın L. Rasony bunun türkçe bir deyiş olduğu görüşündedir (S. 624). Halbuki Asım Efendi farsça *zîlû* sözünü açıklarken. "*satranç palas ve kilimidir. Türkçede değiştirilerek buna zili denmiştir. Küçüğüne ise, ziliçe derler*" (Bürh. 330). Asım Efendi'nin bu açıklamasından sonra, artık birşey diyebileceğimiz bir durumda değiliz. Ahmed Vefik Paşa, kilimin uzununa *zîlû* dendiğini de söyler. Anadolu'da ise *şîlî* denir. Bunlar daha ziyade, ince ve tüylü, renkli kilimlerdir. Daha geniş bilgi için Derleme Sözlüğüne bakılmalıdır.

III. KEÇE VE KEÇECİLİK

Keçe, Türklerin günlük hayatında, çok büyük bir değer kazanmıştı. Keçe ve keçecilik, dünyanın her kültür çevresinde görülen, bir gelenek değildi. Keçeciliğin doğabilmesi için, başlıca iki mühim şartın, doğmuş olması gerekli idi: 1). "*Hayvancılık ve koyuncululuğun gelişmiş olması.*" 2). "*Keçeden yapılmış ev eşyaları ile, giyimlerin doğuşunu gerektiren, soğuk bir iklim ve hava durumunun, var olması idi.*" Elbette ki, çölde veya Afrikanın ortasında yaşayan kavimlerin, keçe paltolar veya keçe çizme giyinmiş olmaları, beklenemezdi.

"Keçe" sözü öyle anlaşılıyor ki daha çok *Batı Türkleri* ile *Oğuzlar* arasında gelişmiş ve yayılmış

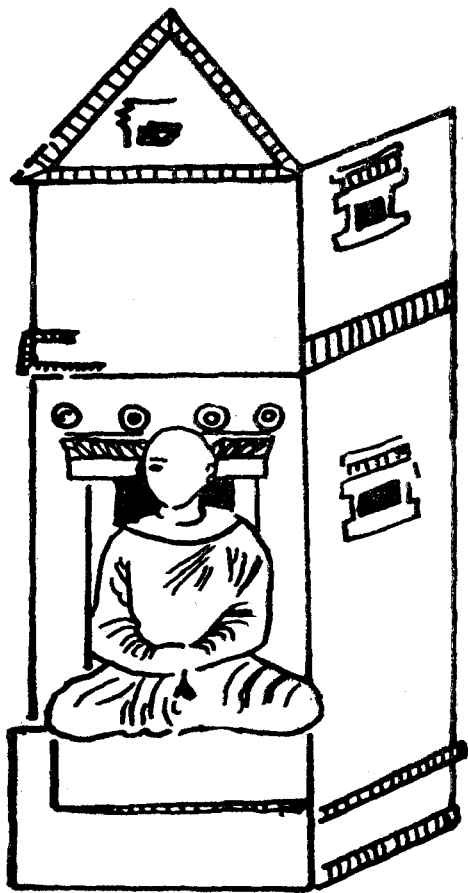
Resim: 58. Bir Uyghur köşkünün çatısı: (Çin-Uyghur karışımı). (A. Von Gabain'dan detay)

idi. XI. yüzyılda *Doğu Türkleri* ile diğer Ortaasya Türkleri, keçe için, “*keçe*” sözünü kullanmıyorlardı. Nitekim XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud da, *keçe* sözünden söz açarken, “*Oğuzcadır*” demektedir (3,219). Eski Anadolu Türkleri ile yakın bağları bulunan, eski Mısır Türkleri ile Kıpçak Türk kültür çevresinin bir kesiminde de, yine *keçe* sözü kullanılıyordu. Hatta yine aynı kültür çevresine ait kaynaklardan, İbnü-Mühenna sözlüğünde, “*keçe yap-pı veya satan*”, *keçeci* esnafından bile söz ediliyordu (S. 157). Ancak bu kaynaklarda, Türk menâzırlarının da, derin tesirleri görülüyordu.

“*Kıdız*”, keçe karşılığı olarak söylenen, en eski ve en yaygın bir Türk kültür deyişidir. Bu söz, türlü Türk kültür çevrelerinde, *kıdız*, *kiz*, *küz*, *kıyız* şeklinde görülür. Derleme Sözlüğü’ne göre, Bursa yakınlarında da, kilime *kıyız* denmekte idi (8,2888). Halı ile ilgili bölümümüzde de üzerinde duracağımız gibi Türkler, “*keçe*” ile “*yaygı*” anlayışlarını birbirine karıştırmışlardı. Afyon Emirdağı’nın Bayatlı ve yazılı gibi çevrelerinde ise kilime, *köğüz* adı verilir. Eski Derleme Sözlüğünde ise, İstanbul-Yalova Kadı Çiftliğinde *küyüs* sözü bulunmuştur. Anadolu’daki bu örnekler, elbette ki zamanla çoğalacaktır. Biz burada deyişler üzerinde değil de, keçenin eski Türk hayatındaki değeri yapımı ve çeşitleri üzerinde duracağız:

1. KEÇENİN YAPILIŞI :

Anadolu ve Ortaasya’da keçe yapımı, aşağı yukarı aynı düzen ve sistem içinde yapılmaktadır.

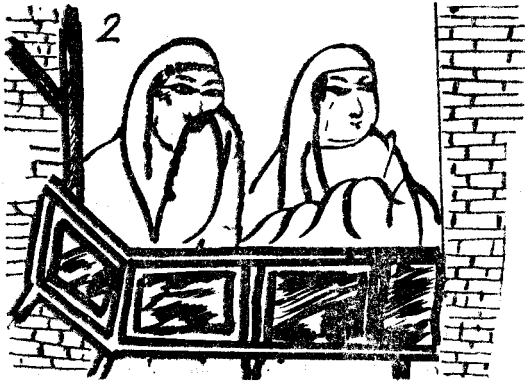
Resim: 59. Buda'nın taş tahtı ve kulübesi: (Uygurlardan önce).

Yün, tabakalar halinde serilir. Bu tabakalar arasına, bez serilerek yuvarlanır ve bağlanırdı. Bundan sonra da ayak ile vurularak yün, baskı ile keçe hâline konur. Kırgız Türklerinin keçeyi nasıl yaptıklarını, resimler ile etnolog Buschan tarafından anlatılmıştı.

“Keçe tepme” geleneği hakkında, ünlü gezgin Rubruk da, bize bazı değerli bilgiler vermiştir. Bu gelenek, Türk ve Moğol kavimlerinin hepsinde aynı idi. Evliya Çelebi bile, keçecilerden söz ederken, “*tahtı revanlar üzerinde keçe teperek, yapayı hallaçhyarak geçerler*”, der (I, 596). Ortaasya Türkleri ise, “Keçe tepme” için, *kiyiz bastı* diyorlardı. Keçecilik, bir meslek idi. Mukadde-met ül-Edeb’e göre, Harezmşahlar çağında keçecilere *kizçi* deniyordu. XIII. yüzyılda Ortaasya’da gezmiş olan Rubruk’a göre ise, keçe yapımı her ailenin hepsi tarafından yapılan, bir aile işi idi. Hatta keçe tepenlerin söyledikleri, şarkılar hakkında bile, bazı bilgilerimiz vardır. Öyle anlaşıyor ki önceleri, bir aile işi olan keçecilik, sonradan bir san’at kolu haline girmişti. Anadolu’daki keçecilik hakkında şimdilik, sayın Hikmet Gürçay’ın, “*keçe ve keçecilik*” (Türk Etnoğrafya Dergisi, 1966) adlı yazısını vermek ile yetinelim.

2. KEÇE ÇEŞİTLERİ :

Türklerde keçelerin çeşitleri pek çoktur. Burada yalnızca, yazılı sözlüklerde görülen, bir kaç keçe çeşidini, vermek ile yetineceğiz.

Resim: 60. 1). Bir Uygur kemer ve tavanı. 2). Fatih albümüne göre Ortaasya tesirli bir kale balkonu

A) Ak keçe :

Bu deyiş biraz da, manevî anlayışla kullanılıyordu. Bu sebeple Ortaasya'daki Türkçe efsanelerin, sözleri arasında çok geçer. Kırgız Türkleri beyaz keçelere, *ak kiz* diyorlardı. Babürün, *Vekâyî* adlı eserinde de, beyaz keçelerden söz açılmış olduğunu görüyoruz (S. 10). Anadolu'da da "*elbise yapılan keçeler*", beyaz idiler.

B) Benekli ve alaca keçeler :

Keçe yünleri sarılırken, aralarına türlü yollar ile renkli yünler konarak, kendinden nakış yapılırdı. Burdur yöresinde, keçeleri beneklemek için pisirilen renkli parçalara, *benilk*, *benlik* derler. Aynı çevrelerde, at ve hayvanlara vurulan işaretlere de, *benlik* adı verilir. Bunun örnekleri Ortaasya'da da çoktur. Bunlardan yalnızca Radlof sözlüğünde geçen, "*Dört damgalı beyaz keçe*", yani (*Tört tamgalı ak-kigiz*), örneğini vermekle yetinelim (1,94). Bu aynı zamanda *Ak-çekmen* deyişi gibi, bir soyun işareti ve sembolü idi.

C) Nakışlı keçeler :

Bunlar, üzerine nakışlar yapılan veya dikilen renkli bez parçaları ile süslenmiş keçeler idiler. Altay dağlarında, Hun mezarları içinde bulunmuş olan, keçeler üzerinde de bu tekniği görüyoruz. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıl Türkleri, "*o, keçeyi nakışladı, keçenin üzerini kaplan derisi gibi süsledi*" demek için, "*Ol kidizni esriledi*" diyorlardı (I,316). Keçelerin kenarları da sık dikişle dikilirdi. Bunlar da

çoğu zaman, süslü olurlardı XI. yüzyıl Türkleri bu işe, “*ol kidhiz sırdı*” derlerdi. Anadolu’nun birçok yerlerinde, “*sağlam ve sık olarak dikme*” işine, *sırma* denir. Kırgız Türkleri ise bu dikişe, *şurdama* derler. Nakışlar ile süslenmiş olan keçelere ise, *şır-dak* adını verirlerdi. Harezmşahlar çağında, *Burunki kiiz* adlı, bir keçe çeşidinden de söz açılır. Kaşgarlı Mahmud, Kaşgar’da yapılan nakışlı keçelere ise, *ki-mişke* adı verildiğini söyler (1,490).

D) Elbiselik ince keçeler :

Aba ve kepeneg gibi geysiler için yapılan ayrı keçeler ise, kalın idiler. Ancak Kaşgarlı Mahmud, *kedüklüg kidhiz*, yani “*giyimlik keçe*” den de, söz açmakta idi (I, 508). Kırgız Türkleri de buna *kiyim-keçe*, yani “*geyim keçesi*” derlerdi. Bergama’da ise, ince keçelere *çinik* adı veriyorlardı. Bunlardan başka, *Kazak kiyizi* gibi, bazı Türk bölüklerine ait, keçeler de görülüyordu.

3. KEÇENİN KULLANILDIĞI YERLER :

Keçe, eski Türklerin günlük hayatlarının her yönüne girmiştir. Bu kitapta mevzuları, ancak ana çizgileri ile vereceğiz. Tabii olarak değer sınırlarına göre:

A) Yaygı olarak keçe :

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, aslında keçe anlayışına gelen *kiyiz*, *köğüz*, *küyüs* sözleri, A n a d o - l u ’da kilim ve diğer yaygılar karşılığı olarak da,

söyleniyorlardı. “Keçe yaygılar”, eski Ortaasya Türk tarihinde, çok mühim bir yer tutuyorlardı. *“Hatta Türk hakanlarının, tahta çıkma törenlerinde, hakanlar bir keçe halı konarak kaldırılıyorlardı.”* Yani keçe yaygılar, ev eşyası olmaları dışında, bir *“hukuk ve devlet sembolü”* olma hususiyetini de, taşıyorlardı.

B) Çadır keçeleri :

Çadır, baştan aşağıya kadar keçeler ile donanmış, bir oturma yeridir. Bu sebeple çadırın kendisinden, perde ve döşemelerine kadar her yanı keçedir. Bilindiği üzere keçe, soğuğu geçirmeyen bir örtüdür. Göktürklerin keçe çadırları hakkında Çin kaynakları bize bilgi vermektedirler. Bu konuyu, “ulaştırma” bölümümüzde inceledik. Yine Ortaasya’da, ilk önce müslüman olan Türkmen kitlelerinin, *keçe çadırları*’ndan Arap coğrafyacısı Yakut da, söz açıyordu (S. 187). Bu bilinen gerçekleri, burada yeniden tekrarlamak için, fazla yerimiz yoktur. Anadolu’da da, kulübenin üzerine örtülmüş keçelere, *tepme* ve *üzme* gibi adlar verilir.

C) Keçe çizmeler :

Keçe Çizme, Ortaasya kültürlerinin en belli başlı, bir karakteri idi. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *“Oyma, çizme yapılacak bir Türkmen keçesidir”*. diyordu (2, 100). Türkmenlerin bu *oyma* deyişi, Moğollara *oyimasun* şeklinde geçmişti. Bu Türkmen tesiri, bir yandan güneydeki Tibet kavimlerine

Resim: 61. Perdeler arasında poz veren bir Uygur bəyi

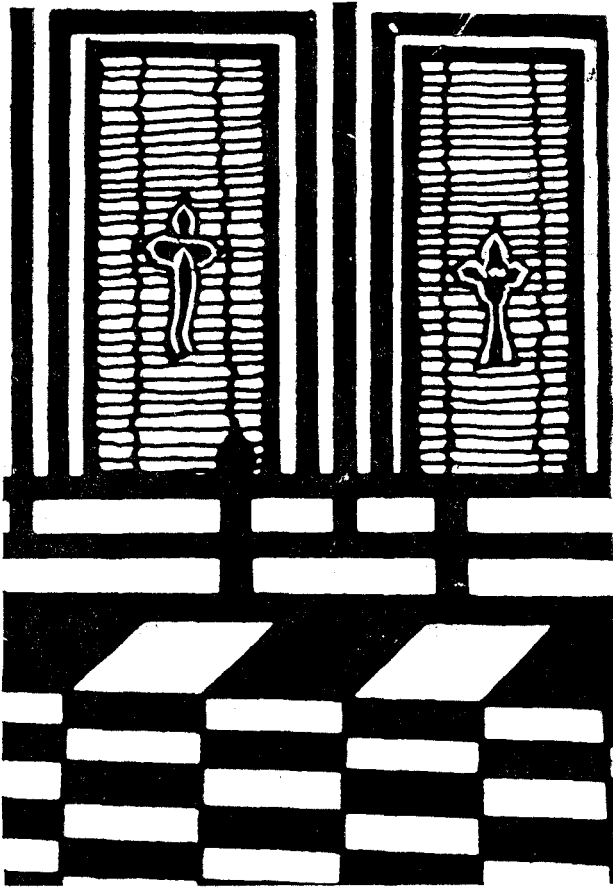
girenken; kuzeyde de, Sibirya'nın kuzeyindeki Samoyed kavimlerine kadar, *poima* şeklinde yayılmıştı. Buradan da, rusçaya girmiş ve *pimi* şeklinde görülmüştü. Bu görüşün sahibi olan, Fin bilgini Ramstedt'in, bizce hakkı vardır. Görülüyor ki mevzulara derin olarak girilince, Türk kültürünün derin tesirleri, daha açık olarak görülmektedir. Keçe çizme, Dozy'ye göre *labada*, *hubud* şeklinde, arapçada da görülüyordu (S. II. 510). Fakat Arap memleketlerinde, keçeden yapılmış bir çizme giymek için, hiç bir gerek yoktu.

D) Keçe elbiseler ve paltolar :

Bu konu çok geniştir. Çoban kepenegi üzerinde dururken, bu meseleye azıcık dokunmuştuk. Elbise veya kepeneg için ayrı olarak yapılan keçelere XI. yüzyıl Türklerince *kedüglüg kidhiz*, yani “*giyimlik keçe*” dendiğini yukarıda belirtmiştik. Yine Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Türklerinin, “*yatağa doldurulan veya yağmurluk yapılan ince keçeye*”, *çaydam* veya *çiydem* adını verdiklerini de yazıyor (3, 176). Harezmşahlar çağında ise, *kiz kapdam* veya *çiydem* adını verdiklerini de yazıyordu (323). Aynı kaynak, “*keçe yapıp satan*” keçecilere de, *kizçi adını* veriyordu. Bunun ile de, bu kadarlıkla yetinelim.

E) Keçe külâhlar :

Keçe şapka veya külâhlar da, Türk kavimlerinin yaygın bir başlık modası idi. Keçeden yapılmış şapkaları, Göktürk çağından beri, Çin kaynak-

Resim: 62. Bir Uygur çağı penceresi ve balkonu (?).
(A. Von Gabain'e göre).

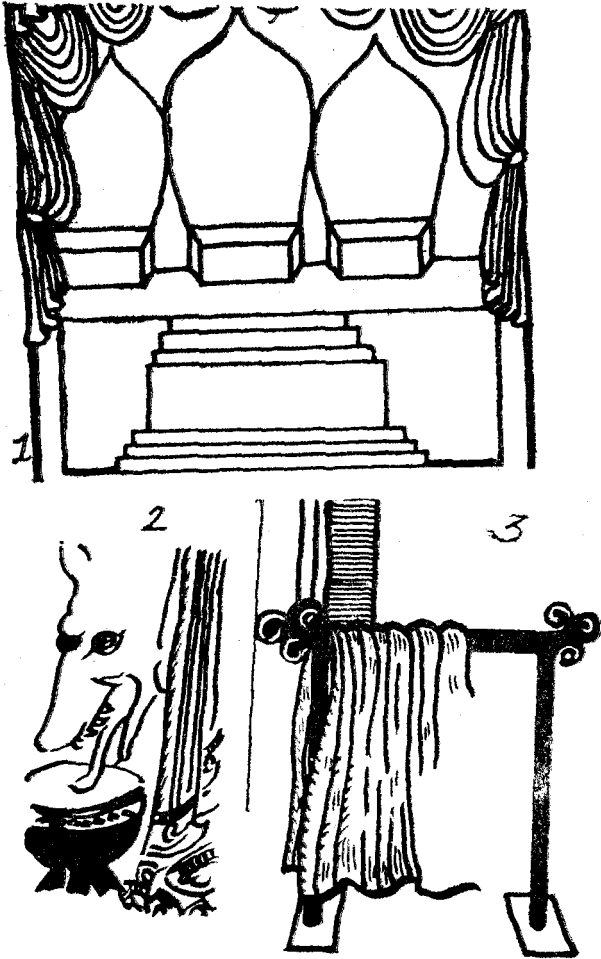
larında görüyoruz. Bu çağdaki Kırgızların keçe şapkaları, Çinlilerin de gözlerinden kaçmamıştı. Keçe külâhlar, Çin'in kuzeyinde bir devlet kurmuş olan Proto-Moğol K i t a n kavmini, Liao devleti içinde, Çinlilerden ayıran bir işaret gibi idi. Uygur çağında bu külâha, geniş bir kenar ile bir de, tepelik katılmıştı. İslâm dünyasında din bakımından bir anlayışı olan keçe külâhlar, Osmanlı devleti ile, yeni bir gelişme çağına girmiş oluyordu. Ortaasya'daki Moğol kavimleri, uzun zaman bu keçe şapkalarını bırakmamışlardı. Bu sebeple Özbek Türkleri, Moğollar ile Tatarlara, *keçe-baş* adını vermişlerdi. Bu bilgiyi de Radlof'un sözlüğünde bulabiliyoruz (2,1143). Dede Korkut kitabında ise, *kiçe börkli* deyişini görüyoruz. Bu mevzuu da, bu kadedarcıkla bitirelim.

F) Yolluk, yol keçesi :

Ayakkabı içine konan, *kepe*, *kepi* keçeleri; *dıvar keçesi*, *çadır yolluğu*, *kar keçesi*, *tandır keçesi*, *tozluk keçesi*, gibi keçelerin Türklerde birçok kullanılış yerleri vardır.

4. TEĞELTİ, TÜRKLERİN AT KEÇELERİ :

Teğelti sözü, Türk kültür tarihinin değerli deyişlerinden biridir. Mütercim Asım Efendi, arapça *el-bedide* sözünü açıklarken, şöyle der: “*Şol içi dolmuş nesneye denir ki, atı ve davarı basmasın deyü, kaltağın ve palanın altına korlar, eğerde teğelti, palanda tepingi tâbir olunur*”. Aslında bu, gelişmiş bir

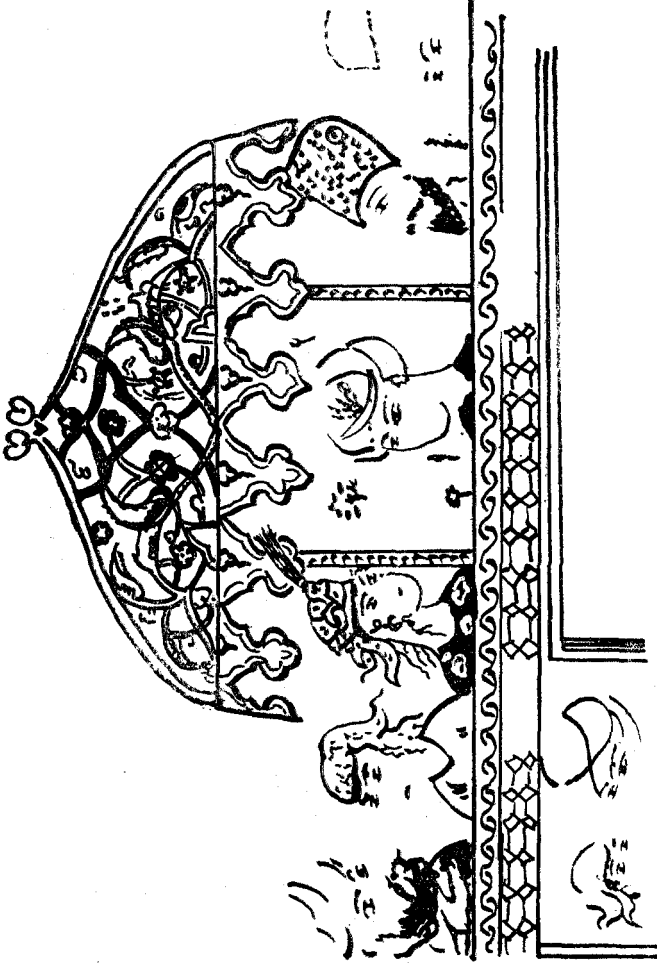

Resim: 63. 1). Perde ile çevrili bir taht ve salonu. 2).
Uygur duvar resimlerinde görülen bazı perde çeşitleri.
(1., 3. A. Von Gabain'dan detay)

teğeltidir. Diğer Osmanlı kaynakları ise, “*teğelti dedikleri keçedir ki, eyer altına korlar*”, derler. Teğelti-kaba, fakat yumuşak bir keçedir. Tarama Sözlüğü içinde, bununla ilgili çok bilgi vardır (5,3782). Bu deyiş, Anadolu’ya çevreleyen, Mısır ve Kıpçak Türk kültürü çevrelerinde de, yaygın idi. Kaşgarlı Mahmud’a göre ise, “*eyerin altına konan keçeye, Türkler adhrım derler*”, diyordu (1,107). Türklerin *teğelti*, *teğeltü* deyişleri, İran dil ve kültürüne de, derin bir şekilde girmiş ve yayılmıştı. Türklerin, *kidiz*, yani keçe ile *teğelti* sözlerini, her İran sözlüğünde, geniş açıklamalar ile bulabiliriz. Ayrıca farsçada, *ârdüm* diye ikinci bir söz daha vardır. Asım Efendiye göre bu, “*geniş olarak at teğeltisidir, yani farsça nemed-ziyn anlayışına. Hususen ol teğeltidir ki, iki parçadan ola. Türki de eğrim dedikleridir*”. Görülüyor ki XI. yüzyıl Türklerinde kullanılan, iki parçalı *adhrım* adlı Türk teğeltisi, Asım Efendi çağında bile unutulmadığı gibi, farsçaya da girmiş bulunuyordu. *Adhrım*, “*ayrım*” iki parçalı anlayışından türemişti. Konya’da da “at eyerinin altına konan keçeye”, *eyrim* adı veriliyordu.

5. TÜRKLERDE KEÇE İLE İLGİLİ DİĞER İNANİŞ VE GELENEKLER :

Eski Osmanlı kitaplarında “*keçeyi suya salmak*” diye bir söz vardır. Göktürk yazıları ile yazılmış, *Irık-bitig* adlı türkçe yazıda da bunu görüyoruz: “*Kidizig subka sokmış*” dedikten sonra, “*bunu vur, sıkıca bağla, bunu bilin ki, bu fenadır*”

Resim: 64. Osmanlılarda ir dam çardağı.

diye bir fal açılmakta ve açıklama yapılmaktadır. Eski Anadolu kitaplarında “*keceyi suya salmak*”, “*ar ve namusu bırakmak*” anlayışına kullanılıyordu (TS, 4, 2395). Bu karşılaştırmanın, ne yararı olabilir diye bir soru sorulabilir. Bizce Türk kültürünün paralel gelişmeleri, ancak bu örnekleri çoğaltma ile olabilir.

“Türklerde keçe kültürü” çok geniş bir mevzudur. Bununla beraber, kısa da olsa yukarıdakiler, ana çizgileri ile okuyucularımızı yeterince aydınlatacaktır. Bu sebeple din bakımından değer ile, barut yapma ve kimyadaki yerlerini bir yana bırakıp, bahsi burada bitireceğiz.

IV. HASIR VE HASIRCILIK

Hasır örme, insanlığın ilk kültür gelişmelerinden biridir? Türklerde ise hasircılık, *hasır otu* ile yakından ilgilidir. *Hasır* sözü, Arapçadır. Hasır sözünü, eski Türk kaynaklarında göremiyoruz. Herhalde bu söz, Türklere oldukça geç çağlarda girmişti. Selçuk çağının başlarındaki Ortaasya Türkleri, “*Yiken, hasır yapılan ota denir*”, demekte idiler. Gümüşhane Kelkit bölgesi ile İstanbul Kadıgıftlığında, hasır ve hasır otuna, *cegen* adı verilmesi bir tesadüf değildir. Eski Anadolu kültürüne yakın olan, Mısır Türkleri ile Kıpçak Türkleri kültür çevresinde ise, hasır için doğrudan doğruya, *yegen*, *yigin*, *yiken* adları veriyorlardı.

Resim: 65. Uygur duvar resimlerinin görülen portreler ve mimarlık eserleri.

1. “Yiken sazı” :

Hasır ve hasır otu anlayışına gelen *yiken*, *cegen* değişlerinin, Türk kültüründeki gelişme ve yayılması, yukarıda verdiğimiz örnekler ile *bitmiyordu*. Çağatay Türk kültür çevresinde, *yeken* şeklinde görülen bu söz Moğol kavimlerinde de, *cegesün* söyleniş ve yazılışı ile görülmüyordu. Türk kavimlerinden de Rus diline geçiyor ve Ruslar da, hasır otuna çıkan demeye başlıyorlardı. Tabii olarak iklim ve bölgelere göre, hasırotlarının da çeşitleri değişiyordu. Kuzey Türkleri daha çok bizim, *kandıra otu* (*Arundo cypripetios*) için, bu sözleri kullanıyorlardı. Ramstedt, hasırotunun Moğol kavimlerindeki durumunu da belirtmiştir.

2. “Çiğ otu” :

Denizli, Çivril ve Tavas bölgelerinde, “*kağnıdan samanların dökülmemesi için, sazdan veya tahtadan yapılan kafese*”, *çiğ* adı verilir. Anadolu’nun birçok bölgelerinde, “*kamıştan yapılan ev ve çadır bölmeleri ile örtülere*” de, *çiğ* veya *çiğdaç* denir. Derleme Sözlüğü içinde bunun geniş örnekleri verilmiştir (1,1158). Emirdağ, Isparta Eğridir’i, Tefenni, Acıpayam ve Bafra civarlarında ise *çiğ*, “ucu dikenli olan bir çeşit kamışın” adıdır. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *çiğ otu* için bize şu bilgiyi veriyordu: “*Çiğ, Konar göçer Türklerin çiğ otundan yaptıkları bir çadır örtüsüdür. Bu bitki, kamıştan daha ince ve yumuşaktır*” (3, 128). Ortaasya’da sele ve hasır dokunan, *şi* adlı, bir saz çeşidini daha biliyoruz. Ancak

Resim: 66. Osmanlı minyatürlerinde bir pencere.

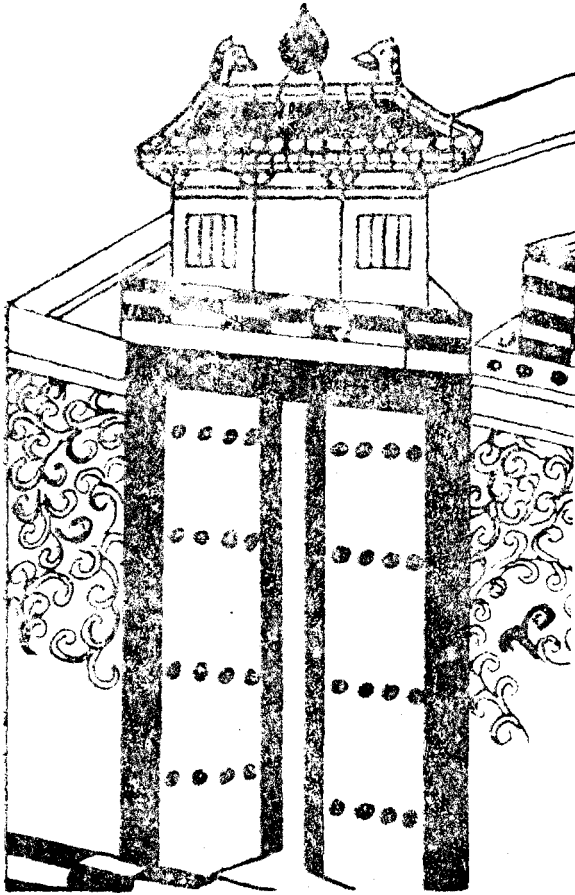
bunun, çiğ otu veya sazi ile, ilgisi bulunup bulunmadığı hakkında, bir şey söyleyemeyeceğiz.

3. "Kandıra sazi" :

Bu bitkinin adı, Uygur Türklerinin eski tıb kitaplarında görülür. (*Arundo exiguos*) çeşidinden bir sazdır. Redhouse'a göre, eski Osmanlı tıb kitaplarındaki, *kındıra* veya *kandıra*, (*calamagrostis*) idi. Anadolu'da yazılmış eski Türk sözlüklerinde, Arapların *halfa* otu karşılığı olarak kullanılmıştır. Halfa ise, (*arundo*) sazıdır. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıl Türkleri, bu çeşit saza, *kaşak* veya *tong kamış* adı veriyorlardı. Türklerin bu bitki hakkındaki bilgileri, yalnızca hasır örme bilgisi ve gelenegine dayanmıyordu. Türkler, bu çeşit saz bitkilerinden, ilâçlar da yapıyorlardı. Nitekim Uygur Türklerinin, yazmış oldukları türkçe tıb kitaplarında, bu sazin köklerinden yapılan, ilâç reçetelerinden de söz açılıyordu. Uygurlar, bu köke, *kaşak yultızı*, adı veriyorlardı. Eski Türkler "ot kökü" için, *yultız*, veya *yultıs* adı verirlerdi. Bu, bizim, "yıldız" sözüümüzden başka birşey değildi. Bu söz üzerinde de bu kadarlıkla yetinelim.

4. Koğa veya goğalık sazi :

Çok eski Türk gelenek ve günlük hayatının, bugüne kadar bozulmadan gelen, bir Türk kültür hatırasıdır. Bu söz, Doğu Türkistan'dan Altaylara ve oradan da, Anadolu'nun en iç köylerine kadar, yayılmış ve söylenmiş bir deyiştir. Bor, Konya Ereğlisi ve Isparta'da, bataklıklarda yetişen hasır

Resim: 67. Bir Uyğur sarayının kapı ve pencereleri:
(Uygur Çin karışımı). (Bk. s. 334).

otlarına, *koşa* derler. Batı Anadolu'da Yalvaç, Urla, Manisa ile Ortaanadolu'da Mihalgöçük, Tokat, Bor'da ise bu saza, *koşalık* adı verilir. Bu sazların çeşitleri arasında, bazı ayrıntıların bulunması da tabiidir. Ayıntaplı Mütercim Asım Efendi, Arapların *el-berdî* dedikleri sazi açıklarken, "*koşalık ve hasır otu dedikleri sazıya denir ki, andan hasır dokunur*", der. Ashında bu arapça söz, Mısır'da yetişen (*papyrus*) sazıdır. Görülüyor ki, hasır dokunan saz, ister eski Mısır'daki Memlük Türklerinde olsun, isterse eski Anadolu'da olsun, Türkler tarafından aynı ad ile adlandırılıyordu. Bu bitkiler, ayrı çeşitlerden olmuş olsa bile mühim olan, hasır dokumağa yarayan, bir "hasır otu" olması idi. *Hasır otu*, Anadolu'da daha çok, (*juncus*) çeşidinden bir saz idi.

5. Diğer saz çeşitleri :

Saz sözünün köklerine inecek değiliz. Ancak Radlof Sözlüğü'ne bakılacak olursa, Doğu Türkistan'dan Kazana ve Anadolu'ya kadar uzanan bütün Türklerin, saz bitkisine, yani botanikteki adı ile (*Juncus*)'a, "*saz*" dediklerini görebiliriz (4,392). Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıl Türkleri sazığa, *say* da diyorlardı. Ancak bunun, "*çam fıstığı kabuğu ve zırh*" için söylendiğini, ilâve etmekten de geri durmuyordu (3,157). Bu deyiş, bugün Altay ve Özbek Türklerince de söylenmektedir. Eski Anadolu kültürü ile yakın ilişkileri olan, eski Mısır Türkleri ile Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise, *saz*, "orman", -belkide kamışlık-, karşılığında söylenen, bir söz haline giriyordu. Çünkü Mısır'da orman yoktu.

Görülüyor ki hasır ile ilgili bu gelenek de, tarih boyunca, -bazı küçük ayrıntılar ile-, bütün Batı Türklerinde devam ediyordu.

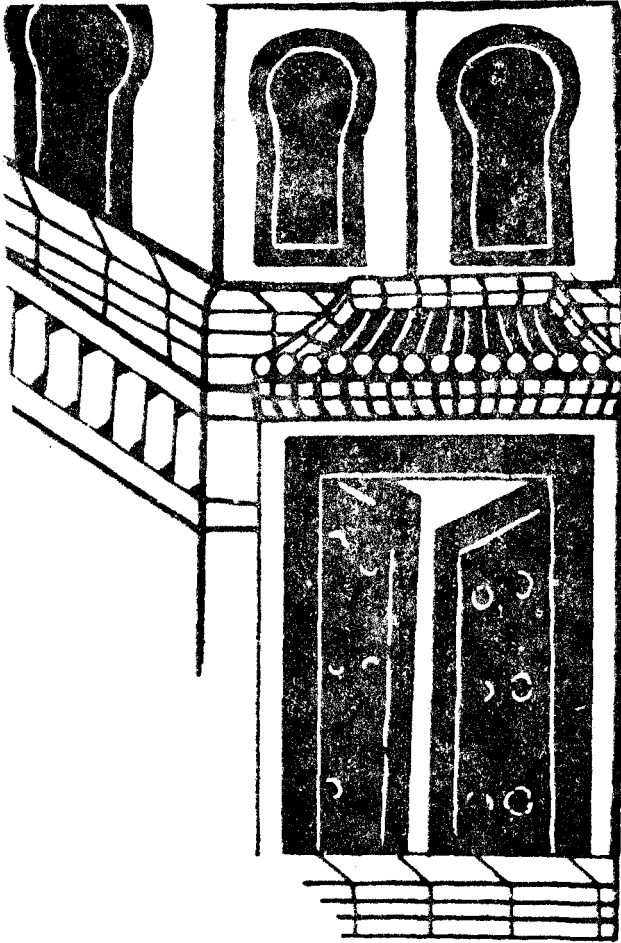
6. Anadolu'daki diğer saz çeşitleri :

Sözler bakımından, bu eski Türk gelenekleri büyük ayrıntılar göstermiyorlardı: 1). “Alçak yerlerde yetişen “*kıyan*” ile “göl kenarlarında yetişen ve hasır yapılan” *kabran* sazları üzerinde, ayrıca durmak gereklidir 2). Kütahya ve Altıntaş civarlarındaki, “sazlık yerlerde biten, hayvanların çok aç kalmadıkça, yemedikleri ve kurudukları zaman, keskinleşen”, *kıyak* adlı çayır otu ise, türkçenin çok eskilere giden kaide ve gelenekleri içinde türemiştir 3). “İnce püskül biçimindeki” *kofa* sazı ile, “bataklıklarda biten” *koka* sazları yukarıda üzerinde durduğumuz, *koğa* adlı eski Türklerin, hasır otu hakkındaki geleneklerinin bir devamıdır. 4). Kadirli’de, hasır örülen *okluk* sazı ise, biçim yönünden bu adı almış olmalıdır. 5). *Topalak*, Türklerde (*Rhamnus*) çeşidinden, bir ağaçtır. Bafra’nın Mardar bölgesinde ise, *topalak* adı. “ucunda püskülü bulunan ve bataklıklarda biten” bir saza verilmiştir. 6). *Yapıldak*, yaygın bir türkçe sözdür. Niğdenin Dikilitaş bölgesinde, sazlık ve bataklık yerlerde yetişen ve kurusu hayvanlara yedirilen, enli ve çok yapraklı bir saz için, *yapıldak* denir. Anadolu’da, “dökülmüş incir yaprağı” ile, bir cins ardıç ağacına da, *yapıldak*, *yapılcan* adı verilir. Bu ad, sazın dağınık biçiminden dolayı, söylenmiş olsa gerektir. Bunlara, daha bir çok örnekler eklenebilir.

7. Türklerde hasırın kullanıldığı yerler :

Yukarıda hasır otlarının çeşitlerine göre, hasırların da değerlerinin değiştiğini, göstermeğe çalışmıştık. Hasırlar, *Y a y l a c ı* Türklerde yer yaygısı olarak, herhalde yalnızca keçe ve halıların, altına germek için kullanılıyordu. Çadır ve ağıl örtüsü olarak kullanıldığını da, yukarıdaki örneklerden görmüştük. Kazan ve tabak altlıkları ise, daha iyi çeşitten kamışlar ile yapılıyordu. Yalnız "*sepet sazları*" ile, "*hasır sazları*"nı, birbirinden ayırmak gereklidir. *Juncus*, *arundo*, *stippa* gibi hasır otları, daha yumuşak dokumalar yapmak için, uygundur. Bu çeşiddeki hasırotlarının türkçelerini de, yukarıda vermiştik.

Eski Mısır Türkleri ile Kıpçak Türk kültür çevresinde de *küme* adı verilen bir hasır çeşidi daha vardır ki, bunun üzerinde de ayrı bir araştırmamızda duralım.

Resim: 68 Bir Uyğur sarayında kapı ve pencereler.
(BK. S. 334)

IX.

BÖLÜM

YATAK, YORGAN VE YASTIK

YATAK VE DÖŞEK

Yatak ve döşek, her çağda günlük hayatımızın vazgeçilemez eşyaları idiler. *Yatak* sözü, Türklerin *yatmak* kökünden yapılmış bir sözü idi. Ancak nedense eski Türklerde yatak sözü, *döşe*’ mânâsına çok az kullanılıyordu. Eski Türklerin *yatıg* veya *yatgak* dedikleri yatak, daha çok yatılacak ve durulacak bir yer anlayışına geliyordu. Bu sebeple eski Türklerdeki yatak ile döşegi, birbirinden ayırarak gözden geçirmeğe çalışacağız.

ESKİ TÜRKLERDE “YATMAK” VE

“YATAK” :

“Y a t m a k” sözünün eski Türklerdeki en yaygın anlayışı, bugün olduğu gibi bir gece için yatıp ve uyumaktır. Örnek olarak Uygurların Mani di-ni ile ilgili yazılarında, “*içeri girip ölü ile birlikte yattı*” demek için, “*İçkerü kirip, ölüg birle yattı*”, deniyordu. (Man., I, 5, 3). Aslında Eski Türkler, “*iki kişinin birlikte yatması*” için daha ayrı bir de-yiş kullanıyorlar ve *yatgasmak* diyorlardı. Tabii olarak birlikte yatan kişiler, karı kocada olabilir-

Resim: 69. Uygur fresklerine göre, Buda'nın yatağı ve yuvarlak yastığı.

lerdi. Bu sözü bugünkü türkçemizle, *yatıştılar* veya *yatışmak* karşılığı ile, daha kolay karşılayabiliriz. Bu sebeple, bir han köşesinde veya bir çadırda yatan iki kişi için, “*onların ikisi birlikte yattı*”, yani “*Ol anıng birle yatgaşdı*”, diyorlardı. Bu örneği bize, ta XI. yüzyılda veren Kaşgarlı Mahmud'un bu açıklamalarından, Türk dilinin derinlik ve genişliğini de sezebiliyoruz (3,103). Bu sözden, yeni bir deyiş yapılıyor ve “bir yerde başka birisi ile yatan” bir kimseye de, geniş olarak *yatgaşuk* diyorlardı (3,55).

“*Yatsı vakti*”, herkesin, hep birlikte uydukları, bir “yatma zamanı” idi. Bu sebeple yine bu büyük Türk âlimi X. yüzyıl Türklerinin bu yatma çağına, “*yatgaşuk oğrı*”, yani “*yatma zamanı*” dediklerini de haber veriyordu (3,55). Gerçi Türkler, İslâm dinine girmişler ve onu benimsemişlerdi. Fakat eski geleneklerini de bir türlü unutmamışlardı. Yatsı zamanında Türkler, İslâmiyetten önce de yatağa giriyorlardı. Bundan dolayı Türklerin bu yatma zamanı, müslüman olduktan sonra da değişmemişti. Bu sebeple Türkler, yatağa girme zamanının adını değiştirmek için bir gerek görmemişlerdi. Yine türkçe köklerden ve eski Türk geleneklerinden gelen *ekindi*, yani “ikindi” deyişleri ile *yatsı* sözlerini de, kendi aralarında devam ettirmişlerdi. “*Yatsı*” karşılığı olarak söylenen *yatgaşuk oğrı* sözü, hiç şüphe yok ki çok daha eski idi. Hatta, XI. yüzyıldan, yani Selçuk çağından bile, eski olmalı idi. Çünkü buradaki *oğrı*, sözü, eski Türklerin “zaman ve vakit” anlayışına gelen, *oğır* sözünden geliyordu.

“*Yatsı namazı*”, yine XI. yüzyılda, yani ancak Karahanlı Türk kültür çevresinden itibaren görül-

Resim: 70. Ortaasya üslubu ile yapılmış bir Eshabikah minyatürü: (Fatih albümü).

meğe başlamıştı. Kaşgarlı Mahmud derlemelerini, daha çok namaz kılmağa vakitleri olmayan hayvanca Türkler arasında yapmıştı. *Kutadgu Bilig* ise bize, saraylı ve büyük şehirlerde oturan Türklerin hayatlarından örnekler veriyordu. Türklerde de yatağa, namaz kılındıktan sonra giriliyordu. Bunun içindir ki, bir Türk devlet büyüğünden söz açarken, “*Namazın kıldı ve ondan sonra yatağa yattı*”, yani “*Namaz kıldı, yattı töşekke kirip*”, diyordu (B. 406, 41). Bu örnekten de açık olarak anlaşıyor ki XI. yüzyıl Türklerinde bir gelişme oluyor ve yalnızca *yatmak* sözü yeterli görülüyordu. “*Döşeğe girip yattı*” gibi, bir açıklama yapma zorluğu da ortaya çıkıyordu. Çünkü *yatmak* sözü, yalnız başına, çok geniş idi.

“*Bir yerde kalmak ve durmak*” da, eski Türkler tarafından *yatmak* sözü ile anlatılırdı. Tıpkı bugünkü dilimizde olduğu gibi. Nitekim Göktürklerin Tonyukuk yazıtında bile bir kavmin, “*Usın Buntatu adlı bir yurtda yatıp, veya durup kalması*” için, “*Usın Buntatu yurtda yatı kahır erti*”, deniyordu (Ton., 19). “*Öhünün yattığı mezar veya yatır*” da, Göktürkler tarafından yine bu söz ile anlatılıyordu. Anlaşıldığına göre Batıda, Göktürk büyüklerinden birinin yattığı bir dağ vardı. Bu dağ, *Tinesi Oğlu* adını taşıyan bir Türk büyüğünün mezarı veya *yatırı* idi. Türkler arasında çok tanınmıştı. Bu sebeple Bilge Kağan’ın büyük veziri Tonyukuk bu dağı, Batıya yaptığı akınların bir sınırı ve işaret yeri olarak gösteriyordu. Tonyukuk yazıtında bu dağ, “*Tinesi oğlu yatıgma tağ*”, yani “*Tinesi Oğlunun yattığı dağ*” adı ile açıklanıyordu (Ton., 47).

Resim: 71. Osmanlı otağlarında yatak ve yastıklar.

Tıpkı Anadolu Türklerinin “*yatır*” dedikleri gibi. Yine XI. yüzyılda *Kutadgu Bilig*, “*Milletin zenginleşip, refaha erip, kalması*” için de *yatmak* sözünü kullanıyor ve “*Bayudı bodun inçke tegdi, yatur*”, di-yordu (B. 228, 10).

“*Şehirli Türkler veya şehirde oturanlar*” için de eski Türkler, *yatuk* diyorlardı. Bu söz, XI. yüz-yıl Türklerinde çok yaygın olan bir deyiş idi. Bu sözün gerçek anlayışı, Türk dilinin günümüze yakın olan örneklerine bakılırsa, daha iyi anlaşılmaktadı. Örnek olarak yaylalarda oturan Kırgız Türk-leri, “*on gün yattım*”, yani “*cattım*” sözü ile, “*şehirde on gün kaldım*” demek isterlerdi. Bu konu üzerinde, kitabımızın “yayla-Şehir hayatı” ile ilgili I. cildinde yeterince durmuştuk. XI. yüzyılda Kaşgarlı Ma h m u d ise, Türklerin “*yatuk*” ve “*yatuk neng*” sözlefini şöyle yorumluyordu: “*Atılan, unutilan herşey. Yatuk kişi ise, tenbel kişilere denir. Oğuzlardan bazıları vardır ki, şehirlerinden dışarı çıkmazlar. Savaş yapmazlar. Onun için bunlara, yatuk denir. Tenbeller ve atılmışlar demektir*” (3,15).

Kaşgarlı Mahmud gibi büyük bir Türk bilgini-nin bu görüşlerini, ne yazık ki burada tam olarak kabul edemiyeceğiz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, *yatuk*, “*oturan, bir yerde kalan*” demektir. Belki de hayvancı ve yaylacı Türkler, bir müddet için şehirli Türkleri, biraz daha küçük görmüşlerdi. Kaşgarlı Mahmud da, bu Yaylacı Türklerin görüşlerini bize aktarmıştı. Ama şehirli ve ziraatçı Türklerin, bunu böyle kabul ettiklerini, pek zannetmiyoruz. Gerçi Türklerin savaş güçlerini, hayvancı Türkler meyda-

na getiriyorlardı. Nitekim Çingiz Han yasasında da, "göçrevli Moğolların şehirlerde yerleşmeleri, yasak edilmişti." Çünkü Moğol imparatorluğunun geleceği, bu savaşçı göçrevlilere bağlı idi. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, göçrevli Türklerin bir yurttaki kalması da *yatma* sözü ile anlatılıyordu. Yatma, yalnızca tenbellik değil; bir yerde kalma ve oturma demektir.

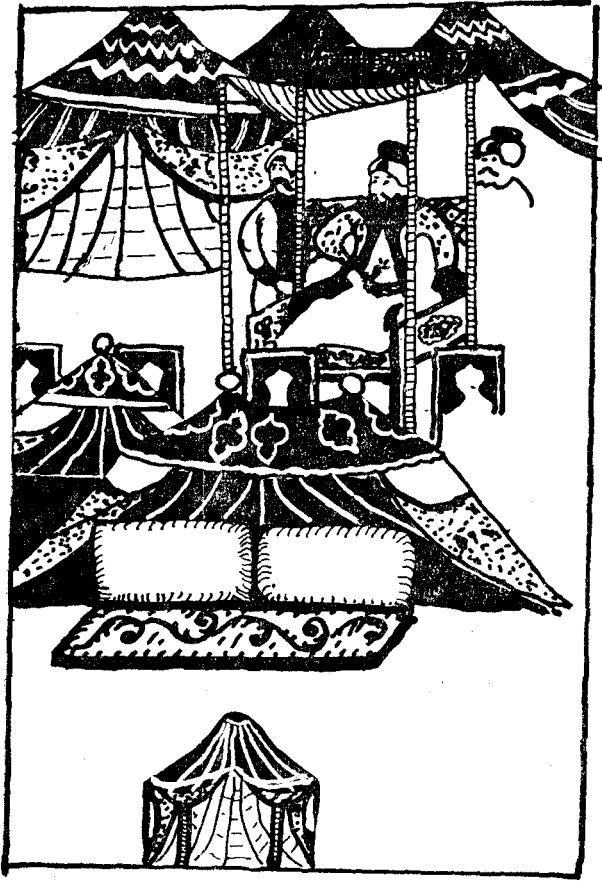
"YATGAK, YATIK, YATAK :

Yatgak, yatık, yatak: Bizim bugünkü *yatak* sözüümüz herhalde eski *yatgak*, yani "*yatılacak yer*" deyişinden geliyordu. *Yatgak* sözü nedense, XI. yüzyıldaki Oğuzları da içine alan bütün Türklerin bilgilerini bize aktaran, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, yer almamıştı. Bu büyük Türk bilgini, bize yalnızca Türklerin *yatık* veya *yatıq* sözünü veriyordu (3,15). *Yatık* sözü, hem uyku ve hem de yatacak yer, yani yatak anlayışını içinde topluyordu. XI. yüzyıl Türkleri, "*onu yatıkında tuttu*" dedikleri zaman, hem "*onu yatağında tuttu*" ve hem de "*onu uykuda tuttu veya yakaladı*", demek istiyorlardı. Karahanlı Türk kültür çevresinde, yani Kutadgu Bilig'de ise, *yatgak* sözü artık sık sık görülüyordu. Karahanlı Türkleri, "*gece yatakta yattı, gündüz ise ayağa kalktı*" demek için, "*tüni yattı yatgakta, kiündüz örü*", diyorlardı (B., 79,7).

"Nöbetçilik ve karakol" vazifesi de, XI. yüzyıl Türkleri tarafından, *yatgak* adı ile anılıyordu. Biz bu kitabımızda, sözleri zorlama yolu ile hiçbir yö-

runlamaya gitmedik. Ancak nöbetçi ve muhafız da. bir yeri tutup, orasını bekleyen bir kimse demektir. Bundan dolayı, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud Türklerin *yatgak* sözünü, yalnızca bu anlayışla vermekte idi (3,42). Kutadgu Bilig'de ise *yatgak* sözü, yukarıda verdiğimiz örnekte de görüldüğü gibi, yalnızca “*yatak*” anlayışına söyleniyordu. Rusların yayınladıkları, “*Eski Türk dilinin sözlüğü*” adlı değerli eserde, bu iki ayrı mânâ, nedense birbirine karıştırılmıştır (S. 247). Fakat Türklerin bu eski *yatgak* sözü de, Türkler arasında az zamanda unutulmuş ve yerini *yatak* sözüne bırakmıştır. Artık bundan sonra, dünyadaki bütün Türkler, yatağa, “*yatak*” veya bazı ağız değişiklikleri ile, *catak* demeye başlamışlardır.

“*Karı kocalık sembolü olarak yatak*”, Türklerde her zaman için, ayrı bir önem taşımıştı. Döşek ile ilgili bölümümüzde de, bu konu üzerinde ayrıca duracağız. Bu eski Türk anlayışı için, daha sonraki çağlardan örnek vermeği, gereksiz görüyoruz. Ancak Uygur yazısı ile yazılmış “*Oğuz Kağan destanı*” içinde, bu konu ile ilgili olarak söylenmiş bir sözü vermeden de geçemiyceğiz: “*Oğuz Kağan bir kız ile yattı, ondan dileğini aldı ve kız hâmile kaldı*”. Oğuz Kağan destanı, Oğuz'un evlenişini. böyle anlatıyordu. Aslında, Bugünkü türkçemiz ile yaptığımız bu yorum, Oğuz Kağan destanının anlatışı yanında, çok hafif ve oldukça yavan kalmaktadır. Oğuz Kağan Destanında ise şöyle deniyordu: “*Anun birle yattı, tilegüsün aldı, töl boğaz boldı*” (8,1). Karı kocalık ile, doğacak olan bir çocuğun haberi, bu söz-

Resim: 72. Osmanlı Otağlarında yatak ve yastıklar

lerin içinde yatan derin mânâdan, daha güzel anlatılamazdı.

DÖŞEK :

Döşek, yani eski Türklerin *töşek* sözü, yatak anlayışını karşılayan ve eski Türkler arasında en çok kullanılan, bir söz idi. Çünkü Türklerdeki *yatmak* ve *yatak* sözünün mânâsı, çok geniş idi. Bu sebeple eski Türklerde “*döşekte yatmak*”, “yatağın içine girerek yatmak” anlayışını açıklayan ve güçlendiren en açık bir anlatış idi.

DÖŞEKTE YATMAK :

“*Döşekte yatmak*”, “yorganlı ve yastıklı bir yatışın”, karşılığıdır. Burada, yatmak ile döşek, birbirlerini tamamlayan, iki eş deyiş idiler. Bu konu ile ilgili olarak vereceğimiz belgeler, yalnızca XI. yüzyıl Türklerine ait olacaktır. Bundan daha öncesi için Türk kaynakları, nedense susmaktadırlar. *Kutadgu Bilig*'e göre hakan, “*döşek istemiş ve yatarak uyku-ya varmıştı*”. Bu durum o çağda, şöyle anlatılıyordu: “T ö ş e k koldı, *yattı, udıp bardı*” (B. 406, 4). Bu anlayış ve söyleyişte, o gün ile bugün arasında, pek büyük bir ayrılık yoktur. Tabii olarak K a r a h a n l ı Türk kültür çevresinde, çok gelişmiş bir şehir ve saray kültürü vardı. Bu sebeple anlayış ve söyleyişteki bu gelişme diğer Türklerdekinden daha açık olarak kendini göstermişti. Vezir, “*namaz kıldı ve döşeğe girip yattı*”. Bu iş, yine *Kutadgu Bilig* de, o çağdaki türkçe ile. şöyle anlatılıyordu: “*Namaz kıl-*

dı, yattı, töşekke kirip" (B. 406, 4). Harezmişahlar Türk kültür çevresinde ise, *"yatılacak ve oturulacak döşekler"*, artık birbirinden ayrılıyorlardı. Bu çağın önemli kaynaklarından Mukaddemet ül-Edeb'de, *"yatur töşek"* denme yolu ile yatılacak döşek, diğerlerinden ayırd ediliyordu (S. 212b). Bilindiği üzere Harezmi göçmenlerinin, Anadolu'nun Kültür gelişmesinde, mühim tesirleri olmuştur. Bu ayırma, Anadolu'da *"yatak-döşek"* sözü ile de yapılmıştır.

Türkçe söylenmiş olan eski bir Ortaasya masalında, *Er-Kökçö*, yani *Er-Gökçe* adlı bir yiğit, şöyle diyordu: *"Yatacak döşegim yok, serecek yastığım yok, ama yastığım beş kişilik olsun!"* Buradaki, *"beş kişilik yastık"* sözünün anlattıkları bir çok düşünceler vardır.

"DÖŞEK DÖŞEMEK" :

Türklerde karyola veya yatak sediri, önemli bir rol oynamıyordu. Çünkü Türklerde yatak, toplanır ve döşenirdi. Halbuki Avrupa kavimlerinin söyledikleri atasözlerinde ise karyola, çok mühim bir yer tutuyordu. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, Türklerin döşek döşenmesi hakkındaki sözlerinden, pek çok örnekler veriyordu: 1) - *"O, kendine döşek döşedi"*, yani *"Ol özinge töşek töşendi"* (2,147). 2) - *"O döşek döşetti"*, yani *"Ol töşek töşetti"* (2,307). 3) - *"Töşek töşeldi"*, yani *"döşek döşendi"* (2,128). Gibi... Harezmişahlar Türk kültür çevresinde de, *"döşegini döşedi"* demek için, bize yakın olarak, *"töşedi töşekni"* diyorlardı (ME, 139).

DÖŞEĞİ YAYMAK :

Bu söyleyiş de, eski Türklerde çok yaygın idi. Eski Türkler yaymak için *yadhmak* derlerdi. Buradaki “*dh, d*”, dil ucundan söylenen yarım bir sesli idi. Bu sebeple, eski türkçedeki *yadmak*, *yadhmak*, bugünkü türkçemizde, *yaymak* olmuştur. Bunun içindir ki, Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. yüzyıl Türkleri, “*yayılmış döşek*” için, “*yadıǵlıǵ töşek*” demişlerdi (3,49). Döşek yaymak işinde yarış etmek için de, “*töşek yadıǵıstı*”, yani “*döşek yayıstı*” diyorlardı (3,70).

“*Döşek salmak*” veya “*döşek komak*”, daha çok eski Osmanlı kitaplarında görülen sözlerdir. Tarama Sözlüğü içinde, bunun birçok örneklerini görebiliyoruz (2,1242). Ortaasya’daki Kırgız Türkleri de, “*halı ve döşek yaymak*” işine, “*töşök salmak*” diyorlardı (KS, 634). Görülüyor ki her çağda ve her bölgedeki Türkler arasında, bir düşünce ve söyleyiş birliği olmuştur.

“*Yayım ve yaygı olarak döşek*”: Bilindiği üzere, şimdi olduğu gibi eski Türklerde de, *yaymak* ile *döşemek* arasında, çok yakın bir mânâ benzerliği vardı. Ancak bu her iki deyişin de, mânâları çok genişti. Eski Türklerin, *yadhım* yani *yayım* dedikleri yaygının içine, halı ve kilimler de giriyordu. Ancak, şunu da unutmamamız gerekir ki döşek de, yalnızca yatmak için serilen bir yatak değil idi. Döşek aynı zamanda, üzerinde oturulan bir şilte veya minder idi. Ayrıca döşek, büyüklerin oturduğu, bir

şeref yeri idi. Nitekim D e d e K o r k u t kitabı içinde, bu anlayış ile ilgili birçok sözler bulabiliyoruz: Bu kitapta bir ara, baba oğluna, “*Oğul beni at üzerinden kap, döşeğüme çıkar*”, diyordu. Yine aynı kitapta, (Begili), “*Döşeğine çıkardı ve cübbesin üzerine büridi*”, deniliyordu. Türklerde döşek, adeta “*küçük bir taht*” ve büyüklerin oturduğu bir yer idi. Anadolu’da da, büyük bir ağacın altına, büyük bir kilim serilir ve büyükler, bu kilimin üzerine yayılan, bir döşek üzerinde oturlardı. Benim dedemin de, yaz aylarında gündüzleri oturduğu yer, ağaç altına serilmiş, böyle büyük bir döşek idi. Bu sebeple döşekler, oturanların veya yatanların mevkilerine göre, “*tüyden yapılmış bir döşek*” de olabilirdi. Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. yüzyıl Türkleri, böyle bir döşeğe, “*tüług yadhım*”, yani *tüylü yayım* diyorlardı (3,19). Döşek bazan, “*İpekten yapılmış döşek*” de olabilirdi. İpekten yapılmış böyle bir döşek veya bir yaygı için, yine aynı kaynak bize çok eski bir Türk şiirini, bir örnek olarak da vermektedir: “*Türlüg çeçek yarıldı, barçın yadhım kerildi*” (1,119). Yani: “*Türlü çiçekler açıldı, ipek kumaştan yaygılar serildi*”. Bu eski Türk şiiri, yeni yeni gelen baharı anlatıyordu. Dünyayı örten yeşil örtüyü de, bir döşeğe benzetiyordu. Bu örnekten de anlaşılıyor ki, *döşek* sözünün anlamı, çok geniş idi. Döşek, yalnızca bir şilte değildi. Yine bu çok eski Türk şiirinde döşek için, “*gerildi*” deniyordu. *Germek* sözü de, eski Türklerin ev döşemeleri ile ilgili konularda, önemli bir yer tutuyordu. Hem eski Türkler ve hem de Osmanlı Türkleri, perde için bile, *gergi* diyorlardı.

“*Döşek ile halı*”, eski Türk yazılarında çoğu zaman birbirine karıştırılıyordu. Yukarıda, *yayım* ve *yaygı* sözlerine kısa olarak göz atarken, bu konu üzerinde durmuştuk. Nitekim Topkapı sarayındaki Oğuz destanı içinde de, “*Ala halı, orun döşekli*” diye bir söz geçiyordu. Görülüyorki bu, Oğuz destanının söylendiği çağda bile, artık halı ile döşek birbirinden ayrılmıştı. Fakat daha eski çağlarda döşek, geniş anlayışla zaman zaman halı ve kilim karşılığı olarak söylenmişti.

DÖŞEK VE YATAĞIN ÇEŞİTLERİ :

a. *İki kişilik yataklar*: Bizce bu yatağı, daha başka bir bakışdan ele almak gereklidir. Çünkü iki kişilik yataklar, “*evlilik ile karı kocalığın bir sembolü*” idiler. Bu konuda Türkler yastığa, daha fazla değer vermişlerdi. Anadolu Türklerinin, yatak ve evlilik ile ilgili düşüncelerini, hepimiz biliyoruz. Bu sebeple bunları tekrarlamada, fazla bir yarar görmüyoruz. Okuyucularımızın bu konuda, karşılaştırmalı bir bilgi edinebilmeleri için, yalnızca Ortaasya Türklerinden bazı örnekler vermekle yetineceğiz. Kırgız Türkleri, “*yatak düzme karşılığı olarak yeni evlilere verilen paraya*”, *Töşök salar* diyorlardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Kırgız Türkleri de, “*döşeği yayma*” işine, Osmanlılar gibi, *döşek salmak* diyorlardı. Yeni evlilere verilen bu para, yatak yaptırıp sermeleri için yapılan bir çeşit yardım idi. Yine aynı Türklerin düğünlerinde, “*Bir ip toprağa iyice gömülüüyordu. Düğünde güveyi bu ipi çekip topraktan çekip çıkarmak zorunda idi.*”

Onlara göre güveyi, bu ipi topraktan çekip çıkardıktan sonra, ancak yatağa girme hakkını kazanırmış. Bu geleneğin önceleri ve sebepleri üzerinde, yeterince durabilmek için yerimiz yoktur. Bazan bu iş, düğüne gelenler arasında, bir yarış halinde de yapılmış. Kırgız Türkleri bu yarışmaya, “*töşök talas*”, yani “*döşek telaşı*” veya işi derlermiş. Yine aynı Türkler, “*yeniden evlenme*” için de, “*yatağı yenilemek*” diyorlardı. Bu sözleri, Anadolu köylerinde de görmüyor değiliz. Kırgız sözlüğünde bu örnekleri geniş bir şekilde görebilmekteyiz (S. 757). Anadolu’da ve diğer Türklerde bu örnekleri, daha da çoğaltabiliriz. D ö ş e k sözü, aynı zamanda bütün Türklerde, “*hastalık*” ile de yakından ilgili idi.

b. “*Tek kişilik yataklar*” için Türk kaynaklarında, pek fazla birşey bulamadık. Yalnız Ortaasya’daki Kırgız Türklerinin tek kişilik yataklara, “*carımçak*”, yani, “*yarımlı, yarımçak*” dediklerini biliyoruz (S. 181). Bu Türkler kızların yattığı tek kişilik, “*kız yatağı*” için de böyle diyorlardı. Çünkü onlarca evlenmemiş kız, henüz daha bir yarım olarak sayılıyordu. Erkeği de, kızı da tamamlayan, bir bütün yapan, evlilik idi.

c. “*Kuş tüyünden ve yumuşak yatak*”: XI. yüzyıl Türkleri arasından, Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmiş olan bir şiiri, az önce vermiştik. Bu şiirde ipekli yayım veya bir yataktan, söz açılıyordu. Aynı değerli kaynağımız, “*tüyden yapılmış bir döşek*” veya yayımdan da, söz açıyordu (3,19). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, eski Türklerde *yadım*, yani *yayım* sözü, hem halı ve hem de döşek karşı-

lığı olarak söyleniyordu. Kaynakta ise bu söz, *tühüg yadhım* şeklinde yazılmıştı.

Döşeğin yumuşaklık veya sertliği, bir refah ve görgü gelişmesinin de sembolü idi. H a r e z m ş a h - l a r Türk kültür çevresinde yazılmış olan, Mukaddemet ül-Edeb gibi değerli kaynaklarda bunu belirten, “*yumşak boldı töşek*”, yani “*döşek yumuşak oldu veya yapıldı*” gibi, sözlere de rastlıyoruz (S.209b). Türklerde döşeğin yumuşak olması, çok mühim idi. Nitekim D e d e K o r k u t kitabında da kâfirlere, “*bir torba saman döşekli kafir*”, deniyordu. Bu söz bize birçok şeyler öğretmektedir. Bu çağdaki Türkler bu sözleri ile, kâfirlerin Türklerden, hem görgüsüz ve hem de fakir olduklarını anlatmak istiyorlardı.

d. “*İpekli yatak ve döşek*” : Türklerde döşeğin, yalnızca yatmak için değil; oturmak için de kullanıldığını, yukarıda belirtmeğe çalışmıştık Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Türklerinin söyledikleri, “*töşeklik barçm*”, yani “*döşeklik ipek kumaş*” sözünden bahsediyordu. Bilindiği üzere eski Türklerce *barçm*, “ipekli kumaş” demek idi. Yine aynı kaynak, bu sözü de şöyle açıklıyordu: “*Töşeklik barçm, döşek ile döşeğe benzer şeyleri yapmak için ayrılmış ipek kumaş*”, demektir (1,509). Yine onun verdiği, eski Türklerin bahar için söylemiş oldukları eski bir Türk şiirinden, yukarıda da söz açmıştık. Bu şiirde, baharda türlü çiçeklerin çıkmaları, “*ipek bir döşeğin gerilip yayılması*” gibi görülmüştü. Bunun için, “*Barçm yadhım kerildi*”, deniyordu (1,119). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, eski Türklerde *yadhım*,

yani *yayım* sözü, hem halı ve hem de döşek için söyleniyordu. Derleme sözlüğüne göre, *Anadolu*'da döşek için bazı yerlerde, "*geriş*" adı da verilmektedir. Burada, eski Türklerin döşek veya halıyı germek anlayışlarını görünce, Anadolu ile olan bu benzerliği de hatırlatmada bir yarar gördük.

HAKANLARIN DÖŞEKÇİSİ :

Eski Türk hakanlarının sofralarında ve meclislerinde memur olarak içki veren, "*Hakan sâkileri*" vardı. *Kutadgu Bilig*'de, içki sunan bu sâkilerin durumları ve uydukları töreler hakkında ayrı bir bölüm vardır. Bu büyük memurlara, Karahanlı Türk kültür çevresinde, *idişçi* deniyordu. *Idiş* sözünün eski Türklerde, "*içki kadehi*" anlayışına geldiğini, biliyoruz. Türk yemekleri ile ilgili 4. cildde, bu konu üzerinde, daha geniş olarak durmuştuk. Öyle anlaşıyor ki Türk hakanlarının yanında, kendi hizmetine bakan başlıca üç büyük memur bulunuyordu: 1) - "*Idişçi*": *Kadeh tutan*. 2) - "*Töşekçi*": *Yani döşekçi, hakanın döşegini seren veya yatak odası hizmetlerine bakan. Belki de taht minderinin kontrolü bile, bu memurun vazifeleri arasında idi*. 3) - "*Aşçı*": *Bu da, hakanın yemek işleri ve emniyeti ile vazifeli idi*.

Yukarıdaki bu her üç memuriyet de, hakanın emniyeti bakımından, çok büyük bir önem taşıyorlardı. Bu sebeple *Kutadgu Bilig*, bu her üç büyük memuriyeti de, yanyana yazmış ve sıralamıştı (B. 191,2).

HAKAN DÖŞEĞİ VE ŞEREF YERİ :

Bilindiği üzere eski ve yeni Türk geleneklerince, “*oturma protokolü*” çok mühim bir yer tutuyordu. Odada veya sofrada herkes istediği ve dilediği bir yere oturamazdı. Bu gelenek, dört kişilik bir ailede de böyle; beyler ile hakanların, yüzlerce kişilik sohbet meclislerinde de, yine böyle idi. Bu sebeple ailenin büyüğü başta oturur ve bu yere “*tör*”, yani “*şeref yeri*” denirdi. Tabii olarak buradaki konumuz bu mesele değildir. Topkapı Sarayında bulunan ve rahmetli hocamız Zeki Velidi Bey tarafından, imzasız olarak yayınlanan, “*Oğuz Kağan destanı*” içinde, “*Ala halı, orun döşekli*” diye, bir söz geçmektedir (S. 2). Bu söz üzerinde yukarıda da durmuştuk. “*Orun döşekli*”, ne demektir? Bunu anlayabilmek için, daha öncelerine gitmek gereklidir. Eski Uygur kitaplarında da *orun* ile *döşek* yanyana olarak, “*orun-töşek*” şeklinde söylenmiş ve yazılmıştı. *Orun-döşek*, “*yüksek bir mevki ve makam*” demektir. “*Hakanlık vezirlik ve beylik döşegi ile minderi*”, bir “*orun-töşek*” idi.

Nitekim, Altun-Yaruk adlı Uygur kitabında, şöyle deniyordu: “*Aş, içkü, ton, kedim, orun-töşek..... ed tavar üze tapındım*” (613, 31). Çok güzel söylenmiş bu eski Türk sözlerini, biraz daha açıklanmış olarak, şöyle anlatabiliriz: “*Aş, içki, elbise, zırh, yüksek bir mevki (Orun-töşek) ... ve mal için tapındım*” veya bunlara taptım. Aslında türkçede *orun*, *yer* demektir. Eski Osmanlı kitaplarında ise, *orun* sözü çoğu zaman, yine “*mevki ve*

makam” karşılığı olarak söyleniyordu. “*Uhluluk orunu*” gibi... Tarama Sözlüğü içinde, bunun birçok örneklerini görebiliyoruz (5,3018). Derleme Sözlüğüne göre ise, *Anadolu*’nun birçok yerlerinde, “yatak ve döşek” için halâ, *orun* denmektedir. Bu örnekler de, Türk kültürünün yaşama gücünü gösterir. Ortaasya’daki Kırgız Türkleri de yatak için *orunçu* diyorlardı. Yudahin’e göre, yine aynı Türkler, “*yatak takımı*” için ise, *töşök-orunçu* diyorlardı (S. 601). Tıpkı eski Türklerin, *orun-döşek* sözleri gibi.

Türklerin, yatak ve döşek ile ilgili gelenekleri öyle anlaşılıyor ki, Uygurlar yolu ile, Moğollara da geçmişti. Moğol dilinin en eski vesikası olan, “Moğolların Gizli Tarihi” içinde, yatak karşılığı olarak *orom* veya *oro* sözleri kullanılıyordu (par. 255). Bu çok değerli ve eski kaynakta, çok az olarak görülen bu söz, moğolcanın eski ve köklü hususiyetlerini de taşımamaktadır. Bunun münakaşasını, burada yapabilecek kadar, yeterli yerimiz yoktur.

Anadolu köylerinde yatak ve döşek için, *yer*, *üs* gibi sözlerin de söylendiğini görüyoruz. Bu gibi deyişleri, âdi bir şilte karşılığı olarak anlamak, doğru değildir. Bunların yüzyıllar boyunca Türk aileleri içinde gelişmiş, içtimai ve insani anlayışlar olduğunu da unutmamız gereklidir.

Y O R G A N

Y o r g a n başlangıçta, yatarken üzerimize örttüğümüz ve bizim bildiğimiz bir yorgan olarak anlaşılmıyordu. Bir üst elbise veya üstlük için de, zaman zaman yorgan denilebiliyordu. Yorgan daha çok, bürünülecek veya örtünülecek, bir örtü anlayışına geliyordu. Çobanların, geceleri bürünerek yattıkları, bir *kepenek* ve büyük bir aba da, bir yorgan idi. Kadınların büründükleri örtü bile, eski Türk kaynaklarında, zaman zaman yorgan adı ile adlandırılabilirdi. Bu konu üzerinde, aşağıda biraz daha geniş olarak duracağız.

“YOGURKAN”DAN, “YORGAN”A :

“*Yogurkan*”, bizim bugünkü yorgan sözümüzün atası ve başlangıcı idi. Herhalde bu sözün, *yogurmak*, *yoğurmak* kökü ve anlayışı ile de, yakın bir ilgisi vardı. *Uygurların* türkçe yazılarında yorgan, *yogurkan* şeklinde yazılıyordu. Bu eski gelenek, XI. yüzyıl Türklerinde de, yine *yogurkan*, *yogurgan* şeklinde devam etmişti. Batıya doğru gidildikçe Türklerin bu eski *yogurkan* söyleyişi, daha da yumuşuyordu. Örnek olarak, *Harezmsahlara* Türk kültür çevresinde eski *yogurkan*, *yovurgan* veya *yavurkan* diye söylenmeğe başlanmıştı. Ortaavrupa’daki *Kuman* Türk kültür çevresi de, bu geleneği devam ettiriyor ve yorgan için, yine *yovur-*

gan diyorlardı (Co. 126). Halbuki Avrupa'daki bu Türk kültür çevresi, çoğu zaman eski Anadolu ile Mısır'daki Memlûk ve Kıpçak Türk kültür çevrelerine uyuyordu.

“Batı Türkleri” bu konuda, yepyeni bir gelişme yolu izlemişlerdi. Eski Türklerin *yogurkan* sözü, eski Anadolu'da artık, *yorgan* olmuştu. Eski Mısır ve Kıpçak Türkleri de, Anadolu'daki bu gelişmeğe uymuş ve yorgana, yine *yorgan* demişlerdi. Abu Hayyan ve İbn Mühenna gibi, bu kültür çevrelerinin eski sözlükleri, artık yorganı, yalnızca *yorgan* olarak, yazmağa başlamışlardı. Eski Mısır'da yazılmış olan bu türkçe sözlüklerde, “*Türkmen*” türkçesinin de, mühim bir tesiri vardı. Nitekim bu Türk kültür çevresinin, Houtsma tarafından yayınlanmış olan bir türkçe sözlüğünde, *yorgan* sözünün, “*Türkmenge*” olduğu belirtilmişti (S. 17). Görülüyor ki, oldukça erken çağlarda batıya kayan Batı Türkleri, bu konuda da kendilerine göre bir gelişme yapmışlardı. Yoksa Ortaasya'daki Kırgız Türkleri yorgana halâ, *cuurgan* demekte idiler. Zaten Radlof'un da gösterdiği gibi, *yorgan* sözü bugün de, yalnızca Anadolu, Kırım ve Azerbaycan Türk kültür çevrelerinde kalmıştır. Yine bu çevrelerin tesiri ile, Koybal Türk ağızlarına kadar da yayılabiliyordu (3,425).

YORGAN ÖRTMEK, YORGANA BÜRÜNMEK:

Yorgan, örtünmek ve bürünmek içindir. Zaten yorgan sözünün kökünde de, bu anlayış vardır. Biz bu gün bu düşünceleri, örtmek veya örtünmek diye

anlatabiliyoruz. Fakat eski Türklerde bu anlayışlar biraz daha geniş tutulmuştu:

a. “*Birinin diğeri üzerine yorgan örtmesi*”: Eski Türklerde bu iş geniş olarak, *aşutmak*, *aşulmak* veyahut da, *eşülmek* sözleri ile karşılanıyordu. Bu eski Türkçe sözlerin kökleri hiç şüphe yok ki, *aşmak*, *aşıtmak* gibi köklere dayanıyordu. “O, bana yorgan örttü” demek için XI. yüzyıl Türkleri, “*Ol manğa yoğurkan aşuttı*”, diyorlardı. Kaşgarlı Mahmud bize bu örnekleri veriyordu (I, 210). Bazan da bu sözü, pasif bir çekiş ile söylüyorlardı. “*Onun üzerine yorgan örtüldü*”, söylemek için yine aynı söz ile, “*Aning üze yogurkan aşuldı (veya eşüldi)*”, deniyordu (1,197).

b. “*Yorganı бүрүнmek*”, şimdi bizim de çok söylediğimiz bir sözdür. Aslında *bürülenmek*, örtünmek demektir. Bu sebeple Anadolu’da kadın çarşafı için de, “*börük, bürgü, bürme, bürüngeç, bürünçek*”, gibi adlar verilmiştir. Eski Türklerde ise bu ayırma, kesin olarak görülüyordu. Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. yüzyıl Türkleri, “*Kadın, yorgan бүрүндü*” yani o çağın türkçesi ile, “*uragut yogurkan бүрүндü*” dedikleri zaman, bundan ikili bir mânâ çıkarıyorlardı (2,141):

1) - “*Kadın örtü örtündü ve peçelendi*. 2) - “*Kadın yorgan бүрүндü*”. Bundan da anlaşılıyor ki yorgan yalnızca, yatağın üzerine örtülen bir yorgan veya örtü değildi. Aynı zamanda, “*üstlük, бүрүнülen örtü ve şarşaf*” da, eski Türkler tarafından yorgan sözü ile karşılanıyordu.

c) - “*Yorgana sarılmak*” da, yine eski Türklerce, daha başka söyleyişler ve sözler ile söyleniyordu. Eski Türkler, örnek olarak, “*bir ipin ağaca sarılması*”na, *yörkenmek* diyorlardı. Bu sebeple Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. yüzyıl Türkleri, “*adam, yorganına sarılıp, yattı*” demek için, “*Er, yogurkanka yörkendi*”, diyorlardı (3,110). Aslında aranırsa, bütün bu anlayışların izlerini, Anadolu’da da bulabilmek mümkündür. Bu sebeple eski Türkler, “*örtü*” için de, *yörgek* diyorlardı (MK, 1,289 Ortaasya’daki Tarançı Türkleri ise, yalnızca “*çocuk kundağı*” için bu deyişi kullanıyorlardı. Anadolu’da da, beşik örtüsünün üzerine bağlanan ağaca *örek ağacı* adı verilir. Yine Anadolu Türklerinde, hayvanların ayaklarının bağlanmasına ise, *öreklemek* denir. Görülüyor ki eski Türk anlayışları ile sözleri, A n a d o l u’da da değişmemişlerdir.

“YORGAN”, KARI-KOCALIK SEMBOLÜ :

Diğer bölümlerde de belirttiğimiz gibi evlilik ile ile karı-kocalığın sembolü daha çok, y a s t ı k ile y a t a k idi. Ancak *Dede Korkut* kitabı içinde geçen güzel bir sözleşmeyi de burada vermeden geçemeyeceğiz:

“*Ala yorgan içinde, senün-ile tolaşmadum,*
 “*Tath damağ tutıbanı sorışmadum,*
 “*Al duvağım altından söyleşmedüm,*
 “*Tez sevdün, tez usandun, kavat oğlu kavat*”
 (198-4).

Tabii olarak bu örnekleri, daha da çoğaltmak mümkündür. Ancak burada yerimiz fazla olmadığından, yalnızca bu örnek ile yetineceğiz.

ESKİ TÜRK ATASÖZLERİNDE “YORGAN” :

Türk atasözlerinde yorgan çok geçmektedir. Ancak bunları da ayıklamak gereklidir. Örnek olarak, “*Pire için yorgan yakmak*” sözü, eski Fars edebiyatında da vardır. Bunun yanında, “*Ayağımı yorganına göre uzat*” sözü ise, çok eski ve öz bir Türk atasözüdür. Kaşgarlı Mahmud’un XI. yüzyılda Türkler arasında derlediği atasözleri arasında, bunun bir benzerini daha görebiliyoruz (2,137): “*Yorganından ayağımı daha fazla uzatırsan, ayağın üşür*”. Aslında bu atasözü, gramer ve söyleniş bakımından, XI. yüzyıldan daha eski bir öz gösteriyordu: “*Yogur-kanda artuk adhak kösülse üşiyür*”. Çok eski bir Türk özelliği taşıyan bu atasözünde, herhangi bir yabancı Batı tesiri aramak mümkün değildir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yorgan, aynı zamanda bir üstlük ve üste giyilen bir elbise idi. Örnek olarak Uygur yazılarında, “*Yorganın (veya üst elbisenin) dikişini fare(?) ısırsa, kız için, bir felâket olur*”, deniyordu (TT, 7,36). Bu söz, batıl bir inanış da olabilirdi. Ancak içinde bir öğüd bulunan, bir atasözü de olabilirdi.

Moğollar ise yorgan için, *köncile* diyorlardı. Bu sözün de, Türk tesirleri ile kökleri üzerinde durulabilir.

Y A S T I K

Y a s t ı k, çok eski Türkler tarafından da, *yas-tık* veya *yastık* şeklinde söylenmekte idi. Sibirya'nın kuzeyindeki Y a k u t Türkleri bile yastığa, *sı-t-tık* diyorlardı. Bu sözün kökleri ile etimolojisini araştırmak, elbette ki burada bize düşmemektedir. Ortaasya'daki Kırgız Türkleri ise, bazı ses kaide-leri dolayısı ile, yastığa *castık*, *casdık*, diyorlardı. Üç kara parçası üzerine yayılmış olan bütün Türk kavimlerinin, bu konudaki ayrılıkları, ancak bu ka-dar idi.

YASLANMAK, YASTANMAK VE YASTIK :

Yastık konusunda bütün mesele, insanoğlunun yatarken yüzünü ve otururken de, sırtını dayayabi-lecek bir şey bulmak ihtiyacına dayanıyordu. Bu se-beple yastık sözü de, *yaslanmak* kökünden türemiş, bir söz idi. Eski Türkler *yaslanmak* fiilini, aktif ola-rak düşünüyorlar ve *yastanmak* diyorlardı. Biz mi doğru söylüyoruz, yoksa eskiler mi haklı idiler, bu mesele ayrı bir mevzudur. Ancak bizim görüşümüz, eskilerin daha doğru söyledikleri üzerindedir. Çün-kü, yastığın sırtımıza yaslanması, *yastanmak*; bi-zim yastığa yaslanmamamız ise, *yaslanmak* sözü ile karşılanmalıdır. Görülüyor ki eski Türkçe, mantık ve gramer bakımından, daha kuvvetli idi. Ashında eski Türklerde *yastanmak*, sözünün asıl mânâsı, bir-

şeyin diğer bir şeye yaklaşması ve değmesidir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyıl Türklerinden derleyip, verdiği başka bir örnek de bu anlayışı, bize açık olarak göstermektedir: XI. yüzyıl Türkleri, "*ok amacına değdi*" demek için, "*ok amaç-ka yastaldı*", diyorlardı (3,107). Görülüyor ki yastık sözümüzün, karanlık kalan bir tarafı yoktur. Yaslanmak ile ilgili diğer mevzuları, baş, sırt ve kol yastıkları hakkındaki bölümlerimizde yeniden ele alacağız. Eski Türkler "söz dokundurmak" için de, "*o bana söz yastadı*" diyorlardı.

BAŞ YASTIĞI :

"Baş yastığı" ile "minder" yastıklarını, birbirinden ayırmak gereklidir. Nitekim Harezmişahlar Türk kültür çevresinde, başın altına konan yastık için, "*baş yastuk*" diyorlardı. Bu çağın değerli kaynağı, Mukaddemet ül-Edeb'e sonradan yapılan ilâvelerde ise, yine baş yastığı mânâsına, moğolca *hekinü dere* karşılığı konmuştu (S. 183b). Bu vesika da bize gösteriyor ki, Türk ve Moğol kültürleri bu konuda, birbirinden kesin olarak ayrılıyorlardı. "*Batı Türkleri*" hakkındaki kaynaklarda, yastık sözü daha çok, "yüz yastığı" olarak belirtilmiştir. Meselâ eski Mısır ile Kıpçak Türk kültür çevrelerinin değerli bir kaynağı olan İbn Mühenna sözlüğünde, *yastık* sözü, açık olarak "*yüz yastığı*" diye tanıtılmıştır (S. 168).

Dede Korkut kitabında da *yasduk*, yalnızca "baş ve yatak yastığı" olarak söylenmiştir. Bu

örnekleri, yastığın “karı-kocalık sembolü” ile ilgili olan bölümümüzde daha da genişleteceğiz. Kırgız Türklerinin ise, *casdanmak*, yani “*yastanmak* veya *yastıklanmak*” denince, hatırlarına yalnızca, “baş altına yastık koymak” geliyordu (KS. 194).

MİNDER YASTIĞI :

Eski Türkler “minder yastığı” için de, yine yastık veya yastuk derlerdi. Minder yastıkları daha küçük olurdu. Bu sebeple daha sonraki çağlarda, Çağatay ve Azerî Türkleri dayanmak için konan küçük yastıklara, bir küçültme eki ile, *yastançak* demişlerdi. Radlof bize bu tipteki küçük yastıklardan sık sık söz açmaktadır (3,223). Türkler, daha küçük minder yastıklarına da, *yastığaç* diyorlardı. Bu gelenek, Anadolu köylerinde de devam etmiştir. Derleme Sözlüğüne göre, Anadolu köylerinde de küçük yastıklara, *yastıcak* diyorlardı. XI. yüzyıl Türklerinde, arkaya konan minder yastıklardan, Kaşgarlı Mahmud da söz açıyordu: Meselâ bu çağ Türkleri, “*O, ona yastık dayadı veya koydu*” demek için, “*ol anğar yastuk yastadı*”, yani yasladı diyorlardı (3,302). Bunun pasif şekli ise, “*yastuk yastaldı*” diye söyleniyordu (3,107). Minder için kullanılan veya yaslanıp dayanılacak yastıklardan, *Kutadgu Bilig*’de de söz açılıyordu. Hasta olan vezir Ay-Toldı’nın, bir yastığa yaslanarak, oturması hakkında şöyle deniyordu: “*(Ay-Toldı), ona yaslanıp dik durdu, gör!*” yastık sözünün bile geçmediği bu sözün eski türkçesi de şöyle idi: “*Anı yastanıp, ötrü öldürdü, kör!*” (B. 55,10). Aynı eserde bu mevzu ile ilgili

diğer örnekler da vardır. Ancak sözü daha fazla uzatmak istemiyoruz.

DİĞER YASTIK ÇEŞİTLERİ :

Yukarıda Türk yastıklarını, “*baş yastığı*” ve “*minder yastığı*” olmak üzere, iki bölüme ayırmıştık. Ancak eski Türk kaynakları, minder yastıklarının çeşitleri hakkında daha az söz açmaktadırlar. Minder yastıkları ile ilgili bilgileri yalnızca *Kutadgu Bilig* gibi, devlet idaresi ile devlet büyüklerinden söz açan kaynaklarımızda bulabiliyoruz. Elimizde bulunan bilgilere göre, bu mevzuda da okuyucularımıza kısa bir bilgi vermeği faydalı görüyoruz:

1. Kuş tüyü yastık :

Döşek ile ilgili bölümümüzde, kuş tüyü ile doldurulmuş ve yumuşak döşekler üzerinde durmuştuk. Osmanlı kaynaklarında da, kuş tüyü yastıklardan çok söz açılıyordu. Ortaasya’daki Kırgız Türkleri ise kuş tüyü yastıklara, yalnızca *kuş casdık*, yani “*kuş yasdık*” deyip geçiyorlardı.

2. Büyük ve küçük yastık :

Nedense Türkler, yastığın büyüklüğü ile yumuşaklığına, çok değer veriyorlardı. Nitekim Dede Korkut kitabında bile, kâfire seslenilirken, şöyle deniyordu:

“Bir torba saman döşeklü,
 “Yarım kerpiç yasdıklu,
 “Yonma ağaç Tanrılı (D,281-6).

Bu çağdaki Türkler kâfirlere, “*yarım kerpiç yastıklı*” demekle, herhalde onların yastıklarının, küçük ve sert olduğunu söylemek istiyorlardı.

“*Beş kişilik yastık*” ise, Altay Türklerinin masallarında geçiyordu. Masallarda adı geçen yiğitlerden *Er-Kökçü*, yani *Er-Gökçe*, şöyle diyordu: “*Yatacak yatağım yok, serecek yastığım yok, yastığım beş kişilik olsun*”. Bu masal, Radlof’un, “Türk halk edebiyatından örnekler” adlı eserinde bulunur (4,88). Masalın kahramanı yastığının, beş kişinin yatabileceği kadar, büyük olmasını istiyordu. Bu istek tabii olarak, birçok bakımlardan da yorumlanabilirdi. Radlof’un sözlüğünde ise, “*fil, bir dağı yastık yaparak yattı*” gibi, yine Altay Türklerinden derlenmiş bazı örneklerde yer alıyordu (3,222). Burada da, “*yastık yaptı*” demek için, yine eski Türkler gibi “*yastagan*”, yani “*yaslanarak yattı*”, deniyordu.

“*Küçük yastıklar*” için, Anadolu köylerinde “*yanlık, yastıcak*” gibi adlar veriliyordu. Çağatay edebiyatında ise *yastıyaç*, daha çok küçük min-derler için söyleniyordu.

3. Süslü ve saçaklı yastıklar :

Anadolu’da da yastık başlarına oyalar ile süsler yapılır. Minder yastıkları ise çoğu zaman saçaklıdır. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, Türklerin yastık saçaklarına *önğük* dediklerini yazıyordu (3,135). Ona göre, “*Yastıkların uçlarına yapılan ipek salkımlar ile saçaklara*”, böyle deniyordu. Bu sözün kökü

ve eki türkçedir. “Kadınların baş örtülerine bağladıkları süslü iplere” de, *enğek* deniyordu. Bu sözün çeşitli şekilleri daha çok salkım gibi sallanan süsler için söyleniyordu. Yine, “kadınların keçi kılından yapıp takma olarak taktıkları zülüf” için de, *önğik* deniyordu. Bunların hepsi de, ön ve “önlük” anlamlarından doğuyordu.

TÜRK DÜŞÜNCESİNDE SEMBOL OLARAK “YASTIK” :

a. *Hükümdarlık ve büyüklük sembolü:* Yukarıda *Kutadgu Bilig*’den bazı sözler alarak vermiştik. Türklerin bu büyük kültür hazinesi, hakanın oturduğundan söz açtığı zaman, bu oturuşu, “*yastanur, yastanıp*”, yani “*yaslanır, yaslanıp*” sözleri ile açıklıyordu. Hakanın işe başlarken, bir yastık alıp yaslandığını da, zaman zaman söylüyordu (B. 55,10; 427). Bu konular üzerinde yukarıda sık sık durmuştuk. Bu sebeple burada, artık yeni bilgiler vermiyeceğiz.

b. *Kötü yastık, “gerilik ve yoksulluk sembolü:”* Yine yukarıda Dede Korkut kitabından, bazı örnekler vermiştik. Bu örneklerden birinde kâfirler için, “*Bir torba saman döşekli, yarım kerpîç yastıklı*”, deniyordu (281-6). Bu da gösteriyor ki Oğuzlar, düşmanlarının beğenmedikleri şeyleri ile, onlara hakaret ediyorlardı. Yine Yukarıda bir Altay masalında, *Er-Gökçe*’nin “*Beş kişilik yastık*” istediğini de göstermiştik. Masalın söylenişine göre *Er-Gökçe*, beş kişinin yatabileceği büyüklükte, bir

yastık istiyordu (Prob. III, 88). Bu örnekleri, daha da çoğaltabiliriz.

c. Evlilik ve karı kocalık sembolü: Bugün bile Anadolu'da, *"bir yastıkta kocayın"* diye, dilekte bulunur. Fakat bunun en güzel şiirleri, Dede Korkut kitabında yer almışlardır. Bu güzel söyleyişleri burada, okuyucularımıza sunmadan geçemiyeceğiz.

1. *"Köngül ile sevdüğüm,
"Bir yasdukda baş koyduğum,
"Yolunda öldüğüm, kurban olduğum"* (92-6).
2. *"Tatlı damag verüp, soruşduğum,
"Bir yasdukda baş koyup,emişdiğüm"*
(167-8).

Bu mevzuda da pek çok örnek verilebilir. Ancak mevzuu bu kadarcıkla kapamayı, daha uygun buluyoruz.

M İ N D E R

M i n d e r, döşeğin bir küçüğüdür. Başka bir-deyişle minder, yarım bir döşektir. Fakat Türkler mindere, fazla bir değer vermemişlerdir. Çünkü minder, öteberi ile doldurulmuş küçük yastıklardır. Çoğu zaman bunlar, at eyerleri ile buna benzer şeyler üzerine konmuştur. Üzerinde oturulan şeye ise Türkler, “*döşek*” demişlerdi. Çünkü döşek, insanın oturduğu ve yattığı yerdir.

1. “Köpçük” :

Türklerde en çok rastlanan bir minder çeşidi idi. Bilindiği üzere Türklerde “*köpmek, köpümek*”, “bir şeyin içini bazı şeyler ile doldurmak”, demektir. Çünkü Türkler içerisi, yün veya pamuk ile doldurulmuş bir şeyin kenarlarını dikmek için de, *kö-pü-mek* derlerdi. Ayıntaplı Mütercim Asım Efendi bile Farsların Rişte-i nigende sözünü yorumlarken, şöyle diyordu: “*Döşek, yorgan ve yastık gibi benzeri şeyleri, bir kumaş ile kaplayıp ve köpiyecek... ipliğidir ki, buna sap adı verilir*” (Bür. 301). Görülüyor ki bu çok eski Türk sözü, Ayıntap gibi bir Türkmen bölgesinde doğmuş olan Asım Efendi tarafından da biliniyordu. Aslında *köpmek* ve *köpi-mek*, “*şişmek ve şişirilmek*” veya doldurulmak da demektir. A n a d o l u köylerinde söylenen sözler, bu eski Türk deyişlerine, daha da çok aydınlık getir-

mektedirler. Bu sözlerin hepsi, Derleme Sözlüğü içinde, bir araya getirilmişlerdir (8,2960): *Anadolu köylerinde, "toprağın tavlınması, karının şişmesi, tavada hamur tatlısının kabarması, artma ve çoğalma"* gibi şeyler, hep *köpmek* fiili ile karşılanırlardı.

Yine *Anadolu*'nun pekçok köylerinde, "*Minder, çocuk yorganı, beşik üzerine konan örtü, deve çulu, kaba yüнден yapılmış elbise, çocuk kundağı*" ve buna benzer şeyler için de, *köpen* adı verilir.

"*Köpçük*" sözü de, *Anadolu* köylerinde çok görülür. Anadolu'ya geçmeden önce, Ortaasya'daki XI. yüzyıl Türkleri üzerinde duralım: XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyordu: "*Oğuzlar, eğerin ön ve arka yastıklarına, köpçük derler*" (1,478). Yine aynı kaynakta *köpsün* sözü ise, "*Şilte ve minder*" anlayışı ile karşılanıyordu (1,437). *Anadolu*'da, Samsun ve köylerinde ise, yalnızca "*minder*" için *köpçük* deniyordu. "*Eğerin, yün doldurulmuş yumuşak yeri*" ne de, "*köpçek*" adı veriliyordu. Anadolu'ya paralel olarak *Kırgız Türkleri* de, eğer yastıkları için *köpşük* diyorlardı. Yine aynı Ortaasya Türkleri, "*Eyerler üzerine konan küçük yorgancıklar*" için ise, *körpöçö* adını veriyorlardı. Yalnız Ortaasya'da bu mânâda, iki ayrı gelişme olmuştu. Bunları, birbirinden ayırd etmek gereklidir. Budagof'un sözlüğüne göre *Kırgız Türkleri*, "*İçi yün ile dolu elbise ve votka*" için de, *köppö* diyorlardı. Ancak, "*halı ve keçe yaygı*" karşılığı olarak söylenen, *Altay Türklerinin köbez; Azerbaycan Türklerinin köbe* ve *Anadolu Türklerinin ise, kübe ve gebe* sözlerini, yukarıdaki *köpçük* sözünden ayırmak gerek-

lidir. Bununla ilgili olarak, halı, kilim ve keçe bölümlerimizde, geniş olarak durmuştuk. Bu her iki sözün de, kökleri ayrı idi.

2. “Çapgut” :

XI. yüzyıl Türkleri tarafından, “Şilte ve minder” anlayışına söyleniyordu. Öyle anlaşıyor ki “Çapgut”, sözü, eski türkçede görülen, kök ve ekler ile, meydana gelmişti. Nitekim Kaşgarlı Mahmud bile bu sözü, aynı yapıdaki diğer türkçe sözler arasına koymuştu (1,451). Az sonra, yine minder anlayışına söylenen, eski Türklerin *yapgut* sözleri üzerinde de ayrıca duracağız. “Çapmak” sözü, bugün bile Altay Türklerinde, “bir şeyi diğer birşey ile kaplama” manasına söyleniyordu. Bunu Radlof sözlüğünde, açık olarak görebiliyoruz (3,1916). Nedense Türklerin, “şilte ve minder” ile ilgili sözlerinde, “çaput ve paçavra” gibi anlayışlar da saklı idi. Görülüyor ki bugünkü Anadolu’da da, XI. yüzyıl Türklerinde de, düşünceler aynı idi.

“Çaput” sözü, bugün yalnızca Anadolu’da yaşamaktadır. Öyle görülüyor ki bu anlayışı, yalnızca “Batı Türkleri” devam ettirmişlerdi. Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinin değerli bir kaynağı olan Abu Hayyan da, *çaput* sözünü, “paçavra” anlayışıyla açıklıyordu (S. 41). Bu söz, Anadolu köylerinde ise, “çapıt, çapıtlı, çapka, çaput çapurt” şeklinde gelişmiştir. Derleme Sözlüğü içinde, bunun daha birçok örneklerini, görebiliyoruz. Anadolu’da bu söz, “paçavra ve eski elbise” mânâsında gelişmiştir.

3. “Yapgut, yapuk, yapık” :

Eski Türklere inmeden önce eski Anadolu kaynaklarını, şöyle bir gözden geçirmede, daha ayrı bir fayda görüyoruz. D e d e K o r k u t kitabında şöyle deniyordu: “*Kara boğa derisinden beşiğinin yapuğı olan*”. Beşiğin yapuğı, “beşiğin içine yatılacak yeri” demektir. Öyle anlaşılıyor ki Türkler, beşiğin altına kalın bir deri koyuyorlardı. Bu deri çocuklar için türlü bakımlardan faydalı idi. Aslında bu da, bir “*beşik minderi*”nden başka birşey değildi. Herhalde Türkler, bununla da yetinmiyorlar ve ayrıca beşik içine, bir beşik döşeği koyuyorlardı. Ayın-taplı Mütercîm Asım Efendi, Kamus’unda bir arapça sözü yorumlarken şöyle diyordu: “*Eğerin iki kaşı aralığına denir ki, Türkmenler buna yapık ve eğer davlumbazı adı verirler*” (2,794). Eğerin iki kaşı arasındaki yer bir, “*eğer minderi*” idi. Görülüyor ki Asım Efendi, Türkmenlerin deyişlerine inebilecek kadar, şuurlu ve bilgili bir kişi idi. Yine savaş günlerinde ata giydirilmek için, içi doldurulmuş örtüler ve “*at giyimleri*” yapılırdı. Bunlara da, *yapuk* veya *çukal* adı veriliyordu. Eski A n a d o l u’ya böyle kısaca baktıktan sonra, şimdi daha eski Türklere geçelim.

“*Yapgut*” sözü de, *çapgut* şeklinde türemiş bir sözdür. XI. yüzyıl Türklerinin, *yapgut* sözünden ne anladıklarını, Kaşgarlı Mahmud şöyle anlatıyordu: “*Yün ve kıl didintileri ile doldurulmuş olan, minder veya buna benzer şeylere denir*” (3,38). Aslında bu eski Türk sözünün dayandığı düşünce ve temeller, çok daha eskilere dayanıyordu. *Yapmak* ve *yapın-*

mak, eski Türklerde bir şeyi “örtmek” ve “kaplamak” anlayışına söyleniyordu. Yün ve didintilerin bir kumaş ile kapatılması ve bundan bir minder yapılması demek idi. *Yapıglı* ise, “kapanmış ve örtülmüş” bir şey mânâsını karşılıyordu. Bunları, Kaşgarlı Mahmud’un kitabında bulabiliyoruz (3,49).

O s m a n l ı Türklerinin *yapuk* sözünden, çok daha öncelere inerek, eski Türklerin yapgutları üzerinde durmuş bulunuyoruz. Şimdi yine biraz, A n a d o l u köylerine gelelim: A n a d o l u ’da *yapık* veya *yapuk* sözü, “Baş örtüsü ve yemeni” mânâsına söylenir. Anadolu Türkçesinin en eski türkçe olma iddiası, ister istemez kendini yine burada haklı göstermektedir. Erzurum ile Batı Anadolu’da, “çoban yağmurluğu ve kepeneg” karşılığı olarak söylenen *yapınca*, bu eski Türk kültür sözleri ile ne derece ilgili idi? Bu soruların cevaplarını da gelecek nesillere bırakalım. Derleme Sözlüğü içinde “minder” karşılığı olarak söylenen ve Anadolu köylerinden derlenmiş olan, herbiri birer hazine değerindeki şu sözler de vardır: “Barak, ergine, köpçük, köpen, oturak, söki, tandırtastı, tembeli, tüvlek, yanlık, yetmedi, yuvarlama”, gibi. Bu sözlerin herbiri, bize çok eskilerden, derin sesler ve duygular getirmektedirler.

Batı Sibirya’daki T o b o l Türkleri ise “küçük minderlere”, *yastıyaç* diyorlardı. Bu sözü derlemiş olan Radlof, bunun yanında, Anadolu’da hamur tahatası anlayışına söylenen yastıyaç sözünü de birlikte yazmayı ihmal etmiyordu (v,223). Çağatay Türk kültür çevresi ise, “minder yastığı” için, *yastangaç* diyorlardı. Bunların hepsi de, *yastanmak* ve *yaslanmak* sözlerinden geliyorlardı.

Resim: 73. Uygur fresklerine göre bir hoca kürsüsü.

X.

BÖLÜM

ÖRTÜ VE PERDE

ÖRTÜ

“Örtü” veya “örtük” de çok eski bir Türk kültür sözüdür. Ancak eski Türkler örtüye, örtü değil; *örtüg* veya *örtük* diyorlardı. Doğduğum yer olan Elâzığ'da da çocukluğumda, örtü yerine hep *örtük* denirdi. Örtü, eski *örtük* sözünün, Batı Türklerindeki gelişmiş bir şekli idi. Nitekim XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud da, şöyle diyordu: “*Örtüg: Bir şeyin örtüsü. Eğer örtüsü. Büyüklerin mezarlarına örtülen ipekli kumaş. Her şeyin örtüsüne böyle denir*” (1,103). Örtü sözünün mânâsı, Türklerde çok geniş idi. Herşeyin örtüsünü, içine alıyordu. Anadolu köylerinde, “*arakçın, bağırköpen, dolama, köpen, yazgı, yörene*” gibi, daha bir çok örtü çeşitleri de vardı. Hepsi de çok eski bir Türk karakteri gösteriyorlardı. Bir kundak örtüsü olan, *yörgек* ve *örek* üzerinde de, yukarıda ayrıca durmuştuk.

Farsların *dastar* deyişi Avrupa'daki Kuman Türklerinde görülüyordu (Co. 236). *Çarçav*, yani “*çarşaf*” da, yine bu uzak Türk kesimlerinde söyleniyordu. Fars kültürünün bu deyişlerinin, Türklerle oldukça erken çağlarda girmiş olduklarını, bu

bilgilerden anlıyoruz. Fakat *dastar* sözü Kuman Türklerinde, daha çok, “*masa örtüsü*” anlayışına söyleniyordu. Derleme sözlüğüne göre Anadolu köylerinde *dostar*, “*battaniye*” veya “*yatak örtüsü*” karşılığı olarak söylenmektedir. Moğollar ise, örtü ve hatta yorgana bile, *köncile* diyorlardı. Bu moğolca sözün Türkçe kökleri de, ayrıca araştırılmalıdır.

P E R D E

PERDE ANLAYIŞI :

Perde sözü türkçe değildir. “Türklerle İran’dan geldi” diye, mevzuu kapamak ise, işi büsbütün kolaylaştırmak demektir. Ortaasya’nın yerlileri olan ve Türklerin *S u g d a k* dedikleri komşu kavimlerinde de, bu söz vardı. Hem de çok erken çağlardan beri. Ortaasya’nın yerli kavimlerinde görülen *perde* sözü üzerinde *H e n n i n g*, (BSOS, 1948, s. 310)’da, derin olarak durmuştu. Bu duruma göre Türkler, perde sözünü *henüz* daha Ortaasya’da iken, kendi yerli komşularından öğrenmiş olmalı idiler. Aslında *perde* sözünün, eski farsçada ne kadar yaygın olup olmadığı da açık değildir. Perde, eski türkçede pek görülüyor. Ancak bu söz Türklerde, *H a r e z m ş a h l a r* çağından itibaren sık sık görülmeğe başlamıştı. Bilindiği üzere *H a r e z m* göçmenleri, Anadolu’nun kültür gelişmesinde, mühim bir rol oynamışlardır. Bu kültür çevresinin değerli bir kültür hazinesi

olan Mukaddemet ül-Edeb'de, *Nakışlıg perde*, yani “*nakışlı perde*” ile *yupka perde*, yani “*ince perde*” çeşitleri de yazılmıştı (S. 133, 257).

Aslında perde sözünün, mânâsı da çok geniş idi: Perde denince, hatırıma ilk olarak pencere perdesi gelmemelidir. Perde, bir “*güneşlik*” olabilirdi. Nitekim yine Mukaddemet ül-Edeb, “*Çadur, tütüük ve perde*” sözlerini, yanyana ve birbirinin karşılığı olarak yazmıştı (S. 129b).

Osmanlı ve Anadolu Türklerinde “*gergi*”, ‘perde’ demek idi. Bu sözün mânâsı çok eski ve derindir. Döşek hakkındaki bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, *germek*, *gerilmek* sözleri, halı ve döşek gibi ev eşyalarından ayrılmayan bir deyiş idi. Kaşgarlı Mahmud’un kitabında da, böyle; Kutadgu Bilig’de de, böyle idi. Anadolu köylerinde “perde” için, *gerelti* veya *gerilti* gibi çok güzel sözler de kullanılır.

“*Günlük*” de, eski Anadolu’da söylenen, çok güçlü ve mânâlı bir söz idi. Dede Korkut kitabındaki, “*altunluca günlüğün dikip Kanturalı gerdegine girdi*” veya “*Şâmi günlüğü yer yüzine diktürmüş idi*”, gibi sözleri unutmamıza imkân yoktur. Ancak buradaki günlük, “*güneşlik*”, “gölge yapmağa yarayan perde” olduğu kadar, “*şemsiye ve çetr*” mânâsına da söyleniyordu. Buradaki bizim mevzumuz, şemsiye değildir. Radlof sözlüğüne göre Ortaasya’daki Kırgız Türkleri, “kadınların başlarına örttükleri örtüye” de *kündük*, yani *günlük* diyorlardı (2,1445). Görülüyor ki meseleyi o kadar derin-

den alıp, bahsi karıştırmak doğru değildir. Güneşe karşı kullanılan bir baş örtüsü bile, bir günlük olabiliyor idi. Ancak bunun yanında, Anadolu'da, *piürkü* ve *zılanı* gibi, yabancı perde adlarını da görmüyor değiliz. Bunlar daha çok, Türkler arasına yeni giren ve perde çeşitleri dolayısı ile görülen deyişler idiler.

“*Dalda ve eğme*” gibi çok eski bir Türk karakterini gösteren “*gölgelik*” adları da, yine Anadolu köylerinde görülmektedir. Bilindiği üzere, Türklerin bu *dalda* sözü, “Moğolların gizli tarihi” gibi, çok eski bir kaynaktan da yer almakta idi. Yine Derleme Sözlüğünde yer alan, *kuzluk* sözü de çok eski bir Türk karakteri göstermektedir. Mevzu desilirse Anadolu'dan, daha pek çok en eski Türk kültür izleri çıkacaktır.

PERDE KARŞILIĞI OLAN EN ESKİ TÜRK SÖZÜ :

“*Köşig, köşige*” sözleri, Türklerin “Perde” ve “gölgelik” karşılığı olarak söyledikleri en eski Türk deyişleri idiler. Eski Türklerde “gölge”, *kölüg, kölük*; gölgelik ve “perde” ise, *küşik, köşik*, şeklinde söylenirdi. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi bu iki söz arasında, gramer bakımından da bir uyuma vardı (1,409) Yine aynı kaynağımız, *kölige*, yani “gölge” sözünün yanında; *köşige*, yani “gölgelik ve perde” sözünün de kurulmuş olduğunu bize gösteriyordu (3,174.1,448). Görülüyor ki eski Türkçe, sağlam bir mantık ve ke-

sin bir mânâ düzeni içinde işleyen bir dil idi. Aslında bunların hepsi, eski Türklerin *köşitmek* fiilinden doğuyorlardı. XI. yüz yıl Türklerince *köşitmek*, “örtmek” demek idi (MK. 2,308). Buradaki örneklerimizin hepsini, Kaşgarlı Mahmud’a dayanarak veriyoruz. *Köşünmek* sözünün ise iki mânâsı vardı:

1) - Gölgelemek, geriye çekilmek. 2) - Gizlenme ve örtme (2,157). Örnek olarak “*gölgelik yer*” demek için eski Türkler “*köşiklik yer*” diyorlardı (1,509). Bunların yanında *döşeklik yer*, yani “döşğin yayıldığı yer” sözü de, ayrıca yer alıyordu. Bunlar, Türklerin birbirine paralel doğmuş düşünceleri idiler. “*Duvar güneşi kapadı, örttü*” demek için de, *tam küniğ köşidi* diyorlardı (3,267). Işığı kapatan her engel için de, böyle diyorlardı. “*Bulutun göğü kapatıp, gölgelik yapması*” için ise “*bukıt köküğ köşitti*” diyorlardı (2,307).

“*İyilik ile kendini, cehennemden ateş ve ışığından sakla!*” Kutadgu Bilig, bir yerde böyle diyordu (B. 105,3). Cehennemden ateşinden saklanmak için de, yine *köşitmek* sözünü kullanıyordu. Kutadgu Bilig’deki bu güzel Türk sözünün eski söylenişi şöyle idi: “*Özüng edgü birle Tamudın köşit*”. Bu sözün içinde hiçbir yabancı teşir görülmemektedir. “*Örtmek - köşitmek*” sözleri ise, bazan yanyana yazılmış olarak görülüyordu. Turfan’da bulunmuş Uygur yazılarında görülen bu örnek, bize bu her iki sözün de yakın veya aynı mânâları taşıdıklarını göstermekte idi (TT, X, 306). Perde karşılığı olarak söylenen eski Türklerin *köşige* sözü, Moğollara da geçmiştir. Harizmşahlılar Türk kültür çevresinin çok değerli

bir kültür hazinesi olan Mukaddemet ül-Edeb'e, sonradan katılan moğolca karşılıklarda, *perde* karşılığı olarak, moğolca *köşige* sözü konmuştur (S. 157b).

Anadolu köylerinde, eski Türklerin köşige sözü, kaybolmuş gibi görülmektedir. Ancak şuurlu olarak aranırsa, Anadolu'da eski Türk kültürünün daha pekçok şeylerinin bulunabileceğine inanıyoruz. Nitekim Derleme sözlüğüne göre, Denizli'nin Kösten ve Honaz dolayılarında, "*akşam olması, ortalığın kararıp gölgelenmesi*" için, "*göşlük*" diyorlardı.

PERDE ÇEŞİTLERİ :

"*Nakışlı perde*", yani "*nakışlık perde*" ile "*ince perde*", yani "*yupka perde*" sözlerini Harezmi şahırlar Türk kültür çevresine ait kaynaklarda görüyoruz (ME, 133, 257). "*Günlük ve gergi*" üzerinde de, yukarıda durmustuk. Fakat eski Türklerde mühim olan, "*Yatak perdesi*" idi. Anlaşıldığına göre, yeter derecede oda olmadığı zaman, yataklar arasına bir perde gerilivordu. Bu sebeple, henüz daha birçok yerlerde göçebe hayatı yaşayan Kırgız Türklerinde, *köşögö*, yani "perde" sözünün karşısında, şu açıklama bulunuyordu: "*Perde, yeni evlilerin yahut genç karı kocaların, yataklarını başkalarından ayırabilmek için gerilen perde*", deniyordu (KS, 509).

XI.

BÖLÜM

SANDALYA VE MASA

SANDALYE

Türklerde de çeşitli işler için yapılmış sandalyalar vardı. Tabii olarak sandalyaların şimdi olduğu gibi, eskiden de pek çok çeşitleri vardı. Bu sebeple oturmağa yarayan her oturak, kendi tipi ve kullanılış yerlerine göre, gösterdikleri ayrılıklar bakımından, çeşitli adlar almışlardı. Avrupa'da da durum böyle idi. Her sandalya ve koltuk tipinin, ayrı bir adı vardır. Bu sebeple Türkler, Osmanlılar çağında sandalya veya iskemle gibi sözleri Batıdan aldılar diye, Türklerin üzerinde oturulacak şeylerden habersiz olduklarını söylemek, elbette ki doğru değildir. Ancak sandalya veya koltuk şekilleri de, gelişme yolu ile zamanımıza kadar gelmişlerdir. Eski Türk kültüründe, bunların başlangıçlarını başlıca şu üç temele dayandırabiliriz:

1) "*Taht*", bugünkü koltukların ilk şekli veya prototipi idi.

2) "*Sedir*" de, divan veya divana benzer minderli oturma yerlerinin, bir başlangıcı idi. Eski Türklerin *seki*, yani *seki* dedikleri bu minderli seki, tezgâh ve dükkânlar ile de ilgili idi.

3) “*Oturak, oturgaç veya oturguç*” ise, Türklerin sandalyaları idiler. Bunların bazıları arkalı ve bazıları da arkasız olurlardı. Fakat eski minyatürlerden anladığımıza göre, bunlar daha çok, toplanabilen, portatif tabureler hâlinde idiler.

Mevzuu böylece geniş bir görüşle ele aldıktan sonra, artık elimizde bulunan yazılı bilgilerin incelenmesine geçebiliriz. Eğer bir Türk hakanı, *koltuk* şeklinde bir taht üzerinde oturuyor ise, Türklerin koltuk denen bir şeyden haberleri yoktu gibi, bir iddiada elbetteki bulunulamazdı. Mevzularımızı, bilgilerin eskilik veya yeniliklerine bakmadan, alfabe sırası ile inceleyeceğiz:

AYAKÇAK, AYAKÇIK :

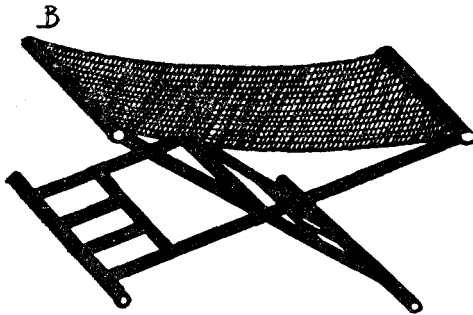
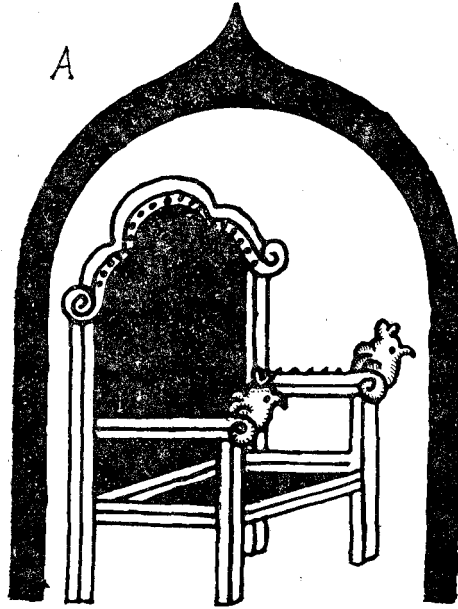
Ayakçak, aslında merdiven ile ilgili bir sözdür. Fakat Anadolu’da *ayakcak* ve *ayakcık*, bilhassa Orta ve batı Anadolu’da, “*arkalıyı bulunmayan kısa iskemle*” için de söylenmektedir. Bu oturaklara niçin ayakcık dendiğini kesin olarak açıklayamayacağız. Belki de ayaklarının bulunması sebebi ile bu ad verilmiştir. Çünkü Hatay çevresinde sacayağı için de *ayakçalı* veya *ayakçalık* denmektedir. Bu deyişi, Anadolu Türk kültür çevresinden başka bir yerde şimdilik bulamadık.

TOY VE ŞÖLEN PEYKELERİ :

Uygur harfleri ile yazılmış olan Oğuz destanında, Oğuz Han’ın büyük bir toy verdiğinden söz açılmıştı. Bu toyda Oğuz Kağan “*Kırk masa ve kırk*

sıra yaptırdı. Herkes türlü aşlar, türlü tatlılar ile kımızlar yediler ve içtiler.” Destanda masa için, *şire* ve sıralar veya sandalyeler için ise, *bandeng* deniyordu. O zaman ki türkçe ile bu, “*Kırk şire, kırk bandeng*”, diye anlatılıyordu (11,1). Türklerin *bandeng* veya *bandang* sözleri, çinceden gelme bir kültür sözüdür. Çinliler buna, *Pan-teng* derlerdi. Çince bu söz, “*sıra veya peyke*” demektir. Çünkü böyle büyük bir ziyafette, herkese bir sandalya bulabilmek, herhalde çok güç olsa gerekti. Veyahut da bu, Çin usulü bir ziyafet sofrası idi.

Fakat bunun yanında çok mühim diğer bir nokta daha vardır: Batı Türkistan’ın yerlileri olan *Soğd* kavimleri de, “*oturak, sandalya ve taht*” için, *baden* diyorlardı. Bilindiği üzere Türkler, kapıkomsuları olan *Soğd* kavimlerinden, çok şeyler almışlardı. Çinlilerin *bandeng* sözü ile, *Soğd* kavimlerinin *baden* deyimi arasında bir bağ var mı idi? Ayrıca bu *Soğdça* deyiş, *Uygur* Kağanları tarafından yazdırılıp diktirilmiş olan “*Karabalgasun yazıtı*” içinde de geçiyordu. Bilindiği üzere bu yazıtın *soğdça* tarafı, *Olaf Hansen* tarafından incelenmiştir. O. Hansen’a göre *Soğdçada*, “*badin-, badun-*” sözleri de “*oturmak*” karşılığı olarak söylenmekte idi (S. 32). Bu sebeple, *Soğdların* sandalya manasını karşılayan *baden* sözünün de, yerli bir söz olması gerekli idi. Görülüyor ki mevzular, çok derin ve karışıktır. Bir yandan Çin, diğer yandan Batı Türkistan kültür bağları ile Türk kültürü yeni bir gelişmeğe doğru gitmişti. Belki bu deyişi Batıya yayanlar da, yine Türkler olmuşlardı. Fakat *Soğdça baden* sözü, *Oğuz* destanında geçen *bandeng* veya

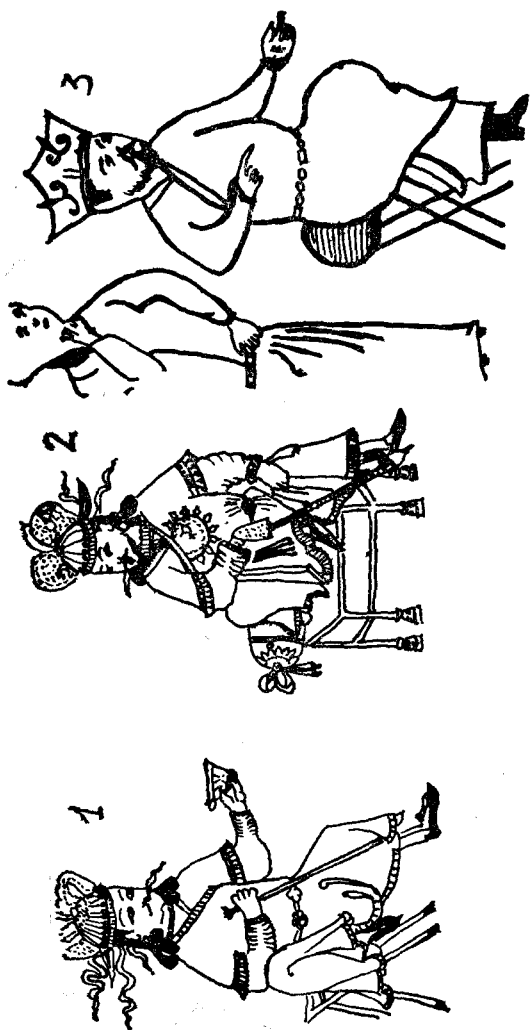
Resim: 74. Uygur koltuk ve portatif sandalyaları.
(A. Von Gabain'e göre).

bandang'dan, daha eskidir. Çünkü bu Oğuz destanında geç Moğol tesirleri bile, açık olarak kendilerini gösteriyorlardı.

KÜÇÜK SANDALYALAR : (KÖTÜRGE) :

Batı Anadolu'da, "tahtadan yapılmış alçak sandalya veya kürsüler" için *kötürge* denilir. Burdur çevrelerinde ise *kötürge*, "yufka ekmek pişirilen sacların altına konulan üç ayaklı demir sacayaklar" için söylenir. Bundan da anlaşıyor ki, bu küçük sandalya veya oturaklar *kötürge* adını, daha çok ayaklı olmaları sebebi ile alıyorlardı. Aydın Kuşadasında ise, "küçük ağaç sandalyalara" *kütürge* adı verilir. Yine aynı yerde, "çocukların altına konan oturaklar" için de böyle deniyordu. Derleme sözlüğü içinde, bunlar hakkında verilmiş çok geniş bilgiler bulabiliriz.

"*Kötürge*" veya *kötürge* sözlerinin, asılları nereden geliyordu? Bu konuda halk etimolojilerine girmek doğru değildir. Yine Anadolu'da *kötürge* ve *kötürgü* sözleri, "*kaldıraç ve mancınık*" karşılığı olarak da söyleniyordu. Yani sözün içinde bir "*kaldırma*" veya "*yükseltme*" mânâsı da gizli idi. Eski Türklerde *kötürmek* veya *ködürmek*, "*kaldırmak veya yükseltmek*" demek idi. Nitekim Orhun yazıtlarında, "*Ögem katunıg kötürmiş Tengri*", diye söz açılıyordu. Bunun mânâsı, "*Annem hatunu, yükseltmiş yukarı götürmüş Tanrı*", demek idi. Bu girişi yaptıktan sonra, bundan daha değerli, eski bir Türk kültür sözünün incelenmesine girebiliriz.

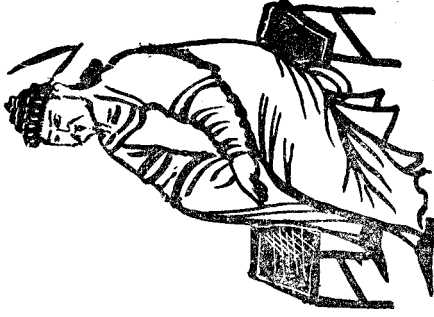

Resim: 75. Fatih albümünde Ortaasyalı beyler, sandalya, kürsü ve yastıkları ile

“*Kötrüm*”, XI. yüzyıl Ortaasya Türklerine göre, “*üzerinde oturulan, kerevet, dükkân veya sergi*”, demek idi. Kaşgarlı Mahmud, böyle diyordu (3,485). Anlaşıldığına göre bu söz, yalnızca üzerinde oturulan, yüksekçe bir yer mânâsını karşılamıyordu. “*Yüksek mevki*” ile “*yükselmiş kişi*” de, bir *kötrüm* idi. Nitekim Kutadgu Bilig’in şu çok güzel bir sözünden, bunu açık olarak anlıyabılıyoruz: Bu büyük kitap, hakanın üstünlüklerinden söz açarken, şöyle diyordu: “*Hem kişilerin seçkini ve hem de halkın üstünü ve sahibi*”. “*Halkın içinde yükselmiş ve üstün kişi*” demek için de, “*budun kötrümü*” diyordu. Sözün tamamının eski Türkçesi ise şöyle idi: “*Kişi ötrümi, hem budun kötrümi*” (B. 66,3). Görülüyor ki “yüksek bir oturma yeri”, aynı zamanda “*yüksek mevki*” ve “*taht*” anlayışına da geliyordu.

“OTURGAÇ, OTURGIÇ”: ORTAASYA’DAN ANADOLU’YA :

Anadolu köylerinde türlü sandalya çeşitlerine, halâ *oturgaç* veya *oturgiç*, *oturkiç*, dendiğini görüyoruz. Bu da, Türk kültürünün Ortaasya’dan Anadolu’ya doğru gelişmesini belirleyen, çok değerli bilgilerden biridir. Batı Anadolu’da Bursa çevreleri ile Orta Anadolu’da Çankırı, Çerkeş ve Bayındır bölgelerinde de, sandalya için geniş olarak, *oturgaç* denir. Derleme Sözlüğüne göre Anadolu’da türlü sandalyalar için söylenen *oturgiç* veya *oturkiç* sözleri, çok daha yaygın olarak söylenmektedir. Bu çok değerli kültür sözlerinin, hangisi daha çok eski idi? Bunu, Ortaasya’daki eski Türk kültür çevrele-

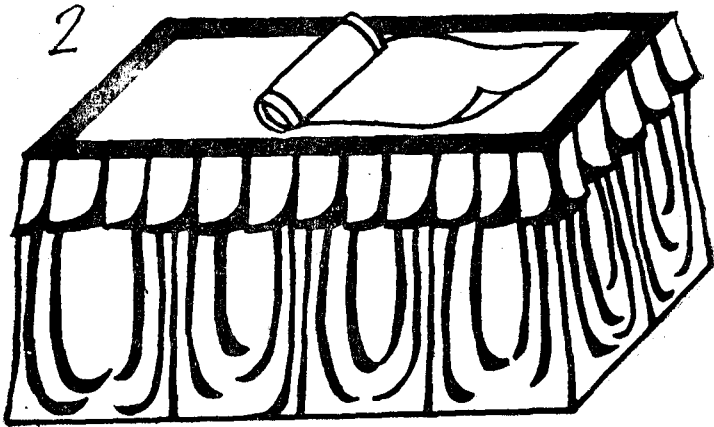
Resim: 76. Cāmi üt-Tevarih'de, Uygur-Çin karışması kürsüler.

rine doğru gittikçe, daha iyi anlıyacağız. Aslında bu her iki söyleniş de, çok eski ve çok değerli idi.

“*Oturga*” da, yine derleme sözlüğüne göre Anadolu’da, “tahtadan yapılmış arkasız kısa iskemle” karşılığı olarak söyleniyordu. “*Oturak*” için Afyon Kütahya ve Çal bölgelerinde ise, “*Oturamak*” deniyordu. Bu da gerçekten üzerinde durulması gereken, çok önemli bir deyiştir.

“*Olturkaç, olturguç*” ise, Türk dili ile Türk kültürünün Göktürk çağına dayanan çok eski hatıraları idiler. Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevresinde iskemle karşılığı olarak söylenen *olturkaç* sözü ile, Orta Avrupa’daki Kumán Türklerinin *Codex Comanicus* adlı sözlüklerinde görülen *olturguç* deyişleri üzerinde, ünlü Türkolog Bang da durmuştu. “*Göktürklerden Osmanlılara*” adlı bir seri yazısında, Bang’ın bu sözler üzerinde durmasının, mühim bir sebebi vardı (II, 39, 32). Çünkü *oturmak* sözü, çeşitli eski Türk çevrelerinde “*ohurmak, olturmak, oturmak*” gibi, türlü değişme ve gelişmelere uğruyordu. Bu gelişmeler üzerinde durmak, elbette ki bizim buradaki konumuzun, dışında kalmaktadır. Ancak, eski Mısır’daki Me mlûk ve Kıpçak Türk kültür çevresinin, Anadolu’ya çok yakın olduğunu da, hatırimızdan çıkarmamamız gereklidir. Ayrıca Bu çağda, Mısır’da yazılmış olan Türkçe sözlükler üzerinde, Türkmen ağzı gibi, diğer Türk ağızlarının tesirleri de çok olmuştur.

“*Olturuk*” veya “*Oldrug*”, artık *Kutadgu Bilig* çağı ile Karahanlılar Türk kültür çevresinin

Resim: 77. Uyghur duvar resimlerine göre yazı masaları.
(A. Von Gabain'a göre işlendi).

bir deyişi halinde görülür. Olturuk yalnızca bir iskemle değil; aynı zamanda bir “*oturma yeri*” demektir. Bu sebeple aynı eserde, “*olturuk yeri*”, yani, “*oturma veya oturuş yeri*”, gibi sözler de görülüyordu (B. 32, 35). Aslında Kutadgu Bilig gibi devlet felsefesini anlatan Türk kitaplarında, “*oturma*” bile, gelenek ve töreye uygun olarak yapıldı. Nitekim Hakanın huzuruna çıkması için, Ay-toldı’nın çağrılıp, Hâcib’in yanında oturtulması, şöyle anlatıyordu:

“*Ağırladı Hacib, orun berdi tör;*

“*Edeb birle Ay-Toldı, olturdu kör!*”

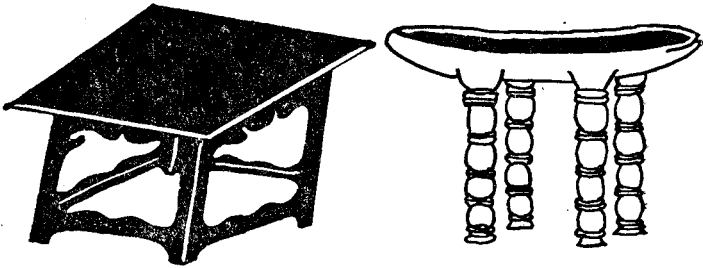
“*Hâcib onu ağırladı, baş köşede yer verdi,*

“*Ay-Toldı ise edeb ile yerine oturdu*” (577).

Gerçi buradaki oturma, her zaman yapılan günlük işlerden gibi idi. Fakat mühim olan, burada oturma için yapılmış olan tanıtımlardır. Ay-Toldı önce ağırlanmıştır. Ondan sonra, “*Tör*”, yani “*başköşe*” olan bir yer, *orun* olarak gösterilmiştir. Bilindiği üzere Türklerde *tör*, ailede ailenin en büyüğünün; devlette ise, hakanın oturduğu bir “*şeref yeri*” *orun* sözü de gerçek bir “*yer*” demek idi. Fakat bunun içinde bir de, “*saygı ve ağırlama*” mânâsı vardır. Yine Kutadgu Bilig’de, “*Öğdülmiş Hakanın karşısına geldiği zaman, elini kavuşturup durmuştu*”. Bunun üzerine;

“*İlig imledi, berdi oldrug orun*”

“*Hakan, işâret etti ve ona oturacak yer verdi*”
(4897).

Resim: 78. Uyghur ve Hun sehpaları ile ayak yastıkları.

“*Oturacak yer*”, burada da görüldüğü gibi *oldrug orun* deyişi ile karşılanıyordu. *İmlemek*, eski türkçede “*işâret etmek*” demektir. Nitekim Anadolu’da da hayvanlara yapılan işâretlere *im* veya *yim* denir.

“*Mevki ve vazife yeri*” de, eski Türklerde, *olturuk* sözü ile karşılanıyordu. Bu deyiş, bizim garibimize gitmemelidir. Bugünkü türkçemizdeki, *oturuk* veya *oturak* sözlerinin eski bir karşılığı idi. Nitekim yine Kutadgu Bilig’de, “*Herkesin Saray kapısındaki vazifesi ve yeri ne ise*”, mânâsını anlatmak için ise, “*Kapugda ne teg erse oldrug turur*”, deniyordu (2588). Buradaki *oldrug*, yani “*oturma yeri*”, âdeta bir büro, bir nöbet yeri veya bir mevki ve rütbe karşılığı olarak kullanılıyordu. Nasıl ki masa (?), çağımızda bize birçok şeyler hatırlatıyor ise.

“*Kayık oturağı*” : Kayık içinde, üzerine oturan tahta da, bir oturaktır. Sözlükler, oturaklardan söz açtıkları zaman, sandalda üzerine oturan oturak tahtasından da söz açarlar. “Kayığa oturmak” denince, elbette ki hatırimıza, sandalın içine bağdaş kurup oturmak gelmeyecektir. Nitekim XI. yüzyılda derlenmiş eski bir Türk şiirinde, İli ırmağının kayıkla geçilerek, savaşa nasıl gidildiği şöyle anlatılıyordu:

“*Kemi içre oldurup, İla suvın keçtimiz!*”

“*Kayık içine oturup, İli suyunu geçtik!*”

Gerçi bu şiir XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmiştir (3,235). Fakat şiirin dil ve

Resim: 79. Uygurlarda hocanın kürsüsünden ders alan öğrenciler ve bir çalgı sehpası.

mânâ yapısı, çok daha eski çağların hatıralarını taşımakta idi.

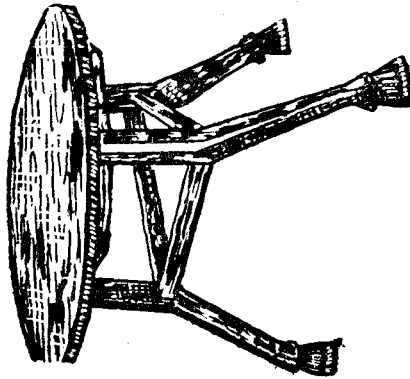
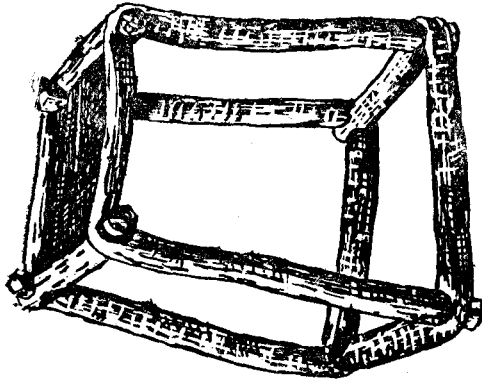
“*Karşılıklı oturma*” için de Kutadgu Bilig içinde, “*udru otturadı*” deniliyordu (B. 32,5). Görülüyor ki Türklerde oturma, çeşitli töre ve terbiye şekilleri vardı. Bunların hepsini burada verebilmek için, yeteri kadar yerimiz yoktur. Çünkü oturma geleceği, aynı zamanda içtimâî bir töredir.

“*Ev ve oturma yeri*” olarak Türklerde *oturuş*, sözü, çok kullanılan deyişlerden biridir. Örnek olarak Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde *olturuş*, “ev veya oturma” yeri demek idi. Karaim Türkleri ise, *olturuş* sözünü, “*iskemle*” karşılığı olarak kullanıyorlardı (R. 1, 1091). Büyük Türk yazarı R a b g u z î ise, “*kötürüm*” karşılığı olarak “*olturum*”, yani *oturum* deyişini kullanıyordu.

İSKEMLE MANASINA, “OTURAK” :

Oturak denince, Anadolu’da veya dünyada, bu mânâsına anlamıyacak hiç bir Türk yoktur. Fakat nedense Derleme Sözlüğü, bu gibi mühim Türk kültür sözlerine, fazla bir değer vermemiştir. *Oturak* sözünün fizyolojik mânâsı da vardır. Fakat bu, eski Osmanlı kitaplarında daha çok, “*oturak yeri*” deyişi ile karşılanmıştı. Tarama Sözlüğündeki örneklerle göre, “*Oturak yeri, yayak yürüyen kişinin budları veya oturacak yeri*”, idi. Bu örnek, XIV. yüzyıl kitaplarından derlenmiştir. A n a d o l u köylerinden derlenmiş olan sözlerde ise, *oturak* sözünün karşılıkları şunlar idiler;

- 1) - *Tahtadan yapılmış, arkasız, kısa iskemle.*
- 2) - *Arabada, arabacının veya müşterilerin oturaca-*

Resim: 80. Yakutlarda sehpa çeşitleri.

ğın yer. 3) - *Kayalık tahtası*. 4) - *Minder*. Anadolu köylerinde oturak yerine bazan *oturcak* da deniyordu. Ayrıca oturak için, Derleme Sözlüğü içindeki şu sözlere de bakılmalıdır: “*Oturacak, oturga, oturamak, yarım oturak*”. Bunların hepsini burada incelemek için, yeteri kadar yerimiz yoktur.

Oturga sözü de çok eski bir Türk özü taşımaktadır. Bilindiği üzere Anadolu’da iskemleye, *kö-türge* de denir. Bu deyiş üzerinde yukarıda geniş olarak durmuştuk. Eski Türk dili ile kültürünün bu çok değerli iz ve hatıraları, tabiidir ki Anadoluda bir raslantı olarak yaşamıyorlardı. Radlof Sözlüğüne göre ise, Ç a ğ a t a y Türk kültür çevresinde iskemleye, *oturun*, deniyordu (1,1109). Fakat Anadolu Türklerindeki deyişler ile kuruluşlar çok daha köklü ve açık idiler. Çok iyi bildiğimiz oturak üzerinde, daha fazla durmayacağız.

SEDİR İLE İSKEMLE :

Bilindiği üzere sedir, bir iskemle değildir. Ancak insanları, iskemleye doğru götüren, bir oturma yeridir. Sedir, belki de divanın bir başlangıcı idi. Sedir ve minder küçük ve dar olursa, bu da iskemlenin bir benzeri olabilirdi. Biz bu kitabımızda hiçbir şeyi dar bir mânâ içinde ele almadık. Mevzuları daima esnek olarak yorumlamağa çalıştık. Çünkü esneklik, zaten insan ruhunun bir güzelliğidir.

1. “Sekü veya seki” :

Sekü sözü Türklerde çok eskiden beri görülen bir sözdür. Bu söz, Kaşgarlı Mahmud’un kitabın-

da da görülür. Ona göre, “*Sekü, dükkân ve seki*”, demektir (3,230). Anlaşıldığına göre *sekü* sözü, başlangıçta “*dükkân sergisi*” ile, ilgili görülmüştür. Pek fazla uzağa gitmeyelim. Eski Osmanlı sözlükleri de arapça *dükkân* veya *dükkançe* sözlerini karşılarken, “*bazar seküsü*” deyip, geçiyorlardı. Bunun örneklerini Tarama Sözlüğü içinde bulabiliriz. Eski Anadolu kitaplarında ise *seki* sözü, şu mânâlarda kullanılıyordu:

- 1) - *Mescid seküsü* 2) - “*Ev önündeki.*” 3) - “*Yatıp uyumak için düzdükleri yüksek seki ve ağaçtan çatılmış kerevet*”. 4) - “*Kişinin oturduğu seki*”. 5) - “*Oturmak için, yaptıkları seki ve dükkân*”.

Bu örneklerden de anlaşıyor ki, *seki* eskiden de, bizim bugün anladığımız mânâları, içinde topluyordu. Anadolu köylerinde ise mânâsı, biraz daha geniş idi. Biz bugün daha çok, “toprak veya taş ile yapılan bir yüksekliğe”, *seki* diyoruz. Halbuki Kaşgarlı Mahmud’un açıklamasından da anlaşılacağı üzere, *sekü* sözünün içinde, “*dükkân ve ev*” de vardı. Eski Türkler *sekü* deyişini, böyle anlıyorlardı. Bu sebeple Derleme sözlüğüne göre, Anadolu köylerinde *seki* için verilen şu karşılıklar, çok daha mânâlı ve köklü idiler:

- 1) - *Alçak ayaklı iskemle.* 2) - *Merdiven.* 3) - *Okul sırası.* 4) - *Küçük oda, koridor veya küçük ev.* 5) - *Eşik ve basamak.* 6) - *Işık almağa veya birşey koymaya yarayan küçük pencereler.* 7) - *Tahta balkon...* Ayrıca aynı kaynaktan *seki* karşılığı olarak söylenen, “*Uykuluk, yalılık*” sözlerine de bakılmalıdır. Anadolu’nun bazı köylerinde “*küçük seki*” için,

sekce (*sekice?*) diyorlardı. Yine Derleme Sözlüğündeki, iskemle ve sandalya karşılığı olarak söylenen, “*Seğmen, seke, sekitmen, sekke, sökü*” deyişleri de ayrıca incelenmelidir. Yine Anadolu’da “çömelmek” karşılığı olarak söylenen, *seklenmek* deyişi de, herhalde *seki* ile ilgili bir söz olmalı idi.

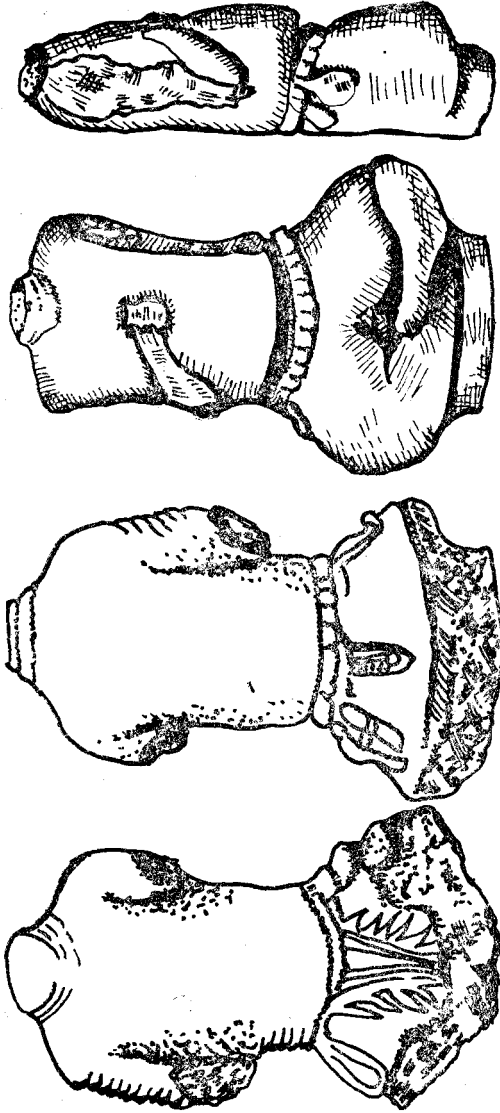
“*Köş, köşgü, köşt*” sözleri de Anadolu köylerinde, iskemle karşılığı olarak söylenmiştir. Bu deyişlerin köklerine, burada inebilecek bir durumda değiliz. Anadolu köylerinde *köş*, daha çok “*yastıklı sekiler*” için söylenen bir söz idi.

“KÜRSÜ” VE TÜRKLER :

Anlaşıldığına Arap-Fars kültürünün *küersi* sözü, Türklere ilk giren yabancı sözlerden biri olmuştur. Bunda herhalde islâmiyetin de bir tesiri vardı. “*Küersi*” sözü, Kutadgu Bilig’de “*taht*” karşılığı olarak söylenmişti. Hatta tahtın, birbirine bağlanmamış üç ayağından bile, söz ediliyordu. Hakan kızmış ve elinde bir bıçak tutuyordu. Tahtın havada ve ayaklarına bağlanmamış olması da sembolik bir mânâ taşıyordu:

“*Kümüş küersi urmuş üze oldurur,
“Bu küersi adakı üç adrı turur!”*”

Yani, “*Gümüştten bir taht (küersi) kurmuş ve üzerinde oturuyordu. Fakat bu tahtın üç ayağı da birbirine (bağlanmamış) ve ayrı duruyordu*” (771). Ay - Toldı, Hakanın bu tahtını görünce şaşırmıştı. Rahmeti Bey bu tahtı, birbirine bağlanmamış üç ayaklı ve havada duran, bir taht olarak kabul etmişti. Fakat bundan sonraki Hakanın konu-

Resim: 81. Göktürklerde bağdaş kurup oturma.

maları durum hakkında bizi daha iyi aydınlatmaktadır. “*Türk tahtları dört ayaklı*” idi. Burada ise “*üç ayaklı*” bir taht vardı. Üç ayaklı bir taht olmazdı. Bu sebeple Ay-Toldı, üç ayaklı bu tahta şaşmış ve bunun ne demek olduğunu sormuştu (786). Hakan da ona şu cevabı vermişti:

“... *Üç ayak üzerinde duran hiçbir şey, bir tarafa doğru meyiletmez. Her üçü düz durdukça taht (kürsi) sallanmaz. Her üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yere yuvarlanır. Üç ayaklı olan herşey, doğru ve düz durur. Eğer dört ayaklı olursa, biri eğri olabilir*” (802-805). Tabii olarak metnin bu tercümesinden, pek fazla birşey anlaşılmıyor. Fakat eski türkçesi hem tok ve hem de çok mânâlıdır. Açıkcası, hakan dört ayaklı bir taht, (yani kürsi) üzerinde pek rahat oturmalıdır. Üç ayaklı bir iskemlede olduğu gibi, dikkatli oturmalıdır. Çünkü üç ayaklı bir oturak, her an kayıp, düşebilir deniyordu.

Ahmed Vefik Paşa, *sandalya* sözünü, “küçük kürsi ve taht” diye tanıtıyordu. Öyle anlaşıyor ki *iskemle*, türkçemize sandalyadan daha önce girmişti. Bu sebeple bazı eski Osmanlı kitaplarında, tabutun üzerine konduğu musalla taşına bile, *iskemli* diyorlardı. Yine Osmanlı sözlükleri, *kürsi* sözünü de *iskemli* deyişi ile karşılıyorlardı. Bunların geniş örneklerini Tarama Sözlüğü içinde bulabiliriz.

Seki ve *terek* gibi sözler, Türklerin çok uzak bir kesimleri olan Çuvaş diline de geçmiştir. Herhalde bu tesirler, daha çok Kazan Türkleri yolu ile, gitmiş olmalı idi.

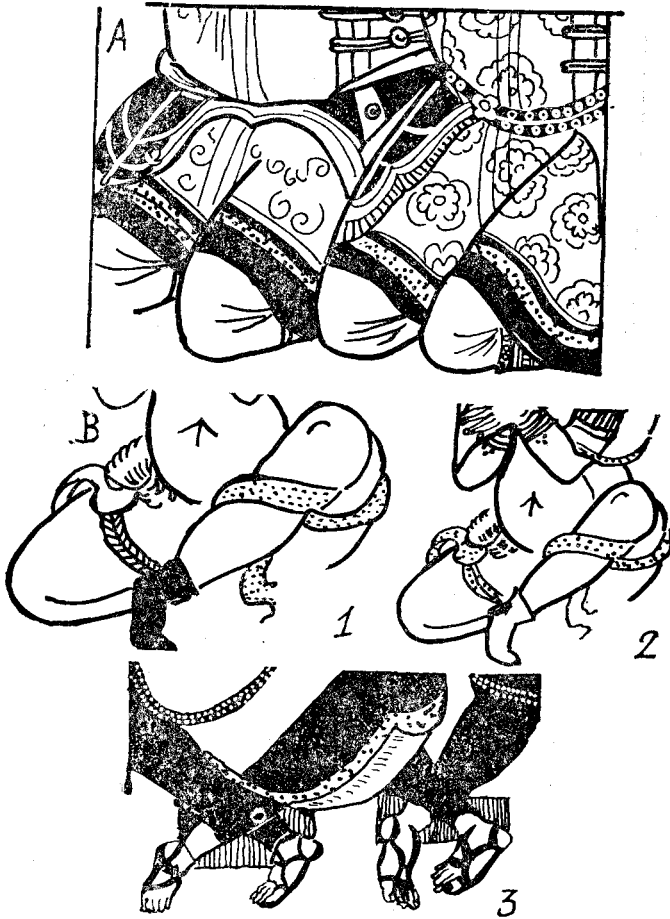

Resim: 82. Uyğurlarda diz çöküş.

M A S A V E İ Ç K İ S E H P A S I

Eski çağlarda masa denince, hatırimıza başlıca iki şey gelir: a) Üzerinde yemek yenilen ayaklı bir tahta. b) Diğeri de, içki sürahilerini koymak için kullanılan küçük sehpa. Tabii olarak masanın dört köşe veya yuvarlak olması gibi şekil değişiklikleri, masaya verilen adların da değişmesine yol açıyordu. Masanın ayaklarının uzun veya kısa olması da, adların değişik olmasına yol açıyordu. Kültür tarihinde, biraz da geniş görüşlü olmak ve esnek düşünmek gereklidir. Yoksa bugünkü yazı masalarımızı, eski kavimlerde aramak elbetteki doğru olmayacaktır. Gerçi Roma'da bugünkü masalarımıza benzeyen mensa'lar yok değildi. Fakat onlar da, bugün yaptığımız işler için yapılmamıştı.

“*Yastıgaç*”, yani bir “*hamur tahtası*” da, aslında bir masadır. Ama ayakları kısadır. Veyahut da ayak diye birşeyi yoktur. Dik konmuş, iki tahta üzerine oturtulmuştur. Ayrıca türlü kavimlerin, çeşitli oturma töre ve gelenekleri vardır. Çin'de ve Hindistan'da diz çökerek oturma, bir gelenek halindeydi. A. von Gaba in hocamız, “*Koço*” adlı değerli kitabında, bu gibi oturma gelenekleri üzerinde, geniş olarak durmuştu. Bir hakan veya aile büyüğünün önünde, diz çökerek oturma yaygın bir gelenek halinde idi. Osmanlılarda da durum, bundan daha değişik değildi.

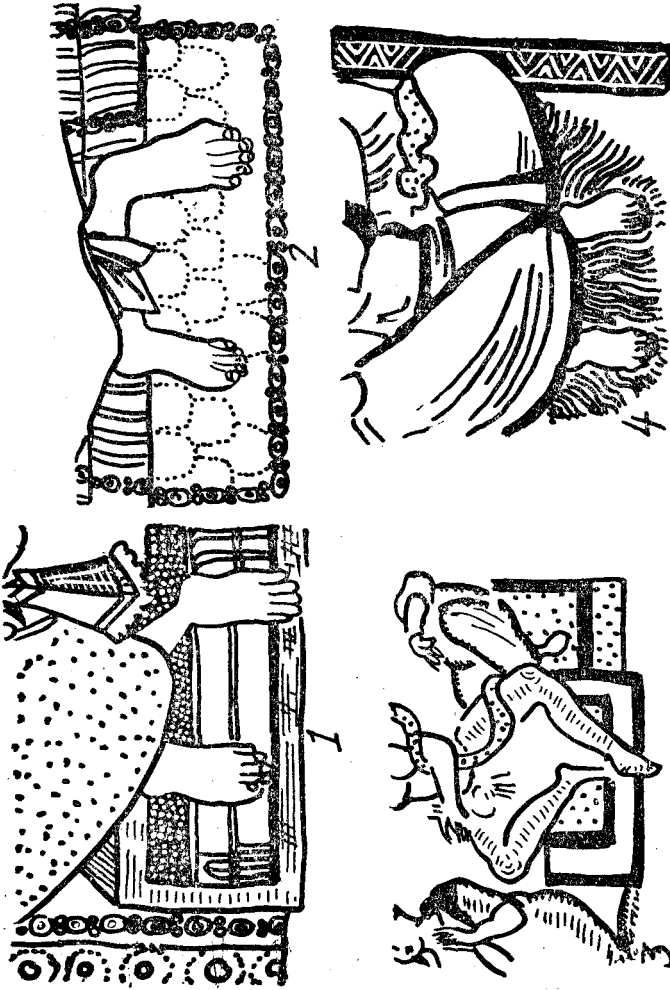

Resim: 83. Uygur fresklerinde diz çökme ve diğer oturuşlar.

Büyük devlet kurmuş olan Türkler, anlaşıldığına göre bu diz çökme geleneğinden, yavaş yavaş sıyrılmağa başlamışlardı. S a n d a l y a ile ilgili bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, O ğ u z K a ğ a n büyük bir toy verir iken, “*kırk masa ile kırk sıra*”, yani, “*kırk şire, kırk bandang*” yaptırmıştı. Bilhassa Çingiz Han devletinden sonra, hakanın karşısında oturan devlet büyükleri, ile hatunlar, ya ayakta duruyorlar veyahut da, “*çapraz ayaklı seh-palar*” üzerinde oturuyorlardı.

U y g u r harfleri ile yazılmış olan türkçe yazılarda masa, *şire* sözü ile karşılanıyordu. Bunun Moğolca aslı ise, *şirege* idi. Zaten *şire* sözü de Türklerde, yalnızca geç çağlarda yazılmış olan, Oğuz Kağan destanı için de görülüyordu. Tabii olarak bu söz, Çingiz Han’dan sonra birçok Türk kültür çevrelerine de yayılmıştı. *Şire* veya *şirege*, içki veya kımız sürahilerinin konduğu, “*dört ayaklı bir sehpa*” veya küçük bir masa, demek idi. Çingiz Han ve oğullarının devletleri içinde gezmiş olan ünlü gezgin Rubruk, Altın-Ordu devletinde, Batu’nun otağını anlatırken, bu küçük “*kımız masaları*”ndan da, söz açmıştı (S. 125). Rubruk, Bu kımız sehpalarına, yalnızca Han otağlarında değil; o çağda Ortaasya’da yaşayan ve türkçe konuşan kavimlerde de rastlamıştı (S. 193).

Çingiz Han devleti, kök ve geleneklerini, Göktürk ve Uygur Kağanlıklarının, eski yurtlarından almıştı. Bu sebeple, eski Göktürk ve Uygur geleneklerini de, devam ettirmişlerdi. Elimiz-

Resim: 84. Uyghur fresklerine göre tahtta oturma şekilleri.

de vesikaların bulunmamasına rağmen, Göktürk Kağanlarının otağında da, devlet büyüklerinin diz çökerek oturduklarına inanmıyoruz. Aslında Orhun bölgesinin iklimi, böyle bir oturuşa uygun değildi. “*Diz çökme*”, Göktürklerde *sökmek* veya *sökürmek* değişleri ile karşılanıyordu. Ama bu, yalnızca düşmanlar için söylenmişti. Türkler batıya doğru ve güneye indikçe, oturma gelenekleri de değişmiş olabilirdi. Çünkü Turfan ve Batı Türkistan ile İran, bir “*diz çökme*” bölgesi idi. Çingiz-Han ortaya çıkınca, Orhun bölgesindeki eski gelenekler, yeniden canlanmış olabilirdi.

“Sofra” anlayışı, içinde yemek tahtası ile yemek masasını da toplayan, bir düzendir. *Tepsi* ve *yemek tablası* da, bu anlayışın içinde idi. Bu şeyler üzerinde mutfak âletleri ile ilgili 4. cilde durmuştuk.

“*İşküm*” sözünü yorumlayan Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyordu: “*İşküm, saraylarda Hanlar için kurulan, büyük çanak şeklinde ayaksız sofra*”dır. (1,107). Burada, *ışküm* sözünü açıklayabilecek bir durumda değiliz. Anlaşıldığına göre bu sofra, biraz derince ve çanak şeklinde, büyük bir tepsi idi. Osmanlı minyatürlerinde de içki sürahileri, derin ve büyük çanaklar içine konmuştu.

“*Sehpa*”, üzerine birşeyler konulan, bir “*çatma*” demektir. Bu sebeple Derleme Sözlüğüne göre Hatay Türkmenleri ile Antep ve Sivas çevrelerinde, üzerine birşey koymak için kullanılan sehpalara, *çat-*

Resim: 85. Uygurlara göre çeşitli oturma şekilleri
(Hint ve Türk üslûbu).

ma diyorlardı. Denizli, Tavas ve İçel çevrelerinde ise, “*üç ayaklı sehpa*” için, *çatğı* adı veriliyordu. Üç ayaklı sehpalar için, yalnızca *üç-ayak* dendiğini de, yine aynı kaynak bize haber vermektedir. Üzerine lamba konmak için kullanılan, “*lamba sehpaları*” da vardı. Bunlara ise bazı yerlerde, *ocak eşeği* ve bazı yerlerde de, doğrudan doğruya *çıraklık* deniyordu.

“*Oturak*” ve arkasız küçük iskemleler için Anadolu’nun birçok yerlerinde *kötürge* dendiğini, iskemle hakkındaki bölümümüzde incelemiştik. (Bk. S. 249). Türk kültürünün çok eski çağlarına dayanan bu söz Anadolu’da, üzerine birşey konabilecek, “*küçük masalar*” için de söyleniyordu. Derleme Sözlüğüne göre *kötürge*, yalnızca oturak ve küçük masalar için değil; “*tencere altı*” ile, *sacayak* karşılığı olarak da söyleniyordu.

“*Hamur ve yufka tahtası*”, Anadolu’da üzerinde yufka açmak için kullanılır. Fakat bu hamur tahtaları, aynı zamanda üzerinde yemek yenilen, bir “*s o f r a* ve yemek masası” yerine de geçiyordu. Bu hamur tahtaları, atın veya devenin yanına asılarak bir taraftan, diğer bir tarafa kolaylıkla götürülebilirlerdi. XI. yüzyılda, yani Selçuk çağının başlarında Ortaasya Türkleri, bu hamur tahtaları için, “*yası yığaç*”, yani, *yassı ağaç* diyorlardı. Bazan da kısaltılarak doğrudan doğruya *yasgaç* deniyordu. Bu bilgiyi, bize, Kaşgarlı Mahmud veriyordu. Derleme Sözlüğüne bakıldığında, Anadolu’nun birçok köylerinde buna, “*yasdığaç*, *yassıağaç*, *yastaç*, *yastağaç*, *yastıaç*, *yastıağacı*, *yastıağaç*, *yastıkac*, *yastıngaç*”,

gibi adlar verildiği görülür. Sadece bu örnek bile bize, bin yıllık bir Türk kültür geleneğinin, Ortaasya'dan gelip Anadolu'muzda nasıl yaşamış olduğunu gösterebilir. Türkler batıya doğru yayıldıkça bu konuda, da, yeni kültür tesirleri almağa başlamışlardı. Ortaavrupa'ya yayılmış olan K u m a n Türkleri bile Avrupa'dan, "masa" karşılığı olarak *trapes* sözünü almışlardı (Co. 252). Diğer yandan da, doğudan *sufra* sözünü alarak, kullanmağa başlamışlardı (S. 225). Aynı Türkler sofrayı da, "masa" mânâsında söylemişlerdi. Doğu kültürlerinden çok uzak olan bu Türk kültür çevresinde bile, "*dastar, sarpan*" gibi, Arap-Fars kültürünün bazı sözleri, sızma yolu ile girebilmişlerdi. Bu sözler de, "*Masa örtüsü*" karşılığı olarak söylenmişti (Co. 214, 236).

XII.

BÖLÜM

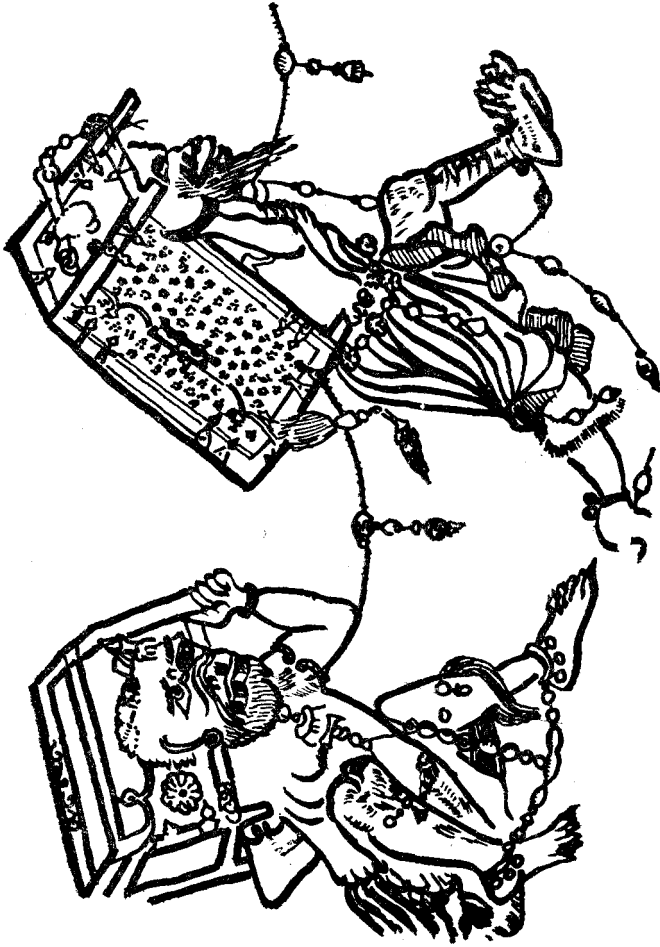
BOHÇA

Bohça, Türklerin günlük ev hayatı ile kültüründe, çok önemli bir yer tutmuştur. Kızların çeyizleri, büyükannelerin hatıraları, hep bohçaların içinde saklanırdı. Sandıkları, bir yerden diğer bir yere taşınmak çok güç idi. Bu sebeple hafif bohçalar, eski Türk hayatında, çok daha değerli bir yer tutmuşlardı. Bununla beraber, Türklerdeki “ev sandıkları” ile ilgili gelenekler üzerinde de, ayrıca duracağız.

BOĞ VE BOHÇA :

Yukarıda bizim bohça sözümüzü *boğmak* fiilinden getirmek istemiştik. Fakat konu, bu kadar basit değildir. Eski Türklerin *boğmak* ve *boğlamak* sözlerinin, bohça anlayışına gelen *boğ* sözünden gelip gelmediği de şüphelidir. Kaşgarlı Mahmud’a göre, XI. yüzyıl Türklerince, “*Boğ, eşya konan heybe veya bohça*”, demek idi (3, 127). Bundan da anlaşılıyor ki kendi başına *boğ* sözü, eski Türklerde “bohça” anlayışına da geliyordu.

“*Boğ bağlamak*”, yani “*bohça bağlamak*” da Türklerin çok eskiden beri söyledikleri bir söz idi. “Kadının elbiselerinin iyi korunabilmesi için, bohça-

Resim: 86. Fatih albümünde sandıkları kaçıran kötü ruhlar.

yı bağlattım”, diyen bir ev erkeğinin sözü ise şöyle idi: “*Anğar boğ bağlattım*”, yani “*Ona bohça bağlattım*” (2,341). Kaşgarlı Mahmud, yukarıda sunduğumuz açıklamaların hepsini birden, bize veriyordu.

“*Boğlamak*” da, boğ, yani bohça sözünden yapılmış bir fiil olmalı idi. Bunun içindir ki XI. yüzyıl Türkleri, “*o, elbiseleri bohçaladı*” karşılığı olarak, “*Ol, ton boğladı*” diyorlardı. Kaşgarlı Mahmud bu mevzuda, çok mühim bir açıklama da yapıyordu: “*Türkler, elbiseleri boğlamak ile, başka şeyle bağlamak arasında, bir ayrılık yapmışlardır*” (3,292). Bu da Türk kültür tarihi bakımından, çok değerli bir vesikadır. Demek ki bizim *bohçalamak* söz ve düşünce-
mizsin de dayandığı, eski kökler ve temeller var idi. “*Elbise bohçalandı*” demek için de, “*ton boğlandı*” diyorlardı. Bu söz için de Kaşgarlı Mahmud’un önemli bir açıklaması vardı. Ona göre bu söz, “*Elbisenin sandıktaki bohçaya konması*”, demek idi (2,23’). Bundan da anlaşılıyor ki eski Türklerin hayatına, bohça ile birlikte “*sandık*” da geliyordu. Sandık ve bohça, Türkler tarafından, yanyana düşünülüyordu.

Anadolu köyleri ile Osmanlı kitaplarında da, bu eski Türk geleneği devam ediyordu. Eski Osmanlı kitaplarında, *bir boğ don*, yani “*bir bohça elbise*” den de söz açılıyordu. Tarama Sözlüğü içinde, “bohça” karşılığı olarak kullanılan *boğ* sözü hakkında, epey örnek verilmiştir (1,627) Çivril’deki Afşar yörükleri ile, Gölpazarı ve Muğla, Ankara yakınlarında da bohça için, *boğ* diyorlardı. Türklerin eski *boğ* sözünün Anadolu köylerinde, “*poğ, pov,*

muğ”, şekillerine girdiğini bile görüyoruz. Bunlar hakkında *Derleme Sözlüğü* içinde yeterli ve geniş bir bilgi verilmiştir.

“*Bağça*” sözü de, bazı eski ve yeni Türk kesimlerinde “bohça” karşılığı olarak söylenmiş veya yazılmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmud’a göre, *bağlamak* sözü, “elbiselerin konduğu bohça” için kullanılmıyordu. “Bohça bağlamak” gibi bir söz söylemek, eski ve köklü Türk gelenek ve inanışlarına, aykırı idi. Bohça için ancak, *boğmak* sözünü kullanmak gerekiyordu. Mahmud, buna örnek olarak “*odunu bağlamak*” veya “*odun bağı*” sözlerini veriyordu (I,511). “*Odun, bağlanır; bohça ise boğlanırdı.*” Tabii olarak, büyük devletler kurmuş ve gelenekleri oturmuş Türklerde de böyle idi. Moğolların batı kesimlerinden olan Kalmuklar ise bohçaya, *bakça* diyorlardı. Ramstedt, bu kavimlerde derin Çin tesirlerini de görmüştü. Bilindiği üzere, “*Çin kültüründe bohça*”, çok mühim bir yer tutuyordu. Çinlilerin bir bohça tipi, *buuci* adı ile, Batı Moğollarına kadar yayılmıştır (S. 64). Çince olduğu söylenen bu söz, türkçeye de çok benzemektedir. Uygurların andlaşmaları ile ilgili hukuk vesikaları içinde de, *bagça* sözünü görebiliyoruz (USp, 266).

Bohça karşılığı olarak, XI. yüz yıl Türklerinde, *bohtay*, *bohtuy* gibi sözler de görülüyordu. Bu sözler kök bakımından türkçeye benziyordu. Ancak Kaşgarlı Mahmud, “kırmızı bir Çin ipeklisi” nin adı olan çince *lohtay* sözünü de veriyordu (3,241). Bu sebeple *bohtay* sözünün karşısında, biraz daha

ihtiyatlı olma zorluğunu duyuyoruz. Görülüyor ki bu mevzular oldukça geniş ve derindir. Bu sebeple her gördüğümüz sözü hemen açıklama yoluna gitmemeliyiz. Belki bu konuda, “*Türklerle bazı Çin tesarileri*” de gelmişti.

ÇIKMAK'TAN ÇIKIN'A :

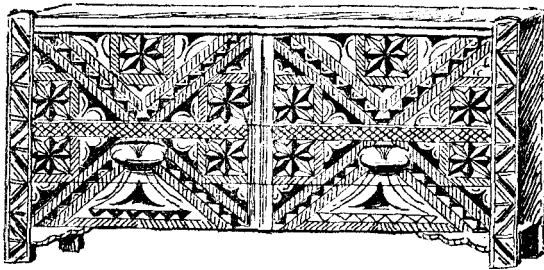
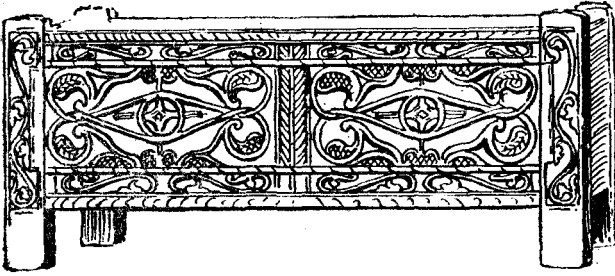
1. “Çıkın” :

“Çıkın”da, Türklerde “bohça” demektir. Ancak bizim Doğu Anadolu’da bu söz, elbise bohçası için söylenmemektedir. “*Ekmek çıkını*” ve hatta para çıkını bile diyebiliyoruz. Fakat elbise çıkını sözüne pek rastlamamaktayız. Bohça, içine öteberinin bir düzen içinde konduğu bir şeydir. Çıkında ise böyle bir düzen pek düşünülmemektedir. *Kirli çıkın*, gibi.

XI. yüzyıl Türkleri, “*ol türgek çığdı*”, sözü ile, “*O, bohçayı dürdü, çıkıladı ve bağladı*” demek istiyorlardı (MK, 2, 14), Fakat şu da unutulmamalıdır ki, burada çıkı yapılan *türgek*, bir elbise bohçası değil; bir *dürü* veya *dürük* idi. Bu konu üzerinde, az sonra yeniden duracağız.

2. “Çoğ” :

“Çoğ” sözü de XI. yüzyıl Türklerinde “heybe” ve “bohça” anlayışı ile söyleniyordu. Bu da bir “*elbise bohçası*” idi. Bu çağ Türklerinin, “*Ol tonug çoğladı*” sözü, “*O, elbiseyi bohçaladı, bağladı*”, demek idi. Bilindiği üzere eski Türklerde *ton*, *don*, elbise

Resim: 87. Kazak Türklerinde ağaç sandıklar.

demek idi. Bunu bize haber veren Kaşgarlı Mahmud, bundan daha değerli iki örnekten de, söz açıyordu. Eski Türklerde geniş anlayışla malın, *tavar*, yani “*davar*” sözü ile karşılandığını biliyoruz. “*Malın hep bir araya gelmesi*” için, “*Tavar çoğlandı*” diyen eski Türkler, bez ve kumaş için ise, başka türlü konuşuyorlardı; “*Bez veya kumaşın bağlanıp, bohçalanması*” için “*böz çığlandı*”, yani, “*bez çıkıldı*” diyorlardı (3,198), Bez ve kumaş da bir mal idi, *davar* da. Bu sebeple her ikisinin de yanyana getirilmesi, bir sayım isteği ile, malın gözaltına alınması idi. Aslında “*çoğlanma*”, “*toplanma ve akışarak bir araya toplanma*”, demek idi. İster kumaş, isterse mal veya *davar* olsun! Altay Türkleri “*beşik*” ve “*kefen*” için de, *çuğ* veya *çoğ* derlerdi. Çünkü beşik ve kefen de, bohça gibi sarılıp, sarmalanan bir şey idi.

3. “Dürge ve dürgü” :

A n a d o l u köylerinde “dürülmüş şeyler” için, çok söylenen deyişlerdendir. Kaşgarlı Mahmud ise, XI. yüzyıl Türklerinde görülen, bir *türgek* veya *türkek* deyişinden söz açıyordu. Bu da eski Türklerde, “bohça” mânâsını karşılıyordu. Selçuk çağınının başlarındaki Ortaasya Türkleri, “*ton türkek-lendi*” dedikleri zaman, “*elbise hem dürüldü ve hem de bohçalandı*” demek istiyorlardı (2,351). Bu da başka bir anlayış ve tutumdur. Elbise dürülüp, bohçalanıyordu. Fakat aynı fiil kökünden yapılan *türgek*, yani bohça veya çıkın ise, çıkılanıyordu. Bunun başka örneğini de, yine Kaşgarlı Mahmud’un

kitabında bulabiliyoruz: “*Ol türgek çığdı*”, yani, “*O, bohça veya dürgeyi çıkıladı, bağladı*”, demek idi. (3,14).

Anadolu köylerinde, “*deste, pişmiş dürlmüş yufka ve katlanmış pamuk*” için, “*dürge*” derler. Gaziantep’te, “*kefenlenmiş ölü*” ye ise, “*dürgü*” derler. Çıkına da, *dürük* denir. Yine eski ● s m a n l ı kitapları ile Anadolu köylerinde, elbise veya kumaşın “*büklüm yerine*” de, “*dürgü*” denir. Altay Türkleri ise bohçaya, Kaşgarlı Mahmud’un kitabındaki örneklere uygun olarak, *türgök* diyorlardı. Bugün Türk dünyasında bu mevzuda da, böylece kısa bir gezinti yapmış bulunuyoruz.

“*Çıkın*” yalnızca, Batı Türkleri arasında yaşamıştı. Bunu, Raflof’un sözlüğünden kesin olarak görüyoruz. Eski ve bugünkü Anadolu’da, *çıkı* sözü de, çok yaygın idi. Bu sözün türediği *çığmak* kökünün, eski Türkler ile bugünkü Altay Türklerinde bulunmasına rağmen; Batı Türklerinin dışında, *çıkın* sözünün görülmemesi de, üzerinde durulacak bir noktadır. *Çıkın*, *çıkı*’dan daha eski bir yapı gibi görünmektedir. Bu bâhis hakkında da, şimdilik bu kadarıyla yetinelim.

XIII.

BÖLÜM

SANDIKLAR

AİLE VE ÇEYİZ SANDIĞI

Sandık, eski Türk evlerinin en değerli eşyalarından biri idi. Şimdi bile, “*sandık-sepet*” dendiği zaman, evdeki eşyaların hepsi birden hatırıma gelir. Rahmetli Ahmed Vefik Paşa, Türk düşüncesinin bu ince noktalarını yakalayarak, sandığın Türklerin hayatında ne kadar değerli bir eşya olduğunu göstermeğe çalışmıştı. “*Abanoz, demir, servi, sandal ve gümüş sandık*”, herkesin gücüne göre edindikleri ve bunlar ile öğündükleri, eşyalar idiler. “*Sandık odası*” ise, evin mühim bir bölümü idi. “*Mal sandığı*”, devletin bir dairesi ve hazinesi idi. “*cephane sandığı*” ise, ordunun kanı ve herşeyi idi. “*Sepet sandık, kapaklı sanduk*” da, Türk sandıklarının birer çeşidi idiler.

Sandık sözü, Arap-Fars kültürlerinden, türkçeye girmiş bir sözdür. Ancak sandık sözünün, Türk kültürüne ne zaman girdiğini, burada açık olarak söyleyemeyeceğiz. Anadolu’da sandık sözü, başlangıçtan beri vardı. Ortaavrupa’da yayılmış olan *Kuman* Türklerinde ise, XIV. yüzyılda sandık sözünün, “*sunduk, sınduk*” şeklinde söylendiğini görüyoruz (Co. 225). Edib Ahmed b. Mahmud *Yügne-*

ki'nin Uygur yazısı ile yazmış olduğu Atebet ül-Hakayık adlı ünlü türkçe didaktik eserde de, *sandug* sözünü görüyoruz (C. 288). Bu kitapta da sandık, "*Sepet-sandug*" şeklinde, birleşik bir deyiş halinde geçiyordu. Bu da bize gösteriyor ki, "*sepet-sandık*", XIII. yüzyıldan önce, Ortaasya'da da yayılmış bulunuyordu. Bu sebeple sözün, Ortaasya'dan alınmış olarak, Anadolu'ya gelmiş olduğu da kuvvetle söylenebilir. Abu Hayyan'a göre, Eski Anadolu'ya yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise sandığa, *kübür* (?) deniyordu (S. 78).

"KIZ". YANI SANDIKTAN; "GİZLEMEK" SÖZÜNE :

Burada eski Türk düşüncesinin, çok güzel ve içli bir gelişmesinden söz açacağız. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, "*sandık ile kutu*," Türkler tarafından çoğu zaman birbirine karıştırılmışlardı. Çünkü küçük bir sandık da, bir kutu olabilirdi. Bu sebeple sandık bahsimiz, kutu ile ilgili diğer bölümümüz ile birlikte okunmalıdır. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *kiz* sözünü açıklarken şöyle diyordu (1,327):

"*Kiz: Misk kutusu; taht, kürsü, sandık ve heybe gibi şeylerdir. "Kizdeki kız yıpar", sözünde de gelmiştir. Bunun mânâsı şöyledir:*

"*Sandıktaki anber kutusuna, sandıktaki miske el sürülmez, saklı kalır". Bu söz, kadınların ağızlarının güzel kokusunu, miske benzetmek için de söylenir".*

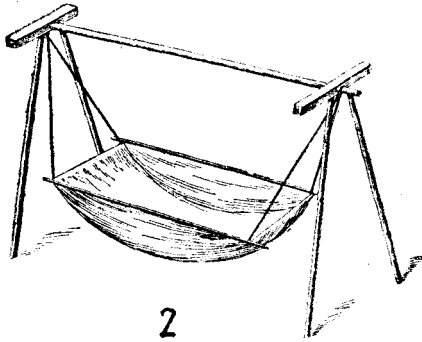
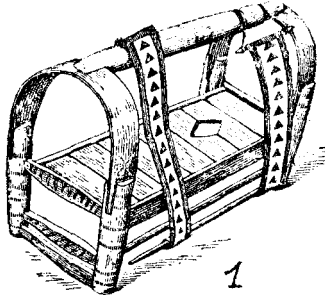
Eski bir Türk ata sözü olan, “*Kızdeki kız yapar*” sözünü, Kaşgarlı Mahmud’un açıkladığı şekilde kabul etmek oldukça zordur. Nitekim rahmetli Besim Atalay’ın da bu tefsirden içine şüphe düşmüş ve bunu, “*sandıktaki misk kokar*”, şeklinde yorumlamıştı. Ama ne olursa olsun, bu atasözünden, “*sandık ile sandığın gizliliği*” hakkındaki eski Türk düşüncesi, açık olarak görülüyordu. Sandık ile sandıktaki anber veya misk kutusunun her ikisi de, *kız* sözü ile karşılanıyordu. Kaşgarlı Mahmud, başka bir yerde de şöyle diyordu:

“Bir ok kezledi: Adam oku gezledi, demektir. Buradaki sözün aslı kez’dir. -ledi” eki getirilerek, fiil yapılmıştır. “Er tavar kızledi: Adam mal gizledi”, demektir. Başkası da böyledir. Buradaki “kızledi” sözünün aslı, “kız” sözü de bir isimdir” (3,318).

Yukarıdaki bu çok değerli bilgiden de anlaşılıyor ki, sandık mânâsına gelen *kız* sözünden, *kizlemek*, yani, “*gizlemek, saklamak*” fiilleri yapılmıştı. Çünkü bir şeyin gizlenecek ve saklanacak yeri, sandık idi. Yine aynı Türk kaynağının bildirdiği gibi, “*sandıktaki gizli şeye el sürülmezdi*”. Sözü daha fazla uzatmadan, başka meselelere geçelim.

“ELBİSEYİ KATLAYIP SANDIĞA KOYMAK”:

Katlamak sözü, bugünkü türkçemizde de geçerlidir. Bilindiği üzere bu kitabımızda, etimoloji ile benzeştirme yollarına, gitmemeğe çalıştık. Aslında *kat* sözü, S e l ç u k çağı başlarındaki, Ortaasya Türk-

Resim: 88. Özbek Türklerinin beşik ve mangalları.

lerinde de vardı. “*Elbise katı*” için, “*ton katı*”, yani “don katı” diyorlardı. *Yetti kat kök*, yani, “yedi kat gök” de deniyordu. Fakat *katlamak*, biraz daha geç çağlarda gelişmiş bir söz olmalı idi. “*Kaladı-kalamak*”, yine Selçuk çağı başlarında, birşeyi “koy-mak” demek idi. Kaşgarlı Mahmud’a göre, “*O, elbiseyi sandığa sıraladı ve koydu*”, demek için, -XI. yüzyıl Yağma Türkleri “*ol tonug kadı*”, diyorlardı (3,249). Bilindiği üzere Yağma Türkleri, Kaşgar şehrinin çevrelerinde oturuyorlardı. Bey ve idareci aileleri de, Uygur soyundan gelmekte idiler. Sonradan Karahanlı devletinin güney kolunu da, bu Türk kesimleri kurmuşlardı. Bu sebeple Yağma Türklerinde, Uygur kültür tesirlerinin fazla olması normal idi. Aslında *kalamak*, “*yığmak*” demektir. Nitekim yine aynı kaynağımız, “*tencere-nin yanına odun yığdı*” karşılığı olarak, “*ol aşığa otung kadı*”, örneğini veriyordu. *Kalamak* sözü bugün Anadolu’da da yaşamaktadır. Nitekim Derleme sözlüğüne göre Artvin ve Şavşat çevrelerinde, “*sobaya veya ocağa odun koyup yakmak*” karşılığı olarak da, *kalamak* deniyordu.

TÜRK SANDIKLARI VE ADLARI :

“*Kabırçak*” da, sandık ve kutu mânâsına gelen değerli Türk kültür sözlerinden biridir. Uşak çevresinde, “*tabut*” için, *kabırcak* denir. XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri de tabuta, *kabırcak* derlerdi (MK, 1,501). Moğolların Batı kesimlerinden sayılan Kal-muk’lar buna, *kuırçag* ve diğer Moğollar ise, *ka-*

gurçak derlerdi. Sözü'nün aslının, türkçe *kap* ile ilgili olduğundan, hiçbir şüphemiz yoktur. Ramstedt, "Kalmuk Sözlüğü" adlı ünlü eserinde, bu sözü'nün Türklerden Macarlar yolu ile Ruslara geçmiş olduğunu da, iddia etmişti (S. 180b). Kabırçak bir sandıktır. Nitekim Gelibolu'da da, "tahıl konmak için yapılan tahta sandıklara", *kapırçak* adı verilmektedir. Bu söz, kutu karşılığı olarak da söylenmiştir. (Bk. S. 289).

"*Ükek*", herhâlde Türklerin sandık için söyledikleri, en eski bir söz idi. Ükek aynı zamanda, "*yıldız burcu*" mânâsına da söyleniyordu. Türkler herhalde, sandık ile yıldız burçları arasında, bir bağ görmekte idiler. XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, hem "*sandık*" ve hem de "*tabut*" için, *ükek* diyorlardı. Yine aynı eski Türkler, "*Sandık yapmak için ayrı olarak ayrılmış ağaçlara*" ise, *ükeklik*, yani "*sandıklık*", adı veriyorlardı (MK, 78, 153). Bu çok eski Türk kültür sözü'nün izlerini, nedense şimdilik Anadolu'da bulamadık.

Sandık ile kutu, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türkler tarafından birbirine karıştırılıyordu. Bu sebeple geriye kalanları da, kutu ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz.

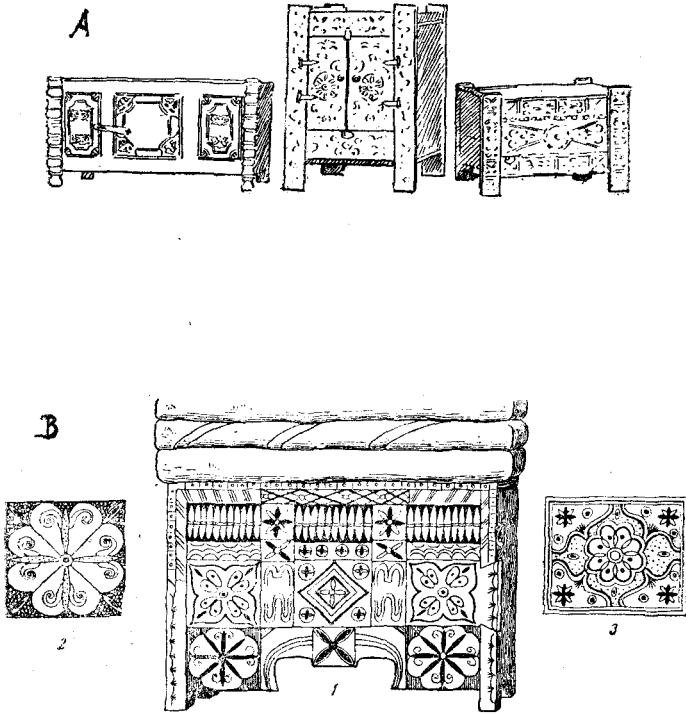
XIV.

BÖLÜM

KUTULAR

(İNCİ, KOKU VE ÇEYİZ KUTUSU)

Kutu da her ev kadınının, değerli eşyalarını gizlediği ve sakladığı, gizli bir yeri idi. Kutu aynı zamanda kadının sırlarını, değerli şeylerini, hatıralarını sakladığı, bir yer idi. Nitekim Selçuk çağınının başlarında, Ortaasya Türklerinin söylediği, “*Kızdeki kız yıpar*” atasözü, çok mânâlı bir söz idi. Bu atasözünün mânâsı o kadar derin idi ki, Kaşgarlı Mahmud bile doğru dürüst açıklayamamıştı. Sandık ile ilgili bölümümüzde de gösterdiğimiz gibi, eski Türklerde *kız*, sandık demek idi. *Kızlemek*, yani, “*gizlemek*” fiili de, kökünü bu sözden alıyordu. Yukarıdaki çok eski Türk atasözüne bakılırsa, *kız* aynı zamanda, “*k u t u*” mânâsına da geliyordu. Çünkü “*kızdeki kız*”, “*sandık içindeki kutu*” olmalı idi. Fakat bu atasözünü Kaşgarlı Mahmud, “*Sandıktaki anber kutusuna veya sandıktaki misk kutusuna el sürülmez, saklı kalır*”, diye açıklıyordu (1,327). Çünkü bu kutu, kadının gizli ve mahrem kalması gereken bir yeri idi. Yine aynı Türk büyüğü, bu sözlerine şu ilâvede de bulunuyordu: “*Bu söz, kadınların ağızlarının güzel kokusunu, miske benzetmek için de*

Resim: 89. Kara-kalpak Türklerinin bazı sandıkları.

söylenir". Anlaşıldığına göre eski Türkler, "*kadınların ağızlarını da, bir kutuya benzetiyorlar*" ve sembolik olarak, ona da bir "misk kutusu" olarak bakıyorlardı. Bir kadının ağzı da, onun çeyiz kutusu gibi, gizli ve mahrem bir yeri idi. Eski Türk hayatı ile düşüncelerinde, böyle bir gezinti yaptıktan sonra, yine mevzumuza dönelim.

İNCİ KABI VE KUTUSU :

"Kap ve kapçık" da, aslında bir kutu idi. Selçuk çağının başlarında Ortaasya Türkleri, "*inci kabı*" için, "*yinçü kabı*" diyorlardı. Nitekim, çok eski bir Türk şiirinde de bu söz, şöyle geliyordu:

*"Yağmur yağıp saçıldı, türlü çeçek suçıldı,
"yinçü kabı açıldı, çından yıpar yugruşur!"*

*"Yağmur yağıp saçıldı, türlü çiçek açıldı,
"İnci kabı açıldı, sandal, misk kokuları saçıldı".*

Sandal ve misk kokularının birbirine karışmasına, eski Türkler "*yoğrulmak*", diyorlardı. Anlaşıldığına göre, "inci kabı" içinde de misk ve sandal kokuları vardı. Bu söz, sembolik de olabilirdi.

"Kabcık", kap sözünün bir küçültülmüşüdür. *Kapçık* veya *kabçık*, Anadolu'da da, eski Ortaasya'da da, "kese, çanta ve kutu" mânâsına söyleniyordu. Türklerin bu sözleri, Moğollar ile Moğolların Batı kesimlerinden olan Kalmuklara bile, *kabçig* şeklinde geçmişti (Kalm, 167b). Anadolu köylerinde de, "İnce tahtadan yapılmış koni biçimindeki" kutulara ise, *kabıcak* diyorlardı. Bu sözün, *kabırcak* ile bir bağı

bulunup bulunmadığı hakkında, şimdilik birşey söyleyemeyeceğiz. Aslında her kutu veya kabçık, bir çeyiz kutusu değildir. Yine Anadolu'da tahtadan, silindir şeklinde yapılmış ve *gülele*, *gölele* denen kutular da vardır ki, bunlar bizim buradaki sözümüz dışında kalırlar.

KOKU VE MİSK KUTULARI :

Şimdi olduğu gibi eskiden de koku ve parfüm kutuları kadınların değerli süs eşyalarından biri idi. Yukarıda, "*sandıkta misk ve anber kokan kutu*", yani, *kız*'den söz açmıştık. Bu, gizli idi. Ona el sürülemezdi.

"Kesürgü" de, eski Türk kadınlarının kullandıkları bir koku kutusu idi. Bu sözü doğuran ekler, bilinmektedir. Fakat sözün kökü, karanlık kalmaktadır. Acaba bu sözün kökü de, sandık ve kutu anlayışına gelen, *kız* sözünden mi geliyordu? Bu mevzu da, fazla birşey söyleyemeyeceğiz. Bu gibi kutulardan söz açıldığı zaman onu, "*yıparlık kesürgü*", yani, "*yıpar*, misk kokan kap" diye anıyorlardı. Hatta, bu çeşit koku kutuları için söylenmiş, çok eski bir Türk atasözü bile vardı. Aslında eski atasözleri, değer verilen şeyler üzerinde söylenmiştir. Bu ata sözü de şöyledir:

"*Yıparlık kesürgidin yıpar kitse yidhi kalır*"

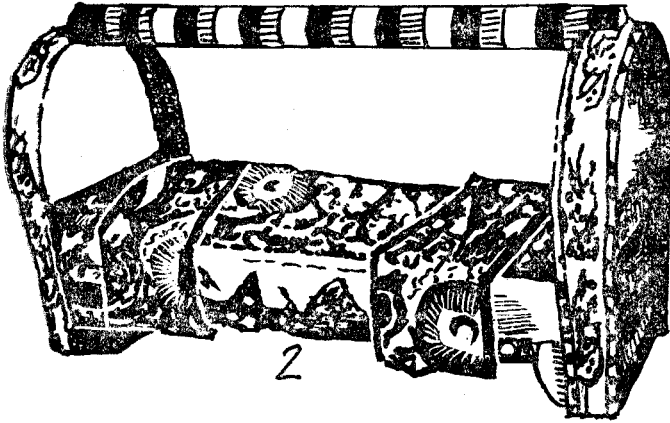
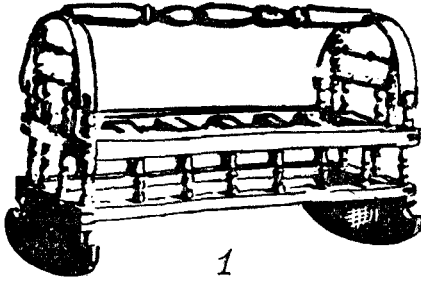
"*Kutudan misk gitse bile, kokusu kalır!*"

Bu eski Türk atasözü de, Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmiştir (3,48). Aslında, “*misk kokusu, kabından gitmez*” de deniyordu. Bu Türk büyüğü, bununla da kalmıyor ve atasözünü, daha da yorumluyordu: “*Zamanla zenginliği giden, ama yine de bir parça malı kalabilen ve istendiği zaman birşeyleri bulunabilen, bir kimse için söylenmiştir*”, diyordu.

“Kaburcak” üzerinde, sandık ile ilgili bölümümüzde de durmuştuk. Bu sözün, en eski Türk dünyası ile bugünkü Türk dünyasında da, çok yaygın bir söz olduğunu belirtmiştik. Eski Anadolu’da yazılmış olan türkçe kitaplarda da bu söz, “*kaburcak, kaburçak, kaburcuk*” şeklinde görülüyordu. Aslında bu söz Osmanlı kitaplarında, “*tabut ve sandık*” mânâsına da söyleniyordu. Kaşgarlı Mahmud da, XI. yüzyılda aynı mânâyı vermişti. Fakat *kaburcak* sözü eski Anadolu’da daha çok, “*koku ve misk kutusu*” mânâsına kullanılıyordu. Bu mevzuda okuyucularımıza bir fikir verebilmek için, Tarama Sözlüğündeki örnekleri çok kısa olarak özetlemeyi faydalı görüyoruz:

1) - *İçine kokulu nesne koydukları kutu ve kaburcak.* 2) - *Kapurcak ki, sandık içinde idiler... Koku-kular koyarlar.* 3) - *Sandık ve hokka ve hoş kokulu nesne ve kaburcak mânâsına...* 4) - *Koku koyacak nesne, yani ol kapurcak ki, ana kokulu nesne koymuş olalar* (4,2149).

Aslında türkçe *kaburcak* sözünün farsça karşılığı, bûydân idi. Sözü daha fazla uzatmayalım.

Resim: 90. Buhara beşikleri.

BİLEZİK, KÜPE VE GERDANLIK KUTUSU:

Diğer kutuların içine, elbette ki bu gibi değerli şeyler de konabilirdi. Yukarıda, değerli bir bilgi bulunması sebebi ile, “*inci kutusu*” hakkında ayrı bir bölüm açmıştık. Denizli-Çivril ve Kütahya-Emet çevrelerinde, “Küpeler ile bileziklerin kilitlendikleri yer” için, *kötürge* diyorlardı. Yukarıda *kötürge* sözü üzerinde yeter derecede durmuştuk. (Bk. S. 249). Bu mesele için, iskemle ve sandık ile ilgili bölümlerimize bakılmalıdır.

ESKİ TÜRKLERİN DİĞER KUTU ÇEŞİTLERİ :

1. “Kutu” :

“Kutu”: İran dillerinden türkçemize girmiş bir sözdür. Ne zaman Türkçemize girmiş olduğunu da, açık olarak bilemiyoruz. Bu söz eski Türk kaynaklarında, pek görülmez. Bu sebeple türkçemize, oldukça geç bir çağda girmiş olması, çok muhtemeldir. Radlof’un sözlüğüne göre, yalnızca Osmanlı ve Kırım ağızlarında görülüyordu. Fakat kutu, Ortaasya Kırgızlarında da görülür.

2. Harezmsahlr :

Türk kültür çevresinde, yine Arap ve Fars kültürlerinin tesiri ile, kutu karşılığı olarak, “*guze*” sözü görülüyordu. Bu çağın ünlü kaynağı *Mukaddecmet ül-Edeb*’e göre, iki türlü kutu vardı:

A) - “*Ağsı açılğan guze*”, yani, “*ağsı veya kapağı açılan kutu*”.

B) - “*Ağsı açılmagan guze*”: Yani, “*ağsı veya kapağı açılmayan kutu*” (S. 99b).

3. “Tengirşek” :

“Tengirşek” sözü üzerinde de, biraz durmak istiyoruz. Çünkü bu söz, Anadolu’da da yaygın olarak görülmektedir. Fakat daha çok, “*tulum*” mânâsına. Afyon ve Bolvadin çevrelerinde, “yarım çuval” veya da “*denk*” için de, *tengirşek* denir. Ortaasya’daki Kırgız Türklerinde, “*tütün kutusu*” için, *dünğgürçök* deniyordu. Fakat bu, çok eski bir sözdür. Yudahin’in de belirttiği gibi bu deyiş, yalnızca destan metinlerinde görülüyordu (S. 313). Yine Kırgız Türkleri, “*fincan kutusu*” için ise, “*ayakap, ayakkap*”, diyorlardı. Mutfak âletleri ile ilgili 4. cildde de incelediğimiz gibi, eski Türklerde ayak sözü, içki kadehi veya fincanı mânâsına geliyordu.

4. “Kapturga” :

“Kapturga” üzerinde, “çanta” ve torba ile ilgili bölümlerimizde durmuştuk. Fakat Derleme Sözlüğüne göre, Edirne ve Kırklareli çevrelerinde “*kutu*” için, hem *kapturka* ve hem de *kapurcak* deniyordu. Bu, Trakya’ya göçmenler yolu ile gelmiş, bir deyiş de olabilir. Fakat ne olursa olsun bu söz, eski Türk kültürü ile Anadolu Türk kültürünün, temel anlayışlarına uygun düşen bir söyleyiş idi. Bu hususu da, bu kadarcıkla kapamış olalım.

XV.

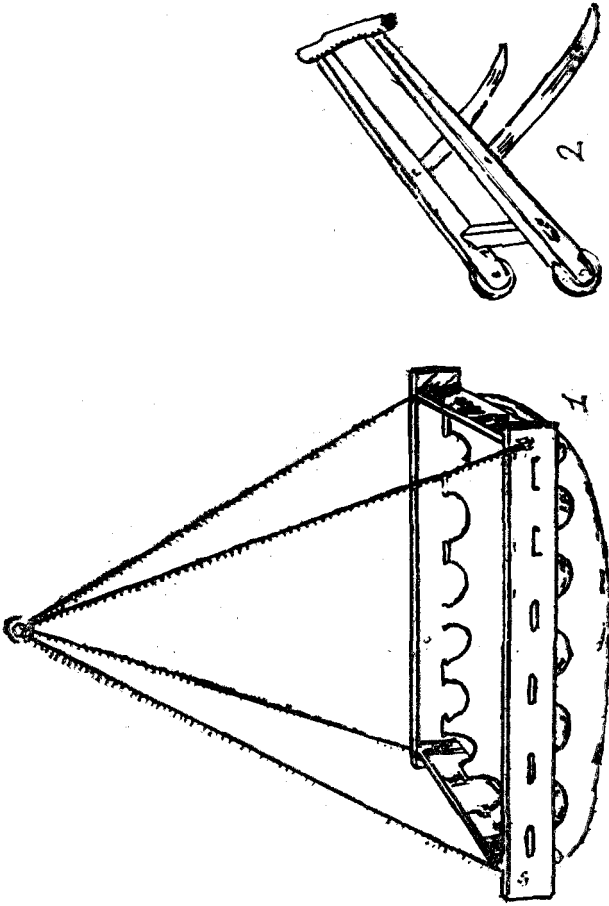
BÖLÜM

ÇANTA, ÇUVAL, DAĞAR, HURÇ, KESE, TORBA

Bu bölümde ele alacağımız maddeler, adları bakımından, daima birbirine karışmaktadırlar. Türkler tarafından, çanta, çuval, dağar, hurç, kese ve torbaya, bazan aynı ve bazan da yakın adlar veriliyordu. Aslında bu maddelerin hepsinin, ayrı ayrı bölümlerde incelenmesi gereklidir. Fakat aynı olan eski Türk sözünü, birkaç yerde yeniden ele almak da, doğru olmayacaktır. Bu sebeple sözlere göre bir sıralama yaptık. Not olarak da hangi âletin, hangi söz ile ilgili olarak geçtiğini gösteren, bir liste verdik. Bununla beraber, alfabe sırasına göre dizilen âlet adlarına göre yapılacak müracaat yolu ile istenilen bilgi elde edilebilecektir. Tabii olarak bu liste tam değildir. Buna daha birçok ilâveler de yapılabilir. Ancak biz, bu eşyalara bir yön verme bakımından, böyle bir girişmede bulunduk.

1. “Avurt” veya “Aurt” :

Bu söze Sibirya’daki Baraba Türklerinde rastlıyoruz (R., 1, 74). Bazan da sırtta alınan küçük bir “çanta” veya torbadır. Bizim *avurd* sözümüz ile ilgilidir. Belki de torbanın küçüklüğü sebebi ile, ona bu ad verilmiştir.

Resim: 91. Ortaasya'da salıncak ve çocuk arabası
(ayak arabası).

2. “Azıtmak” :

Bu örneği, bir “*kese*” karşılığı olarak Şeyh Süleyman Efendi vermişti. Çağatay Türk kültür çevresinde görülüyordu. Bu mevzuda şimdilik fazla bir açıklama yapmıyacağız.

3. “Azukluk” :

Azukluk, yani *azıklık* adı verilen bu “*dağarcık*” Anadolu köylerinde görülmektedir. Eski Derleme sözlüğünde daha iyi belirtilen bu “azık çantası” veya dağarcığa, nedense yeni yayında değer verilmemiştir.

4. “Buruş veya buraç” :

Çağatay Türk kültür çevresinde, deri veya torba “*dağarcık*” karşılığı olarak verilen, *buruş* sözünü görüyoruz. Kayseri ve Niğde yakınlarında ise, testiye *buraç* denilir. Moğolların Batı kesimlerinden Kalmuklarda ise küçük deri çantaya, *burçug* denilir (Kalm. 69).

5. “Büzme” :

Anadolu’da “*kese*” karşılığı olarak söylenir. Ağzında bağ bulunan torbalara da böyle deniyordu. Yoğurt torbasına, *süzme* dendiği gibi. Bu, ağzı büzülen bir torbadır.

6. “Çâmedân” :

Bu, farsça bir sözdür. Fakat Harezmsahlr çağından itibaren Türklerde görülmeğe başlar. Elimiz-

de böyle bir not olduğu için, bu sözü buraya aldık. Mukaddemet ül-Edeb bunu, *mafraş* sözünün karşılığı olarak koymuştur (S. 200b).

7. “Çuval” :

Farsların *cuvâl* sözünün Türklere ne zaman girip de, Türkler tarafından *çuval* şeklinde söylendiğini tesbit edemedik. Bu söz, Türkler Ortaasya’da iken Tacik komşularından mı; yoksa Anadolu’da mı türkçeye girmişti? Bunu da bilemiyoruz. Yalnız Dede Korkut kitabında, “*Beyrek,, bir eski deve çuvalı taldı, deldi, boynına geçürdi*”, diye bir söz geçiyordu. Bizden sonra yapılacak derin taramalar, belki de bu çuvala daha fazla bir açıklık getireceklerdir. Yalnız Türklerin çuvala geniş olarak *tagar* veya *dagar* dediklerini biliyoruz. Ayrıca Derleme Sözlüğüne göre, Anadolu köylerinde, “*çuval dibi*” için, *göpçük* ve “*çuval parçası*” için de, *arkaçlık* dendiğini de biliyoruz. Bilindiği üzere, *göpçük* ve *arkaçlık*, çok eski Türk kültür sözleri idiler. *Harar* ve *telis* gibi sözler ise, Türklere sonradan dış tesirler ile girmişlerdir ve çuval cinsleri ile ilgilidirler. Mühim olan, dağar ve çuval gibi ana Türk deyişleridir. Bk. *Depme*.

8. “Depme” :

Bu da Anadolu’da görülen çuval çeşitlerinden biridir. Daha çok saman ve pamuk gibi, bir şeyler tepilen çuvallar için söyleniyordu.

9. “Dürük” :

Derleme Sözlüğüne göre, torba veya “ağzı dü-rülen” torbalara verilen bir addır. “Bohça” ile ilgili bölümümüzde, eski Türklerin *türgek* ile; A n a d o - l u köylerindeki “*dürge, dürgü, dürü*” gibi bohça ve çıkınlarından söz açmıştık. (Bk. S. 281). Yine Derleme Sözlüğünde, *toruk* veya *turuk* adını taşıyan, bir torbadan da söz açılmaktadır.

10. “Dağar veya tağar” :

Tağar sözü, Kaşgarlı Mahmud’a göre, XI. yüz-yıl Türklerinde, “*Çuval, içine buğday veya başka şeyler konan bir kap*”, demek idi. *Dağar* veya *tagar* sözü, hemen hemen bütün Türk kültür çevrelerinde görülür. Farsların *tegar* veya *teğare* sözü ile, bir bağının bulunup bulunmadığı üzerinde durmayaca-ğız. Bir gerçek var ise, o da bu sözün, çok eskiler-den beri Türklerde görüldüğü idi.

a. “*Dagar ve çuval bezi*” de, Kutadgu Bilig için-de, yine tagar sözü ile birlikte anılıyordu. “*Tagar ton*”, “*çuval bezinden yapılmış elbise*” karşılığı ola-rak geçiyordu (C. 389,8). XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud ise, tagar sözünü tam mânâsı ile, “*çuval*” karşılığı olarak kullanıyordu: “*Çuvalın yarısı bir ta-rafa, diğer yarısı da eşeğin diğer tarafına kondu*”, karşılığı olarak, “*Tagar eşgek üze artıldı*” gibi, es-ki türkçe bir örnek veriliyordu (1,244). Buradaki *artılmak* sözü, “*bir denge kurmak*” demektir. Yine aynı kaynağımıza göre bu çağ Türkleri, “*çuvalı bo-*

salttı", demek için de, "*Ol tağar boşalttı*", diyorlardı (2,306). *Dağar*, eski Osmanlı kitapları ile, Anadolu köylerinde de, çok yaygın olarak söylenmiştir. Dağar sözü ile ilgili çeşitli örnekler, Tarama ve Derleme Sözlükleri içinde, çok geniş olarak verilmiştir. XIV. yüzyılda Aşıkpaşa, Garib-nâme'sinde, ölçüler, kaplar ve çuvallardan söz açarken, en eski Türk kültür sözlerini de kullanarak, şöyle diyordu:

"Geh yasama, geh kapçur, geh dagar; koşuntı koşmuş il her dem sağar".

Tarama Sözlüğü içinde bu gibi örnekler pek çoktur: Eski Anadolu'da "*deri torba*" için de, dağar deniyordu.

b. "*Dağarcık*" ise, dağarın küçüğü veya birazık torbasıdır. Çok eski Türk eserlerinde görülmektedir. Eski Anadolu'da ise, çoktur. Dede Korkut kitabında bile, "*Çoban tağarcığı çıkardı, yediler*", deniyordu. *Dağarcık*, Anadolu'ya paralel olarak, XIV. yüzyıldaki eski Mısır ve kıpçak Türk kültür çevrelerinde de görülüyordu. Bu çağ ile ilgili, hemen hemen bütün kaynaklar bu sözü, "*tağarcık, tağarcuk*" şekillerinde alıyorlardı. Öyle anlaşıyor ki Batı Türkleri arasında bu söz yeni bir şekle girmiş ve yeni bir mânâ kazanmıştı. Çağatay Türk kültür çevresinde ise "*ufak tabak*" karşılığı olarak söyleniyordu. Moğolların Batı kesimlerinden Kalmuklarda, *tagarcak* sözü, "torba veya av çantası" karşılığında anlaşılmıştı. Bunu Ramstedt'in Kalmuk Sözlüğünden öğreniyoruz (S.

374b). Fakat bu sözün, Kalmuklara kadar nasıl gittiği de ayrı bir husustur.

11. “Kap ve kapkacak” :

Bunların üzerinde mutfak eşyaları ile ilgili 4. cildimizde geniş olarak durmuştuk. eski Türkler, “ka” ve “kap” sözlerini birbirinden ayırmışlardı: 1) - “Ka”, içine a k a r ve yemek konan bir kap demektir. 2) - “Kap” ise, içine birşey konan herhangi bir kaptır. Yemek tabağı da, çuval da, yastık kılıfı da, bir kaptır. Mevzuu böyle ele alıp, incelemek gereklidir. *Kap* sözü, torba ve çuval da dahil, her türlü kap çeşitlerini içine alıyordu.

Kacak ve *ka* ise, mutfak eşyasından başka bir şey değil idi. Nitekim *Kutadgu Bilig*, de şöyle deniyordu (2552) :

“Neçe ka tegürgü gerek bu aşig,
“Kuruğ kodmasa bir içig hem taşig

“Kaç kap dağıtmak gerek, bilmelidir bu aşı,
(Böylece),
“İçerideki ve dışarıdakileri, kuru ve aç koymamalıdır.

Yemek dağıtılırken, kimsenin açıkta kalmaması gerekti. *Kutadgu Bilig*, bunu öğütüyordu. *Ka*, yani “*Kap*” sözünün içine ise, “kap, tulum, çuval, dağarcık” gibi, herşey giriyordu. Hatta ana karnında çocuğun bulunduğu zarf veya torba, “*râhim*” bile, kap sözü ile karşılanıyordu. Kaşgarlı Mahmud da bunu, bize açık olarak bildiriyordu.

"*Kaplar ve tulumlar*", yiyeceklerin kondukları kaplar ve aynı zamanda semboller idiler. Nitekim "Altun Yaruk" adlı Uygur kitabı, bir ziyafet-teki "*pekçok kaplar ve tulumlarda*", yani, "*Öküş telim kaplarta, tolguklarta*", sergilenmiş olan yemeklerden söz açıyordu (Suv. 604, 6). Eski Türkler, tulum, *tolguk* derlerdi. Bugün Anadolu'nun birçok yerlerinde de "tulum" için, *tuluk* denmektedir. Kapta yemek, tulumda da içki verilirdi.

"*İnsan vücuda da bir kap*", bir çuval veya bir tulum gibi düşünülürdü. Nitekim Kaşgarlı Mahmud bu mevzuda, çok güzel bir atasözü de veriyordu (1, 195). Bu eski Türk atasözü, daha eski çağlardan beri söylenmiş olsa gerekti:

"*Yalnıguk üriülmüş kap ol, yazılıp, alkmur!*"

"*İnsanoğlu şişirilmiş bir kap gibidir.*"

"*Ağız açılınca, boşanıp söner!*"

Bu çok eski Türk atasözü, bugün de değerini kaybetmemiştir. H a r e z m ş a h l a r Türk kültür çevresinde de *kap*, hem çuval ve hem de kese karşılığı olarak söyleniyordu.

"*Kur'an kabı ve kesesi*" de, H a r e z m ş a h l a r çağında, bir "kap" idi. Nitekim Makaddemet ül-Edeb, "*Mushafı kabına soktu*" karşılığı olarak, "*Kapka soktı mushafı*", örneğini veriyordu (S. 373). "*İnci ve misk kutusu*" da, eski Türkler tarafından "kap" sözü ile karşılanıyordu. Bu çeşit kapları, kutu ile ilgili bölümümüzde inceleyeceğiz.

12. "Kapçık":

Küçük kaplar veya kutular için, -küçültme eki ile-, yapılmış bir âlet adıdır. Eski Uygur Tıp kitaplarında, bir "*keten torba*" karşılığı olarak da geçmektedir. Bu torbanın içinde, susam yağı döğü-lüyordu. Aslında "*böz kapçuk*", yani "*bez kapçık*" denilen bu "*küçük bez torba*", başka bir liften de örülmüş olabilirdi. Fakat bu bilgileri çözen rahmetli hocamız Rahmeti Bey, bunu böyle açık-lamağı uygun görmüştü (1,99). Eski Uygurlar, "*bez bir torbaya koyup, susam yağı döğüp, dış üzerine vursunlar*", diyorlardı. Bu ilaç reçetesinin eski türk-çesi ise şöyle idi: "*Böz kapçuktı urup, küncit, yağı sokup, tış üze urzun*".

Derleme sözlüğüne göre Anadolu köylerin-de de, biraz *küçürek* çuvalara, *kapçık* diyorlardı. Ortaasya'daki Kırgız Türkleri de, "çuval ve tor-ba" için, *kapçık* diyorlardı. Yudahin'e göre Kırgız-lar, "*karn ve kursak*" karşılığı olarak da, *kapçık* sözünü kullanıyorlardı. Bu sebeple büyük göbekli kişileri, "*kapçıçı çıkkın*", yani, "*karnı çıkık*" diye anıyorlardı. Osmanlı kitaplarında da *kapçık*, küçük "bir kap, kese ve torba", karşılığı ola-rak söyleniyordu. Eski Anadolu'da, "*buğdayın üze-rindeki sert kabuk*" ile "*hurmanın gılağı*" da, birer *kapçık*, *kapçuk* idi. Bu anlayış hakkındaki geniş ör-nekleri Tarama Sözlüğü içinde bulabiliriz.

Türklerin *kapçık* sözleri, Moğolların Batı ke-simlerinden olan Kalmuklar arasında da yayılmış-tı. Ramstedt'in Kalmuk sözlüğüne göre, Kalmuk-

larda *kabçığ* şeklinde görülen bu söz, daha çok seyahat dengi ve bağ anlayışında söyleniyordu (S. 167). Görülüyor ki Türk kültürü, her tarafa el atmış ve yayılmıştı.

İlk Osmanlı kitaplarında *kapçur* adlı bir kap veya kutu adına da rastlıyoruz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Aşıkpaşa *Garibnâme*'sinde, “*geh yasama, geh kapçur, geh tagar*”, yani, “ölçü, *kapçur* adlı kap ve dağar, *yamı çuval*” dan söz açıyordu. Tarama sözlüğüne alınan bu parçadaki *Kapçur, kapçuk* sözünün yanlış yazılmış bir şekli olsa gerektir (2,965).

13.. “Kapturğa” :

Bu çok mühim Türk kabı, bugün Anadolu köylerinde de yaşamaktadır. Kırklareli ve Edirne bölgelerinde “*kutu*” için, *kapturka* deniyordu. Kemerin sağ yanında taşınan bu deri çanta eski Anadolu kültür çevresine yakın olan Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise, “*kupturğa*” adı ile görülüyordu. Abu Hayvan bu sözü, *suluk* diye de karşılamıştı (S. 67). “*Suluk*” sözünün bu çağda, Türklerden Araplara geçmiş olması çok muhtemeldir. Çünkü Türklerde, *suluk* adını taşıyan, bir su kabı vardır. Çağatay ve Altay Türk çevrelerinde de, deriden yapılmış derin çantalar için, *kabtrıga* adı kullanılıyordu. Şimdi, daha çok barut ve kurşun konmak için kullanılan bu deri çantaların türlü çeşitlerini Radlof’un sözlüğünde görebiliyoruz (2,428). Türklerin bu çanta adı, Moğolların Batı kesimleri olan Kalmuklara da, *kaptrıga* adı ile geçmiştir. Bü-

tün bu sözler köklerini, Türklerin *kap* sözünden alıyorlardı. Ramstedt'in Kalmuk sözlüğüne göre, *kap* kökünden yapılmış bazı sözler, T i b e t dillerine bile geçmişti (S. 167a). Sözü daha fazla uzatmıyabım.

14. "Kese" :

Kese, Türkler arasına İran dillerinden gelen bir sözdür. Türkçeye, ne zaman girmiş olduğuna, bilmiyoruz. Kese sözü, eski Türk kaynaklarında görülmüyordu. Yalnızca Anadolu, Doğu Türkistan ve Sibirya'daki Baraba Türklerinin şimdiki ağızlarında görülür. Bu yayılışı, Radlof'un sözlüğünde, açık olarak görebiliyoruz (2, 1389). Brockelmann ile Besim Atalay, yabancı bir kökten gelen *kise*, *kese*'yi, XI. yüzyıl Türklerinde görülen ve "sandık" anlayışına kullanılan türkçe *kiz* ile karşılaştırmak istemişlerdir. Ancak Türklerin *kizlemek*, yani, *gizlemek* sözlerini, *kese* sözü alâkalı görmek, çok güçtür. Kutu ve sandık ile ilgili bölümlerimizde, bu konuya yeniden döneceğiz.

15. "Kesürgü" :

Türk evlerindeki kutu ile ilgili bölümümüzde duracağız. Gramer bakımından bu da, *kaptu-rga*, *kesü-rgü* gibi bir gelişme sonunda doğmuş olabilirdi. Çok eski bir hususiyet gösteren bu Türk kültür sözünü, kutu ile ilgili bölümümüzde yeniden ele alacağız.

16. “Mençik” :

Eski Ortaasya'da ve Anadolu'da yaşamakta olan, diğer değerli bir Türk kültür sözüne daha gelmiş bulunuyoruz. Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıl Türklerinde bu söz, *mançuk* veya *munçuk* şeklinde söyleniyordu. Mânâsı ise, “*Heybe ve torba gibi at eyerine asılan şeyler*”, demekti (1,476). Anlaşıldığına göre bu daha çok, bir “*Elbise torbası*” idi. Nitekim aynı kaynak, “*Adam elbisesini torbaya koydu ve onu eyerin arkasına astı*”, karşılığı olarak, “*Er tonın mançuklandı*” örneğini veriyordu (2,276). Biz bu sözün bir benzerini aradık, başka bir yerde bulamadık. Fakat bu eski Türk kültür sözünü, Anadolu'da Burdur ve Isparta çevrelerinde, hem de istediğimiz söyleniş ve mânâda bulabilmekteyiz. “*Mençik*”, Burdur yakınlarındaki aşiretlerde “*Deriden yapılmış su kırbası*” karşılığı olarak söylenmekte idi. Isparta'da ise, “*mençik, çul dokuyan veya urgan bükenlerin içerisine kul veya kendir koydukları dağarcığa*”, deniyordu. Bu örnekleri Derleme Sözlüğü içinde bulabiliriz.

17. “Sanaç veya sanıç” :

Tavşanlı ve Küthya yakınlarında, “*süt kabı*” için “*sanıç*” derler. Bu da, çok eski bir Türk kültür sözüdür. Kaşgarlı Mahmud'a göre “*Sanaç*”, XI. yüzyıl Ortaasya Türklerince, “*dağarcık*” karşılığı olarak söyleniyordu. Radlof ise, eski Uygur hukuk metinleri ile borç senetlerine göre bunu, “*deri*

çanta” olarak yorumlamıştı (Usp, 291). Bu söze, bazı yerlerde *sangıç* şeklinde de rastlanır. Çağatay ve Doğu Türkistan Türk kültür çevrelerinde ise, “dağarcık” veya “çanta” anlayışında söylenen bu çok eski Türk sözü, *sançıç* şekline girmiştir. Fakat Anadolu’da söylenen *samıç*, bu kültür sözünün eski şekline en yakın ve en uygun olanıdır.

18. “Suluk” :

Ahından da anlaşıldığı gibi bu âlet, bir “su kabı” idi. Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde, yine yukarıda söz konusu ettiğimiz Türklerin, *kapturga* adlı deri kaplarının yanında geçiyordu. Abu Hayyan, Türklerin bu kapturga sözünü, yine Türklerden Araplara geçmiş olan, *suluk* sözü ile açıklıyordu (S. 59). Dozy de, “Arap Sözlüklerine ilâveler” adlı iki ciltlik büyük eserinde, *suluk* sözünün arapça olmadığını belirtmişti (I,843). Anadolu köylerinde, bu ad ile anılan veya buna yakın bir ad taşıyan su kapları çoktur. Bafra ve Samsun civarlarında, süzgeçli su tenekelerine bile, *sulak* adı verilir. *Suluk*, herhalde daha çok bir “su matrası” olsa gerekti. Mısır Memlûk devletinde asker sınıfını Türkler meydana getiriyorlardı. Bu eski Türk geleneği, bu yol ile Araplara da geçmiş olmalı idi.

19. “Torba” :

Torba sözümüzün, Farsların *tûbre* deyiminden gelmiş olması çok muhtemeldir. Ancak birçokları-

mızın yaptığı gibi, “Torba sözü Osmanlılara İran kültüründen geçmiştir” gibi, kesin ve yanlış bir ön-
hükme ulaşmak doğru değildir. Torba, yalnızca Os-
manlılara değil; Güney Rusya ve Ortaavrupa’daki
Kıpçak ve Kuman Türkleri de dahil olmak üzere,
Mısır Memlûklerine de geçmişti. Ama bu kültür
alışverişi, Osmanlı çağında değil; Türkler henüz da-
ha Ortaasya’da iken olmuştu. Belki de Ortaasya’da-
ki yerli Taciklerden alınan bu söz, Türkçeleştirilir-
ken epey bir geçiş zorlukları göstermişti. Eski Mi-
sır ve Kıpçak Türk kültür çevresinin, değerli
kaynaklarından biri olan Abu Hayyan’ın türkçe söz-
lüğünde torba, henüz daha *tobra* idi (S. 61). Bu
eser, 1312 yılında yazılmıştı. Yine bu Türk kültür
çevresinin diğer değerli eserlerinden olan Ettuhfet-
üz-Zekiyye’de ise, ilk Osmanlı kitaplarında ol-
duğu gibi, hem *topra* ve hem de *torba* yazılışları gö-
rülüyordu (S. 33a). Açıkcası Türklerde, “*Tobra’dan
torba’ya geçiş*”, kolay olmamıştı. İlk Osmanlı
eserlerinde ise, “*torba, torpa, torva*” yazılışları ço-
ğunlukta idi. Osmanlılarda bazan da, eski Mısır’da
yazılmış türkçe sözlüklerde görüldüğü gibi, *tobra*,
topra yazılışlarına da rastlanıyordu. XV. yüz yıl
Anadolu edebiyatında, “*Bilki tuzum toprası*” gibi
sözler görülüyordu. Ancak bunların yanında, “*Dilen-
cimin yüzü kara, torvası dolu*”, gibi atasözleri ile,
“*Çoban yarıcı ve torvası*” gibi, sözleri de görmü-
yor değiliz. Bu örnekleri Tarama Sözlüğü içinde,
daha geniş olarak görebiliriz (5, 3824). Bu örnek
de bize gösteriyor ki, yabancı tesirlerin Türkleştir-
ilmesi işi, o kadar kolay olmamıştı. Dede Korkut
kitabında ise, “*Bir torba saman döşekli*” de-

nirken, artık eski *tobra* sözü türkçeleştirilmiş ve *torba* şeklinde söylenir olmuştur.

Anadolu köylerinde torbaya, *dolba* bile denir. FINE Anadolu'da torba karşılığı olarak söylenen *dürük* sözü üzerinde yukarıda da durmuştuk. ANAOLU'da torbanın yaptığı işe ve torbanın şekline göre değişik adlar verilmiştir. Bu mevzu üzerinde burada durmayacağız.

20. "Heybe ve bohça" :

Bazan, torba gibi kullanılmış veya torbaya benzetilmiştir. Örnek olarak XI. yüzyıl Türkleri, "*O! manğa yengək yetiştī*" dedikleri zaman, "*O, heybenin kenarını dikmede bana yetiştī*", işini veya bu işin yarışmasını anlatmak istiyorlardı. Fakat Kaşgarlı Mahmud, bu sözün yalnızca "heybe" için değil; "bohça" dikme işindeki yarışma için söylendiğini de yazıyordu (3,70). Fakat bu çağda eşya konan bohça, daha çok *yetgek* sözü ile karşılanıyordu: "*Yetgek yedildi*", denildiği zaman, hem "*bohça dikildi*" ve hem de "*bohça içine eşya kondu*", söylenmek isteniyordu. Görülüyor ki eski Türkler, her heybe, bohça ve hatta her torba geçidine, ayrı bir ad vermişlerdi. Fakat her sözü, burada tam mânâsı ile açıklayabilmek için yeterli yerimiz yoktur.

21. "Yançuk, yançık" :

Yana asılan bir çanta veya kesedir. Atların yanlarına asılan yançıklar ise, torba veya küçük bir

çuval şeklinde idiler. *Yançık* adlı çantalar, hemen hemen bütün Türklerde görülmüşür. Bu sebeple yançık üzerinde fazla durmayacağız. Derleme Sözlüğüne göre *yançık*, Anadolu köylerinde “kese” ve “çanta” karşılığı olarak söyleniyordu. Yana asılan “su tulumları” için ise, *yantık* deniyordu.

22. “Buğday çuvaları” :

Türkler tarafından çeşitli adlar ile anılmışlardır. XI. yüzyılda Ortaasya Türkleri, “buğday taşınan küçük çuvalar” için, “*Yemeçük*” diyorlardı. Bu bilgiyi bize Kaşgarlı Mahmud veriyordu (3,48).

“*Torba veya çuvalın bağı*” için ise, XI. yüzyıl Türkleri, *tieme* diyorlardı.

XVI.

BÖLÜM

ÇIRA, KANDİL VE LAMBA

1. “Çıra” ve “lamba” :

Çıra ve lambayı, önce insanlara ışık veren bir alet olarak ele alacağız. Sonra da ayrı bir bölüm olarak, mum, fitil ve kandil yağı gibi şeylerin, nelerden ve nasıl yapıldıklarını inceleyeceğiz. Türklerde çıra mevzuunu, başlıca beş gelişme çağı içinde ele almak gerekecektir:

a) - Türklerin, büyük İmparatorluklar kurdukları çağların, bir hatırası olan *Yulu deyişi*: Bahse ilk önce bu söz ile gireceğiz. b) - Doğu Türklerinin, Çin medeniyetinin tesirleri altında kaldıkları, çağlardan gelen hatıralar: *Tıngçan* ve *tengsü* gibi deyişler de bu çağın hatıraları idiler. c) - “*Batı Türkleri*”, batıya doğru kaydıkça, yeni kültürler ile yeni tesirlerin altında kalmışlardı: *Çıra* ve *çırak* gibi deyişler ise, Türklerin bu “Batılılaşma” çağlarının hatıraları idiler. d) - Batıda, Osmanlı İmparatorluğu genişlerken, doğuda da Timur ve oğullarının devleti ile, Çağatay Türk kültürü gelişmişti. Bu sebeple, “*kandil, meş’âle, fener, lamba, şamdan*” gibi, buna benzer birçok yeni çıra çeşitleri ile deyişleri ortaya çıkmıştı. e) - “*Türk halk kültürü*”

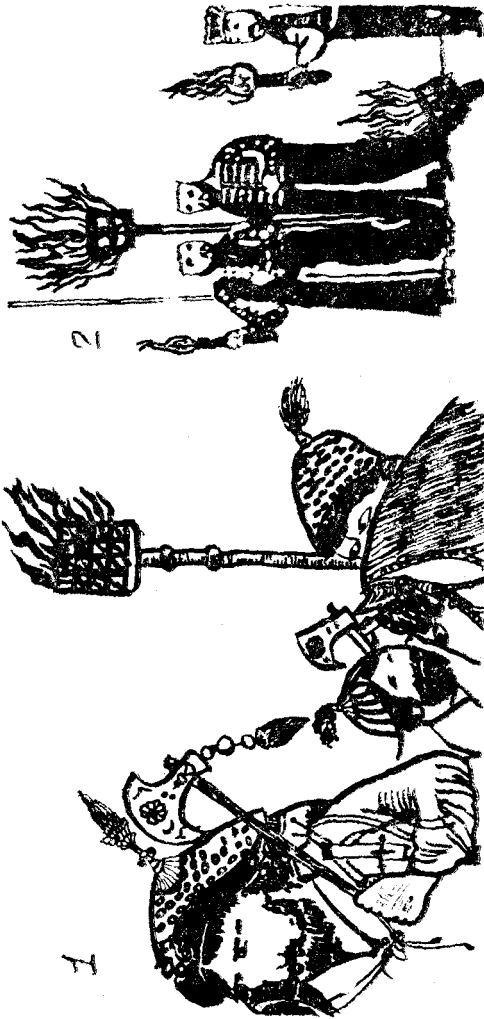

Resim: 92. Kandil tutan bir Uyğur tanrıçası.

İse, bu yeni sözleri kullanmakla beraber, kendi eski geleneklerini de kaybetmemişlerdi. Anadolu köylerinde söylenen “ışılgt, ilikmen, yağdaç, yaktu” gibi sözler ise, Türk kültürünün, unutulmadan bize kadar gelen değerli hatıraları idiler. Mum ve fitil gibi konularda ise, Türk kültür ve geleneklerinin eski hatıraları, büsbütün unutulmamıştı.

2. Türklerin on eski lambası, “yula” :

Elbette ki söze, ilk önce Türklerin *yula* deyişi ile başlamamız gereklidir. Çünkü XI. yüzyılda bile, Türk kaynaklarında *lamba* için söylenen tek söz, henüz daha *yula* idi. Ancak *yula* sözünün mânâsı ile köklerinin, neler olduğu hakkında, burada hiçbir şey söyleyemeyeceğiz. Bu söz bazı Uygur yazılarında ise, *yulka* şeklinde geçiyordu 1). Elbette ki biz de, bu konuda birşeyler söyleyebiliriz. Ancak Türk kültür tarihi için yapılan böyle bir girişte, etimoloji münakaşaları ile zihinleri bulandırmak istemiyoruz. Bazı Uygur yazılarında, “*Yaruk - yula*”, yani, “çok ışıkh çıra veya *lamba*” gibi sözlerle de rastlıyoruz 2). Tabii olarak bu deyişler, Buda dininin sembolleri idiler. Öyle anlaşıyor ki meseleyi anlayabilmek için, yine sözün mânâ ve köklerine dönmek gerekecektir. Eski türkçede, *yoldramak*, *yoldırmak*, “*parlamak*” demektir. Bizim *yıldırım* sözü-müz de, buradan geliyordu. Eski Anadolu kültürüne yakın olan Mısır ve Kıpçak Türklerinde, XIV. yüzyılda bile, *yıldırma* hala *yıldurum* deniyordu. 3). “*Yıldırım çakması*” için de, *yılduramak* deniyordu 3). Yine aynı kaynağa göre Türkmenler, “*yıldırım çaktı*” demek için, *yıldurum yılduradı* di-

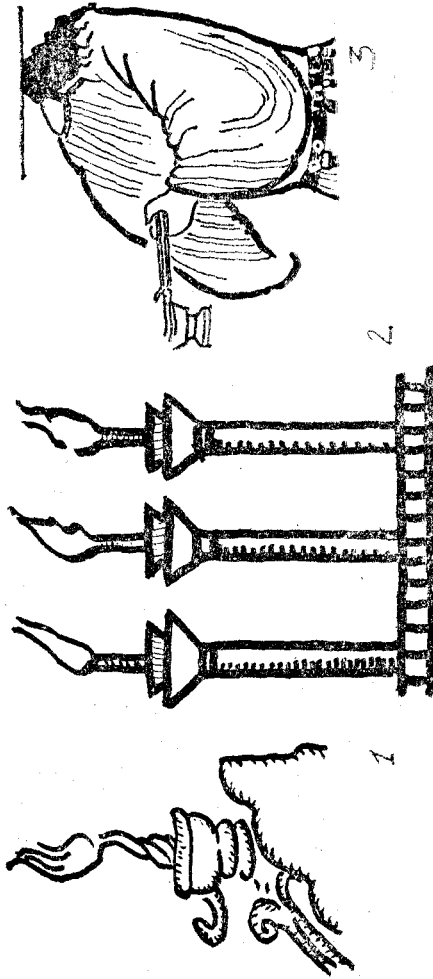

Resim: 23. Ortasya'da ve Osmanlılarda meşale.

yorlardı. Kendi görüşümüze göre Türklerin *yıldız*, yani yıldız sözleri de, bu kök ve mânâdan gelmiş olmalı idi. “*Işık ve ışık vermek*” ile ilgili, bir “*yul*” kökünden hareket edersek, belki de açıklamalarımız daha da kolay olacaktır. Yine eski Türklerde, “*yol-rıtmak, yol-ratmak, yal-rıtmak*” gibi sözler de, “*parlatmak, âlevlemek*” mânâlarını karşılıyorlardı.

Eski Türklerin, “çıra ve lamba” mânâsını karıştıran *yula* sözünü anlayabilmek için, böyle bir giriş yapmak zorluğu vardı. Nitekim, yine oldukça eski bir öz gösteren bazı Uygur yazılarında bazan çıra için, *yulgak* deniyordu 4). Diğer bazı Uygur yazılarında ise, “ışık” karşılığı olarak, *yulag* sözü kullanılıyordu 5). Bazan da yine “çıra” karşılığı olarak, *yulka* gibi, üzerinde biraz düşünülmesi gereken, bazı şüpheli sözler yazılmıştı 6). Görülüyor ki mevzuu kolayla almak doğru değildir.

Bütün bu değişik söylenişlere rağmen, özü ve kökü Türk olan *yula*, klâsik ve eski bir Türk deyişi olarak, her eski kaynakta karşımıza çıkıyordu. Uygurlar. “Çıra ile ilgili veya çıraya ait” demek için de, *yuluh* yazıp, geçiyorlardı 7). XI. yüzyılda, yani Selçuk çağının başlarında Türkler, yine bu öz kendi deyişlerini, henüz daha unutmamışlardı. Nitekim Kaşgarlı Mahmud bile, “*Kandil söndü*” karşılığı olarak, *yula odhundı*, örneğini veriyordu 8). Tabii olarak bu sözler, o çağdaki Ortaasya Türklerinden derlenmişti. Yoksa Batı Türkleri, “*çirag, çirak*” demeğe, artık çoktan başlamışlar ve eski *yula* sözünü unutmuşlardı. Yalnız şunu unutmayalım ki, Türklerin *yula* deyişleri daha çok, “*kandil*” mânâ-

Resim: 94. Uyğur şandan ve kandilleri

ına karşılıyordu. Ayrıca bu söz, “meş’ale” olarak da yorumlanabilirdi. *Kutadgu Bilig*’de, Peygamberi bir meş’aleye benzeten şöyle bir şiir bile vardı 9).

“Yula erdi halkka, karangku tüni,
“Yarukluğı yadhtı, yarattı seni”

“O karanlık gecede halka bir meş’ale oldu.
“Omun ışığı etrafa yayıldı ve seni aydınlattı”

3. Batı Türkleri, yula’dan çırığ’a geçerken :

“*Batı Türkleri*” denince, bizim ilk hatırıma gelen Türk kesimleri, Oğuzlar ile Türkmenler idiler. Halbuki meseleyi çok daha geniş bir açıdan, ele almak gereklidir. Gök Türk devletinin kuruluşundan itibaren, Batıya doğru kayan Türkler, Batı Türkistan ile İran sınırlarında, yeni kültür tesirleri almağa başlamışlardı. *Çırığ*, *çırak* gibi sözler, Türkler tarafından yeni komşularından alınarak benimsenmiş, yeni deyişler idiler. Yalnız *Batı Türkleri* ile ilgili kaynaklar, oldukça geç çağlarda görülmeye başlamışlardı. Bu sebeple, değil Uygur yazılarında, Kaşgarlı Mahmud’un kitabı ile *Kutadgu Bilig*’de, -yani XI. yüzyılın sonlarında bile-, Türkler arasında *çıra*, *çırığ*, *çırak* gibi sözlere henüz daha rastlanmıyordu. Uygur yazısı ile yazılmış kaynaklardan, yalnızca Oğuz Destanında, *çerağ* sözü görülmüyordu. Fakat bu kaynak da, oldukça geç çağlarda yazılmıştır.

Bizim görebildiğimize göre *çırığ*, ilk önce Harezmsahlara Türk kültür çevresinde görülmüyor-

Resim: 95. Uygur kandil ve meş'âleleri

du 10) Bilindiği üzere Harezm göçmenlerinin, Anadolu'nun kültür gelişmesinde, değerli bir rolleri olmuştu. Artık bundan sonra Batı Türkleri, eski Türklerin kandil karşılığı olarak söylenen *yula* sözünü unutmuşlar ve bundan sonra, her türlü lamba için, *çırąg* demeğe başlamışlardı. Mısır'daki Memlük Türkleri ile Kıpçak Türk kültür çevresi de bu yeni geleneğe uymuşlardı. Onlar da, "*çırąg, çırak*" ve hatta *çıra, şırak* bile demişlerdi 11). Batı Türklerinin en mühim kültür çevresi olan "*eski Anadolu*", hiç şüphe yok ki bu sahada da, liderlik ve öncülük yapmıştı. Yunus Emre artık, "*Canda yanar çırağı, gönüllerde durağı*", diye söyleniyordu. Dede Korkut kitabında ise, "*Hak yandıran çırağın, yana tursun*", deniyordu. Kutadgu Bilig'deki *yula* yerine, Batıda *çırağ* geçmişti.

4. Lambanın ışığı :

Eski Türklerin kandil ile çıra karşılığı olarak söyledikleri ve kendi öz deyişleri olan *yula* sözünü incelerken, bu mevzu üzerinde durmuştuk. Aslında *yula* sözünün içinde, ışık mânâsı da vardı. *Yıldırım yılduradı*, yani, "şimşek veya yıldırım çaktı, ışıldadı" sözünde olduğu gibi. Zaten Uygurlarda, *yulak* sözü, kendi kendine "ışık" mânâsına söyleniyordu 12). Anadolu köylerinde lamba ışığına, *ışılğı* derler. Bu da, çok güzel bir deyiştir. Mısır'daki Memlük Türkleri, kandil ışığı için, *şırak* (?), diyorlardı 13). Tabii olarak bu deyişler biraz da yozlaşmışlardı. Ortaasya'daki Kırgız Türkleri ise, "aydınlanmak" karşılığı olarak, *çıraktanmak* diyorlardı.

5. Lambanın isı :

İs ve “duman” eski Türkler tarafından, iş veya ış sözleri ile karşılanıyordu. Kaşgarlı Mahmud’a göre XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, “*ış, kandil dumanı, bacalarda ve duvarlarda bulunan kurum*” gibi şeylerin hepsine birden, iş derlerdi 14). Hatta bunun için bize, bir örnek bile veriyordu: “*Ton iş boldı*”, yani, “*elbise kirlendi ve ıslendi*”. Yine aynı çağda “ış”, “*duman ve sis*” mânâsına da geliyordu. Hatta Kutadgu Bilig, “*Dünyanın aydınlık benzi, kırmızı bir sise bürünü*”, demek için, “*Yaruk Dünya mengzi, karardı ışın*” gibi, güzel bir söylenişte bile bulunuyordu 15). Anlaşıldığına göre bizim is sözüümüzün de başlangıçta, “ışık” deyişi ile bir ilgisi vardı. Ama, dumanlı ve sisli bir ışık.

6. Kandilci ve kandil yakan kimse :

Gerek Bu da mâbedlerinde ve gerekse Müslüman tekkelerinde, kandiller ile mumları yakmağa memur edilmiş, kimseler vardı. Anlaşıldığına göre, *çırakçı* veya kandil yakan bu kişilerin, mevki ve memuriyetleri de, oldukça yüksek idi. Nitekim, XV. yüzyılda yazılmış bir Anadolu kitabında, şöyle deniyordu: “*Hacı Bektaş Velî’nin ulu halifelerindendir ve hem nazarında çırakçı idi* 16).” Bundan da anlaşıyor ki kandilleri yakan *çırakçılar*, odacı veya hizmetçi gibi, kişiler değildiler. Bu da mâbedlerinde ışıklara bakan kimseler de, mühim kişiler idiler. Kırgız Türkleri de meşâlecilere, halâ *çırakçı* derlerdi 17).

7. Lambanın konduğu yer :

Türk şamdanını ayrıca inceleyeceğiz. Fakat her Türk evinde lambanın konduğu, bir de yer vardı. Bu, eski Ortaasya Türklerde de böyle idi. Meselâ Harezmsâhlar Türk kültür çevresinde, “lamba veya kandilin konduğu yer” için, “*çirag koyar yer*”, diyorlardı 18). Gerçi eski Anadolu’da şamdana da, çirakman deniyordu. Fakat şamdanın da konduğu bir yer vardı. Derleme Sözlüğüne göre Anadolu köylerinde, “*çıra veya lamba konulan yere*”, *çiraklık* diyorlardı. Bazı yerlerde de üzerine lamba konulan, küçük bir sehpa vardı. Buna da nedense, “*Ocak eşeği*” adı veriliyordu. Masa ve sehpa ile ilgili bölümümüzde bu mesele üzerinde durmuştuk. Eski Uygur yazılarında, *yulalıq*, yani, “*lambalık*”, diye bir deyiş de görüyoruz. Fakat bu sözün, gerçek mânâsının anlaşılması şimdilik biraz güçtür.

8. Çıranın yanması ve yakılması :

Çıra ve ocağın yanması veya yakılması ile ilgili olarak, eski Türk kaynaklarında pek çok anlayış vardır. Ancak biz kesin örnekler bulmadıkça, bunları birer vesika olarak vermiyoruz. Meselâ Harezmsâhlar Türk kültür çevresinde söylenen “*çirag yandırdı*” sözü, çıranın yanması ile ilgili, azık ve seçik bir bilgidir 19). O çağın düşüncesini, bize açık olarak aksedebilir. Yine Dede Korkut kitabındaki, “*Hak yandıran çırağın yana tursun*” sözü de, derin bir düşüncenin söylenişidir. Bun-

dan başka lamba ve çıra yakmak için, “*çırak uyarmak, çırak uyandırmak*” gibi çok güzel Türk sözleri de vardır: “*Şol kimesne ki mescitte çırak uyarırsa, ol kimesne için dört nur verile* 20).” Az sonra göreceğimiz gibi, eski Türkler ise “Lambanın Sönmesi” için, “*lamba uyudu*” diyorlardı.

9. Çırayı söndürme :

Osmanlı çağında “*çırak uyarmak, uyandırmak*”, lamba ve “*kandili yakmak*” karşılığı olarak söylenen sözler idiler. Fakat Selçuk çağının başlarında, yani XI. yüzyılın ikinci yarısında, “*lambayı uyutmak*” ise, “*lambayı söndürmek*” mânâsına söyleniyordu. Bilindiği üzere bu çağda, Ortaasya’da henüz daha çıra için, öz türkçe bir deyiş olan, *yula* sözü kullanılıyordu. Bu sebeple çıra veya lamba söndü demek için, “*yula oğıundu*”, yani “*lamba uyudu*” diyorlardı 21). Eski Türk düşüncesinin bu iki güzel paralelini vermek için, bu iki güzel örneği sunduk. Yoksa Osmanlı çağının başında yaşamış olan Anadolu Türkleri, “*Bir çırak yandıraram ki bir zaman söğünmeye*”, gibi çok orijinal sözler söylüyorlardı. Yahut da, “*çırağı gidereler, derhal uğıu gele, uyuklıyalar*”, gibi söyleyişlerde bulunuyorlardı 22).

MUM, ŞAMDAN VE FİTİL

1. Mum :

Mumlar genel olarak hayvan yağları ile balmumundan yapılırdı. Bizim için önemli olan, bu değildir. Biz burada *mum* ve *balmumu* dolayısı ile, Türklüğün Ortaasya'daki eski çağlarından, Anadolu köylerine kadar gelen, bir Türk kültür hatırasının, nasıl geliştiğini seyredeceğiz. XI. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmud, Bulgar Türklerinin "*mum ve balmumu*" için, "*avus*" dediklerini söylüyordu 23). Bilindiği üzere Bulgar Türkleri, kuzeydeki Kıpçak Türk kültür çevresine yakın idiler. XIV. yüzyılın başlarında, Mısır'daki Memlük Türklerinin, konuştukları türkçe hakkında sözlükler yazan dileciler de, bunu doğruluyorlardı. Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevresinde de, "*mum*" için, "*ovus*" deniyordu. Yine aynı Türkler, "*Balmumu*" için ise, "*bal-avus*" diyorlardı 24). Bulgar Türklerinin yurtlarında oturan Kazan ve Tobol Türkleri ise balmumuna, *bal-avız* veya *bal-auz* deme yolu ile, eski Bulgar geleneklerini devam ettirmişlerdi 25).

Anadolu köylerinde de bu gelenek devam ediyor ve balmumuna *balavuz* deniyordu. Gerçi Anadolu Türkleri, Kazan'daki eski Bulgarlara çok uzak idiler. Fakat anayurt olan Ortaasya, bu her iki uzak

Resim: 96. Bir barut oyunu veya aybiri (Fatih albümünden).

Türk kesimini de, çok eskilerden beri birbirine bağlamış bulunuyordu. İşte eski Türk kültürlerinde böyle güzel bir gezinti yaptıktan sonra, şimdi mevzuumuzun sonuna doğru gelebiliriz. Ortaasya'daki Kırgız Türkleri artık bu eski deyişleri unutarak Fars kültürünün tesiri altında, mum ve lambaya *şam* demeye başlamışlardı. Hatta öyle ki, sivri kulaklı atlara bile, "*şam kulak*" diyorlardı. Anadolu'da ise mumun mânâsı çok genişlemiştir: "*eğir, tezkere mumu, kati mum, kalıp mumu, kara mum, mühür mumu, yel mumu*", gibi 26). Mum yakma çağı geçtiğine göre, bu deyişler ve hatıralar da, artık unutulmayacaktır.

2. Şamdan veya çırakman, ilikmen :

Şamdan, bir ev âleti olmaktan çok, mâbedier ile ilgili bir âlet ve sembol idi. Bilhassa Bu da dininde şamdanın, çok değerli bir yeri vardı. Bu sebeple İslâmiyetteki şamdan ile ilgili düşüncelerin bile, Hindistan ile bir ilgisi bulunduğu görüşündeyiz. "*Kırk budak*" ve "*Yedi kollu*" gibi şamdan ile ilgili inanışların köklerini, Şamanizm ve Türk mitolojisindeki kutsal 7 ve 40 rakamlarına bakarak, Doğu'da ve Ortaasya'da aramak, bu sebeple daha yerinde olur. Konuyu dağıtmadan, eski Ortaasya Türklerine geçelim. Bizim derlemelerimize göre, şamdan ile ilgili ilk Türk deyişini, yine XI. yüzyıl kaynaklarında bulabiliyoruz. Kaşgarlı Mahmud'a göre "*şamdan*", eski Türklerde, *tüngşü* demek idi 27). Bizim görüşümüze göre bu, çince bir söz idi. Gerçi Kaşgarlı Mahmud, bunun türkçe bir söz olduğunu tanıttı.

mak için, *çengşi*, *çengşi* gibi sözler de veriyordu. Fakat Hotan beylerine verilen *Çengşi* unvanı da, çince *chang-shih*'den başka bir şey değildi. Bu deyiş, Uygurlar yolu ile Batıya geçmiş de olabilirdi. Bilindiği üzere Uygurlar da, "*kandil*" ve "*yağ ölçüsü*" karşılığı olarak, yine çince den alınmış, *tingcan* sözünü kullanıyorlardı 28).

"*Batı Türkleri*", bu sahada da ayrı bir gelişme yapmışlardı. Fars kültürünün *çerağ-pâye* deyişi Türklerde benzeştirme ve geliştirme yolu ile, "*Çırakba*, *çırakma* ve *çırakman*" olmuştu. Görüşümüze göre böyle bir gelişme için, epey bir yüzyıllar gerekli idi. Eski Anadolu kitaplarında bu konu ve deyişler ile ilgili olarak verilen bilgileri, Tarama Sözlüğüne göre, şöyle özeleyebiliriz: 1) - *Çırakman ve şamdan ki, üzerinde mum ve fitil yakarlar.*" 2) - "*Üzerine çerağ konulacak bir şeydir ki, çırakman ve ilikmen dâhi derler* 29)."

Yukarıda verdiğimiz kısa bilgilerden de anlaşıyor ki, şamdan yalnızca üzerine mum konularak yakılan, bir âlet değil idi. Şamdan aynı zamanda, içine yağ ve fitil konulan bir "*kandil altlığı*" da olabiliyordu.

"*İlikmen*" ise, "el ve bağ" ile ilgili, türkçe bir söz olmalı idi. Gerek Derleme ve gerekse Tarama Sözlüklerini dikkatle incelersek, *ilikmen*'in şamdan değil; şamdanın başlığı olduğunu açık olarak görülmektedir. Bu, bir *çırağ-dân* idi. Kaynaklarımızın da dedikleri gibi, *ilikmen*, bir "*çırağ başı*" idi. Şamdanda, mumun konduğu yere Türkler, bazan *tas* da diyor-

lardı. Şamdanın alt kısmı ise, *etek* adı ile adlandırılıyordu 30).

3. Mum ve lamba fitili :

Türklerin *kav* ve *kavagı* gibi çok eski sözlerinden, “ç a k m a k” ile ilgili 4. cildde söz açmıştık. *Kav*, aslında bir *çakmak kav.* idi. Tabii olarak kavın, fitil ve kaytan şeklinde olanları da vardı. Eski Uygur yazıları *kurug kavagı*, yani “*kurru kav*” dan da söz ediyorlardı 31). Bunu, fitil ve kaytan olarak açıklayanlar da vardır. Ancak biz bu konuda, kesin olarak birşey söyleyemeyeceğiz. İplik şeklinde bükülmüş olan, mum veya kandil fitilleri ile ilgili deyişlere, açık olarak ancak XI. yüzyıl kaynaklarında rastlıyabiliyoruz. Fitiller, ayrı olarak hazırlanmış pamuklardan yapılıyordu. Nitekim, “*fitillik pamuk*” karşılığı olarak, XI. yüzyılda Türkler, “*beliklik kebez*” diyorlardı 32). Eski Türkçede *belik*, “*fitil*”; bilhassa “*kandil fitili*” demek idi. Yukarıda gördüğümüz gibi *kebez* de, pamuk demektir. Bu fitillik pamuklar, bükülerek fitil yapıldı. Bunun için elimizde, XI. yüzyıldan kalma bir vesika-mız vardı. Bu çağ Türkleri, “*O, ona fitil büktürdü*”, demek için, “*Ol, anğar belik ettürdü*”, diyorlardı 33). *Bekik* sözü Anadolu’da unutulmuş gibidir. Ancak Anadolu’da “saç örgüsü, çam kozalağı ve manda boynuzu” gibi şeyler için söylenen, bir *belik*, *pelik* sözü vardır. Bu sözlerin, *bölük* ile ne derece bir ilgisi bulunduğunu, burada söyleyemeyeceğiz.

Fitil için, XI. yüzyıl Türklerinden kalma, ikinci bir kültür sözümüz daha vardır. Bilindiği üzere,

Türklerin Batı kesimlerinden *Argu* Türkleri, Batı Türkistan'daki yerli kültürlerden, epeyce tesirler almışlardı. Bu argu Türkleri "*fitil*" için, *pistik* sözünü kullanıyorlardı. Bu söz türkçeye, biraz benze-memektedir. Ancak Isığ gölün kuzeyinde oturan ve dış kültür tesirlerinden, oldukça uzak bulunan *Çiğil* Türklerinde de, böyle bir söz görüyoruz. *Çiğil* Türkleri, "*Eğrilmek üzere hazırlanmış, atılmış pamuk sümeği*" için de, *pistik* diyorlardı 34). Bundan da anlaşılıyor ki sözün aslı yine eski Türk kültürü ile ilgili idi.

"*Mum burnu*" da Anadolu'da, "*fitil*" karşılığı olarak sık sık söylenen, deyimlerden biri idi 35). Yine Anadolu ve Ortaasya'da görülen, *bilde*, *belde* gibi sözler ise, Türk kültürüne Farslardan girmiştir. Ancak Anadolu köylerinde fitil için söylenen *çekindirik*, *ılgır* gibi deyişler üzerinde, Türk kültürü bakımından, özenerek durmak gereklidir.

NOTLAR

- 1). *Türk. Turfan-Texte*, VIII, N. 6. 2). Aynı esr., V, A. 49, 70. 3). Abu Hayyan, 97. 4). *Eski Türk dili sözlüğü* (Rusça), (B, bk.). 5). Aynı esr. 6). Aynı esr. 7). Aynı esr. 8). MK, I, 200. 9). KB, 35. 10). *Muk. Edeb.*, 210b. 11). *Tuhf. Zekiyye*, 7a, 30. 12). *Uigurica*, I, 22, 4. 13). *Tuhf.*, 30. 14). MK, I, 37. 15). KB, 3283. 16). *Tarame S.*, II, 904. 17). *Kırgız Sözlüğü*, 271. 18). *Muk. Edeb.*, 210b. 19). Aynı esr., a. yer. 20). *Tarame S.*, II, 905. 21). MK, I, 200. 22). *Tarame S.*, II, 903-5. 23). MK, I, 59. 24). Abu Hayyan, 25, 35. 25). Radlof, IV, 1491-5. 26). Bk. Redhouse. 27). MK, III, 378. 28). *USp*, 91, 26. 29). *Tarame S.*, II, 905. 30). *Derleme S.*, IV, 2510. 31). *Uigurica*, II, 10, 23. 32). MK, I, 267. 34). MK, I, 476. 35). *Lchq. Osmanî*, 274.

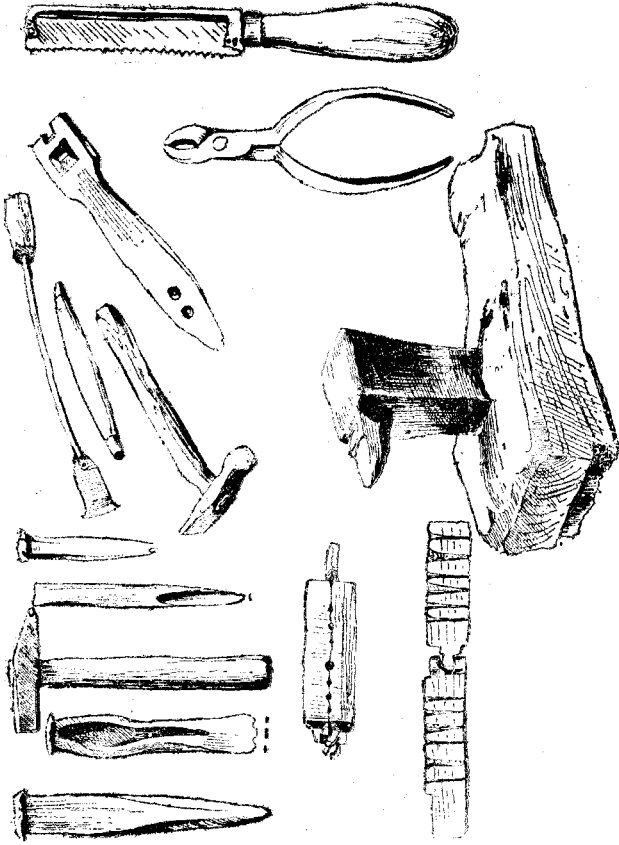
XVII.
BÖLÜM

S Ü P Ü R G E

1. “Sipirmek” mi? yoksa “süpürmek” mi?

Süpürge, en eski Türk kültür sözlerinden biridir. Başlangıçta Türkler, *sipirmek* mi; yoksa *süpürmek* mi diyorlardı? Tabii olarak bu konu üzerinde dikkatle durulması gereken, bir meseledir. Başlangıçta *sipirmek* denmiş olması çok daha muhtemel idi. Sonradan bu söz, dudaklı “p” sesi dolayısıyla ile, *süpürmek* olmuş olabilirdi. Türk dilinin en eski vesikalarından biri olan bir Uygur yazısında bu söz, *sipirmek* diye geçiyordu. Bu metin, W. Bang ve A. von Gabain tarafından, “*Mani dinindeki Rüzgâr Tanrısı hakkında bir Uygur yazı parçası*” adı altında, (UJb, 1928, s. 248-256)’da yayınlanmıştı. Bu yazıda, “*Her kim ki evi barkı ve çadırı süpürürse*”, yani “*Kim evig barkıg gereküg sipirür*”, deniyordu.

Sipirür, *sipirmek* sözlerini ilk defa bu çok eski Uygur yazısında görüyorduk. Bundan sonra da, *sipirmek* ve *sipirge* sözleri, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevresinin, en değerli kaynaklarından biri olan, Ettuhfet-üz-Zekiyye’de karşımıza çıkıyordu (S. 34a). Bu eser üzerinde, eski Türkmen ağzlarının da, kuvvetli tesirleri vardı. Orta-

Resim: 97. Kazak Türklerinde ev âletleri.

asya'daki Türk ağızlarının birçoklarında ise bu söz, *süpürmek* şeklinde görülüyordu. Bu gibi örneklerle, Anadolu'da da rastlamak mümkündür. Görülüyor ki mesele, o kadar basit değildir. Yine Ortaasya'daki Kırgız Türkleri ise süpürmek sözünü büsbütün bozarak, *sıpmak* ve süpürge için de, *sıprı* demişlerdir. Buna rağmen bu sözün içinde de, birçok eski Türk izleri görebilmekteyiz.

2. "Evi süpürmek" :

Süpürmek denince aklımıza, hiç şüphe yok ki ilk önce evi temizlemek gelir. Türklerin Mani dinindeki "Rüzgâr Tanrıları" hakkındaki yazılarda da, "*Her kim ki evi barkı ve çadırı süpürürse*" diye söze başlanıyordu. Bu bilgi üzerinde az önce durmuştuk. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, "*süpürür-süpürmek*" sözlerini açıklamak için, "*Ol ev süpürdi*", yani "*O, evi süpürdü*" örneğini veriyordu (2,85). Başka bir yerde ise, yine XI. yüzyıl Türklerinin, "*Ev süprüldi*" sözlerini örnek olarak yazıyordu (2,231).

Harezmşahlar Türk kültür çevresinde de aynı gelenek, devam ediyordu. Ancak Türk grameri bakımından, biraz daha gelişmiş ve değişmiş olarak. Bu çağa ait kaynaklarda, "*süpürledi evni*", yani "*Evini süpürgeledi*" veya "*süpürdü*" gibi, bir örnek de buluyoruz. Bu kültür çevresinde süpürgeye, *süpürgü* deniyordu. Bilindiği üzere Harezm göçmenlerinin, Anadolu'daki Türk kültürünün gelişmesinde, mühim bir rolleri olmuştı. (ME. 336).

3. Süpürge ve süpürgü :

Süpürge sözü, birçok Türk kesimlerinde, *süpürgü* şeklinde söylenmiştir. Bu söyleyiş daha çok, türkçenin sesuyumu düzenlerine uyularak yapılmıştır. Bizim görüşümüze göre bu sözün ilk şekli, *süpürge* olmalı idi. Tıpkı, *kösürge* ve *götürge* sözlerinde olduğu gibi. Kaşgarlı Mahmud'a göre, XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri süpürge için, *süpürgü* diyorlardı (1,490). *Süpürgü* deme geleneği, Harezmşahlar çağında da devam ediyordu (ME, 336).

Batı Türkleri ile ilgili kültür çevrelerinde ise, durum aşna veya köküne uygun olarak, biraz daha değişiyordu. Anadolu'da da *süpürge* deme geleneği, devam ediyordu. Anadolu'ya yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevreleri ise, bu hususda kararsız idiler. Doğu Türklerinin tesirinde bulunan İbn Mühenna sözlüğünde, *süpürgü* deniyordu. Fakat diğer kaynaklar ise bu söyleyişi, *süpürge* veya *sipirge* şeklinde düzeltiyorlardı. Bilindiği üzere bu kaynaklarda, Kıpçak Türk ağzından başka, çeşitli Türk çevrelerinden gelen tesirler de vardı.

4. Süpürge yeri :

Evde süpürgenin konduğu bir yer vardı. Harezmşah Türk kültür çevresi kaynaklarında, "*süpürgenin konduğu yer*" için, "*Süpürken salur yer*", diye bir örnek görüyoruz (ME, 171). Gerçi bu kaynaklar, Arap ve Fars sözlüklerini karşılamak

yolu ile yazılmışlardır. Buna rağmen bu bilgiyi okuyucularımıza sunmayı da yararlı gördük.

5. Süprüntü ve çöp :

“*Süpründi*”, yani “süprüntü” sözünü, yine ilk olarak Kaşgarî Mahmud veriyordu (I,495). Bu gelenek Harezmsahlr Türk kültür çevresinde, *süprü-ründü* şeklinde devam ediyordu (ME, 337). Böylece Anadolu’ya kadar da geliyordu. Anadolu’da söylenen *süprüntü* sözü, diğer Türklerinkilerden daha orijinal idi. XI. yüzyılda “*süprük*” sözü ise, “topluluktan dışarı atılması gereken kişiler” için söylenirdi (MK, 2, 231).

NOT: 26, 29, 34, 51, 54, 55, 56, 58, 61, 63, 67, 68 Nr.lı eserimlerde, A. Von Gabain’den izlenme yolu ile küçük detaylar alındı.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ III

İ N D E K S

KISALTMALAR : —(ar.): Arapça. —b.: Boy ve kabile.
—(b, bk.): Bu maddeye bakınız. —(ç.): Çince. —d.: Dağ.
—(f.): Farsça. —g.: Göl. —Ir. Irmak. —(k. a.): Kişi adı.
—Krşl.: Karşılıyınız. —(mo.): Moğolca. —(skr.): Sanskritçe.
—(soğd.): Soğdca, —ş.: Şehir. —(tü): Türkçe. —v. d.: Ve
devamı. —y. a.: Yer adı.

I. TAHLİLİ İNDEKS

— A —

- Abu Hayvan, (dilci), 139, 235, 306, 310.
Afganistan, 76, 157.
Afşar yörükleri, 277.
Afyon, 177, 296; Afyon Emirdağı, 165.
AĞAÇ: Ağaç işçiliği, 92. A. pencere, 92. A. işleme tek-
niği, 82.
AĞIL: Hasır örtülü a., 199. *Ağıldaş*, 96. A. kapısı, 49.
Oğlak a. 1, 114.
Ağ Melik-Çeşme Kız, (Dede Korkut'ta), 140-41.
AHIR: At ahır, 33, bk. *Adhgırılık*, *aygırılık*, *at-kana*.
Deve-a. 1, 35, bk. *Teve yeri*, *horum*, *horum*. 35. Buzağı.
inek ve sığır a. 1, 34-5. *Tonguz tamı* (domuz ahır), 35.
A. -yemliği, bk. *Yemle-*, *menglet-*, *yasla-*, 35. Ayrıca bk.
Adhgırılık (*Aygırılık*), *agır*, *akır*, *akur*, *atlık*, *aran*, *at-kana*
(*at-hâne*), *dam*, *dörlek*, *edherlik* (*eyerlik*), *dörlek*, *gedegi*.
göme, *kasu*, *kotaklık*, *kotara*, *oluk*, *salma*, *sayalık*, *sallık*.
tam (*dam*), *tokura*, *yasla*, 34-35.
Ahmed Vefik Paşa, 167, 265, 283.
Ak - Ç e k m e n, (soyadı), 181.

Alacık, alaçuk, (çarduk), 45, bk. Alak.

ALÇI: Duvar, döşeme ve tavanda alçı işi, 76-7. Bk. *Akşarlar*, 77.

ALTAY TÜRKLERİ: 7, 96, 109, 145, 151, 195, 197, 306.

ALTIN, altun, aldun, 3, 5.

ALTIN: kapı: (*altın-ooz, ağız*), 49. Altın-ordu, Altın-saray, 269. A. pencere (*dünlük*), bk. pencere. A. Yaruk, 219, 304.

ANADOLU: (Beylikler ve Osmanlı çağı): 9, 11, 15, 21, 27, 29, 33, 37, 39, 43, 51, 56, 78, 81-2, 85, 89, 93; 104; 108; 112, 115-7, 125, 130, 137, 147, 151, 163, 177, 189, 191, 214, 221-2, 235, 237, 292, 302, 306, 308-10, 313, 321, 324, 328.

ANAHTAR: Bk. kapı, kilit, maymuncuk, 59. Ayrıca bk. *Açar, aççak, açgaç, açgıç, aşku*, 56. *Yozak, yozakla-*, 57.

ANBAR: (Bk. Depo, kiler, hazine, sarnıç), Şarap anbarı: çağır evi, 31. Bk. *Aşlık, aşlık kileri, ağılık (hazine), dölec, kepeklik, kepezlik, kesme-ev, kesme, kesmik, sarpan*, *ing.* Ankara, 278.

AŞLIK: 31. Bk. Arpa, buğday, a. kileri, anbar, 31.

ARABA oturağı, 259.

Argu Türkleri, 128.

ARİK: Bk. Ark. Arık çimi, 124. Gölet arığı, 124. A. ve kanal, 138. *Arık kaşlamak*, 130. A. otu, a. söğüdü, 124.

Artvin, 288. *Arundo epigeios*, bitki, 193-5. Asım Ef., Mütercim, 173, 175, 197, 233, 236.

ASMA KAPI, 55.

AŞ: *Aş-damı*, 37-39. *Aş-evi*, 37. *Aş-hane*, 39, *Aşkana (mutfak)*, 39, *Aş ocağı*, 37.

Aşıkpaşa, 302.

AŞLIK: (Mutfak), bk. Buğday, anbar, 37.

Atalay, Besim, 17.

A T: At ahır, 33. A. bakıcısı, bk. Seyis. At giyimi, bk. *Çukal*, 236. *Atkana (:Athâne)*, bk. Ahır, 34.

A V: Av küübesi, 43, Av yeri, 100.

AVLU: 36, 68. Bk. Avla, 27. *avlag, yasak, karaltı, kışl. Agıl, agul, agua*, 27. Avlu çiti, 27. -A. KAPISI. 51, bk. *Aşma, girek, kolluk kapısı, yolak*, 51.

Ayıntap, 133.

AYRAN, 191.

AYVAN: 164. Ayvanlı Çin evi, 76. Ayvanlı ev, 44, 136.
bk. Salon, sofa, ev girişi.

AZIK ÇANTASI, 299.

— B —

Babür, 169.

Babür-nâme, 15/33, 104, 127, 129.

BACA: *Kapu-baca*, 47.

B A Ğ: 51. Buzluk bağları, 129. Bağ eşiği (bahçe kapısı), 51. B. göleti, 121-3. Odun bağı, 278. *Bağh bûğeti su*, 132.

BAĞÇA, bk. Bahçe, 279.

BAĞDAŞ KURMA, 264. Bk. Uygurlarda. Hintlilerde ve oturma, 260, 270.

BADANA: 87 v.d.

BAHÇE: 51, 74, 90. Bahçe çardağı, b. köşkü, 98, 122, 238. Bahçe çiti, 80, 127. B. duvarı, 127. Göletli b., 102, 121. 123. B. -havuzu, 104. Havuzbaşı b. 123.

B. kapısı, 49, 51, bk. *Kapsa, kapsak, tokutma*, bağ eşiği, 51. B. köşkü 90, 169. B. -ocağı, 166. B tandırı, 166.

BALKON: 73, 169. Kale ve sur b. u. 180. Pencere b. u. 186. Balkon ve seki, 262. B. sütünü, 93. Bk. *Artırma, ayaz, bakacak, bulang* (çince "pu-leng"den), *dikme, gezemek, güneşlik*, 19; *kaç, kaş, öçük, tulug, tarag* (ar.), *sündürme, yağlaman, yazla, yazlık, yellik, yertme, yetme, yürüdüm*, 19.

BALMUMU: 325. Bk. *Avus, ovus, övüs, balamuz*, 325.

BALTA: Bk. B. sapı, 77.

Bang, W., Alman türkoloğu, 253, 331.

BANYO: Çamur b. su, hayvan içindeki b., 109, bk. *Yer-çura*. Bk. yıkanma, hamam.

Baraba Türkleri, 2977, 307.

BARÇIN *yadım*, (ipekli yaygı veya yayım), 214.

BARK, 1, 3, 5. Bk. Ev-bark, 5.

BASAMAK, 262.

Batu Han, 269.

Bayath köyü: (Afyon), 177.

Bayındır, 251.

BAZAR: Bk. Bazar. B. seküsü, 262.

Bektaşilerin türbe kandili, 322.

BEND: Su b. i, 130, bk. *Kaş, bûget*. Beş-Balıg ş. i, 87.

BEŞİK: 281. Asma b., 298. Buhara b. i, 294. B. in örek ağacı, 224. B. örtüsü, 234. Özbek b. i, 286. B. yapuğı, 236.

BEZ: *Böz kapçuk*: (Torba veya çuval), 305.

BEZEKÇİ: (Dekoratör), 52.

Bilge-Kağan, 72.

Bin-Buda mâbedleri, 68.

BODRUM: Bk. *Izbe, kesme ev, yer astı, yerden yapma, yer-ev, yeri*, 27-8.

BOHÇA: Çin b. sı, 278. B. dikme, 311. Elbise b. sı, 275-7. Sandık b. sı, 277. bk. *Bağ bağça, bağla-, bakça*, 278. *boğ*, 275, *boğ-la-*, 277. *Boğ bağla-*, 278. *Pog. pov. pug.* 279. *Bohtay (mo.)*, *bohtuy, buuçi (mo.)*, 278. *Çağ, çıka, çıkın, çoğ, çoğ-la-, çuğ*, 279-82. *Dürge, dürgü, türgek, türkek*, 279-281. *Türgölk, düruk*, 301. *Lohtay* (Çinceden), 278.

Bolvadin, 296.

BORU: Bk. *Boru kırtık, borguy*, 79. *Burgu, burgu*. *Boru kırtık*, bk. *Kartak, kırtık, kırtak*: (Kaval), 78.

BOSTAN: 51.

BOYA: B. fırçası, 52. Halı b. sı, 143.

Brockelmann, K., 17, 43.

BUDİZM: 60 v.d.

BUDİST SAN'AT: 157.

BULAK: 135, 137. B. başı, *Bin-Bulak, Elke-Bulak, Yedi-Bulak*, 137. Bk. *Ögen*, 138.

BULASIK YIKAMA: 105.

Bulgar Türkleri, 171, 325.

Bumın Kağan, 101.

BURÇ I: Kale burcu, 9, bk. *Ükeklig tam*.

BURÇ II: Bk. Sandık, 288.

Burdur, 308.

Bursa, 163, 177.

BUZ. BUZLUK: Bk. *Buz kıyması*, 119.

BUZLUK DAĞLARI, 129.

— C —

Caferoğlu, A., 169.

Calamagrostis: Hasırotu çeşidi, 195.

CECİM: (Kilim çeşidi), 73.

CERGE: (" "), 173, 175.

— Ç —

ÇADIR: 41. Bk. *Gerekü*, 331. Ç. perdesi, 241. Ç. bāl-mesi, 193. Ç. çıkması, 152. Ç. döşeme, 72. Çadır ve ev, 75, 76. Ç. giyimi, 78. Göktürk-ç. 1, 183. Ç. kapağı, 152. Ç. keçesi, 159. Kamış ç., 193, bk. *Çığ*. Ç. minderi, 206, 210. Hasır örtülü ç., 199. Ç. örtüsü, sazdan, bk. *Çığdaç*, 193. Ç.-tuğ u, 152. Türkmen ç. 1, 183.

ÇAĞATAY TÜRKLERİ VE KÜLTÜRÜ: 7, 56, 78, 160, 173, 193, 237, 299, 306, 309, 313.

ÇAKMAK: 329: (Ateş âleti).

ÇAMAŞIR YIKAMA: 50.

ÇAMUR: *Arı ç.*, 87. Çamurla duvar basma, 86. Çatı ç. u, 81. Kerpiç ç. u, 9. Kumlu ç., bk. *Liyü (çin.)*, 83. Ç. teskeresi, 86. Ç. -yoğurma, bk. *Titig yogur-*, 86.

Çankırı, 251.

ÇANTA: 291, 2997, 309. At-ç. sı, 312. Azık ç. sı, 299. deri ç., 308. Bk. *Yançuk*, *yetgek*, 311-2.

ÇAPUT: Bk. *Çapgut*, *yapgut*, *paçavra*, *şilte*, 235.

ÇARDAK: Bk. *Çartak*, *külübe*, *küçük ev*. Av ç. 1, 43. Bahçe ç. 1, 98, 122, 238. Bostan ç. 1, 45. Dam ç. 1, 191. Yüce çardak, 45. Ayrıca bk. *Alacık*, *alaçuk*, *ayaz*, *çartak*, *gerge (kerekü)*, *karaçav*, *koymaca*, *sayunt*, *turluk*, *yacık*, 43, 70.

ÇARK: Bk. Kuyu çarkı, 116-7.

ÇARŞAF, 239.

ÇATI: (Bk. Dam), 11, 15, 81. Ç. çamuru, 81. Ç. çatması, 156. Çin ve Uygur ç. sı, 81. Çatı çörtene, bk. Oluk ve savak, 15. Darı sapı ile kaplı çatı, 81. Kapı ç. sı, 200. Keçe ç., 183. Köşk ç. sı, 176. Çatı mertegi, 82. Çatı oluğu, bk. *Oğluk*, 15. Çatı saçağı, bk. *Sağuu*, 15. Ç. samanı, tuğlah ve kiremitli ç., Turfan çatıları, 81-2. Bk. *Kalık*.

5. Örme (çadırda), örtme, örtmen, 31. Tarus, 19. Yasa, 18.

ÇATMA: 1). Çatma ağaç, 164. 2). Çatı, 156. 3). Kulübe mânâsına, 43.

ÇEKMECE: 41. Bk. Tartma.

ÇENGEL: Et ve âlet çengeli, 43.

ÇEŞME: Bk. Pınar, 25, 135 v.d. Çeşme yalağı, bk. Suvlak, sulak, 141. Ağ Melik Çeşme (k.a.), 140. Bk. Bımsulak, göze, kaynarca, 108, 135. Mingar, muyanlık, 140. Örtmeli ç., 128. Öze, 135.

ÇETR: Hakan ve Buda'nın çetiri, 241.

ÇEVİRME: 36. Bahçe ç. si, 91. Ev ç. si, duvarlı çevirme, 91.

ÇEYİZ: Çeyiz kutusu ve sandığı, 291.

ÇIKIN: Küçük bohça. Ekmek, para çıkımı, kirli ç., 279. Bk. Çıkı Çıkı-lamak, 282. Türgök, 279.

ÇIKRIK: Ç. kovası, bk. Ç. küzesi, 116. Kuyu ç. 1, 110. 116, bk. Çark, bastıran, çingırak, çıkıncak, 116-7.

ÇIRA: (Bk. Lamba, kandil, mum), 313, 315. -Ç. YERİ, 323. -ÇIRACI, 324. -ÇIRAG, çirag taşı, çirag uyandırmak. Çirag yanmak, yakılmak, 323. -ÇIRAKÇI, 322. Bk. Çırak-ı, çırakman, 327.

Çiçekli motifler, 75.

Çiğil Türkleri, 330.

ÇİN VE ÇİN KÜLTÜRÜ: Çin çatısı, 169. Çin evi, 91. Çin askerî ve sivil garnizon sistemi, 68 v.d. Çin halısı, 155. 160. Çin hasır, 155. Çin mimarlığı, 83. Ç. por-seleni, 83. -ÇİN-UYGUR üslûbu, 93. Yukarı Çin 72.

Çingiz-Han ve devleti, 208, 271.

ÇİT VE ÇİT VURMA: 132. Bahçe çiti ve ağıl çiti, 80, 127, 132. Ev-ç. i, 82, Köy-ç. i, 82. Parmaklıklı ç., 131. Çit kapısı, bk. sahk, tokutma, 49.

ÇİVİ: 78. Balta ç. si, 77. Bk. Eğseri. Çivril, 278.

ÇİZME: Deri ve keçe ç., 175, 183.

ÇOBAN: 140. Ç. kepenegi, 185.

ÇUVAL: 297-9. 303. Bk. Torba, dağar. Çuval bağı, 312. Ç. bezi, 302. Buğday ç. i, 312. Deve ç. i, 300. Çuval bezi ve elbise, 302. Pamuk ç. i, ç. parçası, s a m a n - ç. i, 3000.

Bk. Arkaçlık, ağar, (tagar, tagarcık), dürgü, dürü (toruk turuk), göpçük köpçük, tagarca (Mo.-Kalm.), 300

Çuvas Türkleri ve Çuvas Türk ağı, 47, 107, 265.

— D —

D A M : (Bk. Çatı ve duvar), 3, 9, 11, 183, 186: Dam ağacı, 11. D. çardağı, 191. Dam ve çatı, d. deresi, 13. Düz d., 40. Keçe d., 183. Kötü d., 13. D. O l u ğ u, 15. S ı ğ ı r - d., 34. D. terası veya sekisi, 191. D. yuvalağı, bk. Loğ taşı. Ayrıca bk. *Dagam, tam, tagam*, 5, 9, 186. *Biği tam*, 11. *Tam kerim*, 167. *Ükeklig tam, tam ılı, tamlig*, 9. *Örme (çadırda)*, *örtme, örtmen, yasak*, 13.

DAYAK : S ü t ü n, 193. Bk. *Tayak, il-tayağı*.

DEDE KORKUT KİTABI : 3, 5, 22, 33, 35, 39, 47, 49, 99, 139, 140-1, 145, 187, 214, 224, 227, 236, 300, 302, 310; 321, 323.

DEĞİRMEN : D. taşı, d. taşının deliği, *dışengi*, 119.

DEKORATÖR : 48, 54, 58. Bk. *Bezek, bezekçi*.

DEMİR : Kapı d.i, eşik d.i, 56. -**DEMİRCİ**, 79. *Kırsı Temürdin kapuluk*, 49.

Denizli, 214, 273.

DERİ : D. çanta, 308. D. torba, 302.

DİBEK : (Bk. Havan, soku), 108.

DİREK : (Bk. Dayak, sütun), 117. Çatı d.i, 11. Dam d.i, *Türkistan'ın direği*, 22. Bk. *Bakam, bakama, dayak (tanyak)*, *tayanak, dikki, tikme*, 22. *Diremek*, 23. *Tirek, tireklik, tiregü, tirgük, tulga (mo.)*, 22.

DİVAN : (Bk. Seki, sedir), 245. Ayrıca bk. *Seki, sekü, köş, köşgü*, 261-3.

DİZ ÇÖKME : (Bk. Oturma), Göktürklerde, Uygurlarda, Çin'de, Hindistan'da ve Önsya'da, 266, 268, 271.

DOKUMACILIK : 153, 167, bk. V. Cilt.

DOLAP : (Bk. Çekmece, raf), 39, 41. Duvar dolabı, gönme d., 93. Bk. *Kötiire, serü, şkrak, yüdrük, yüklük*, 41, 295.

DÖŞEK : (Bk. Yatak, minder, yaygı), 201, 211, 220, 233. Beylik d., 219. *Döşeğe çıkmak, d.e çıkarmak, d. ge-*

mek, 214. *Krşl. Geriş*, 218. Hakan döşegi (taht), bk. *Orun*, *Orun töşekli*, *tör*, 219. Hastalık d.i, 216. *İ p e k döşek*, bk. *Barçnılg töşek*, 214, 217. *Orun döşekli*, 215, 220. *Döşek salınak*, 213. *Saman döşekli*, 217. *T a h t - d.ı*, 214. *Döşek telası (gerdek)*: *Töşök talas*, 216. Kuştüyü d., 214. *Yayın d.*, 213. *Yumuşak d.*, 217. *D. y ü z ü*, 237. *Döşeklik barçnı*, (ipek), 217. *Döşeklik yer*, 243. *Döşekçi*, (hakanlar için), bk. *Töşekçi*, 218-9. *Döşek döşeme*, 213. *Bk. Töşek, geriş, orun, üs, yer*, 220.

DÖŞEME, DÖŞEMEK : (Ev veya odayı, çadırı d.), 72. *Alçı ile d.*, 76. *Çadır d.*, 72. *E v - d.*, 72, 151. *İ ç - d.*, 68. "*Ala halı*" veya ipek d., 145.

DUVAR : 3, 9, 86, 243. *Duvar alçısı*, 76. *B a h ç e - d.ı*, 82. *Çamur ve basma d.*, 86. *D. çarşafı*, 167. *E v - d.ı*, 9. *D. H a l ı s ı*, 160, 165, 167. *Havuz d.ı*, 121. *K a l e - d.ı*, 83. *Kamış d.*, (*çış, çığdaç*), 193. *D. K e ç e s i*, 187. *K ö y - d.ı*, 82. *Kuyu d.ı*, 113-4. *D. örme*, 85. *D. örtüsü*, 167. *17. D. r a f ı*, 93. *D. resmi ve bezeği*, 52, 54, 80. *D. saçacağı*, 45. *D. sıvama*, 87. *D. süsleme*, 48. **-ŞEHİR D.İ**, 83. **-DUVAR TEMELİ** : (*Tam ulı*), 9.

DUVARCI : (*Titigçi*), 9. **-DUVARLI EV** : (*Tamlıg*), 9.

DÜĞÜN : d. yemeği, 27.

DÜKKÂN : 245, 261-2. *D. tereği*, 265. *D. sekisi*, 251. *Bk. Kebid, seki, sergi*, 251.

— E —

Edirne, 306.

EĞİR MUMU : (Bk. *Mum*), 327. Ayrıca bk. *Bal*, *bed-mumu*.

ELBİSE : E. bohçası, 275, 281. E. katla-mak, 285. E. s a n d ı ğ ı, 285.

Elke bulak, (yer adı), 137.

Er-Kökçe, *Er-Kökçü* (k. a.), 230.

ESHAB-I KEHF, 204.

E Ş İ K : 45. 47. *Eşik ayağı (söce)*, 55. *Kapı -e-i*. *Bağ-e-i*, 51. *E. demiri*, "demürün e.", *demirden e.*, 56. -**ESİKÇE:** (*Küçük kapı*), 51. *Evliya çelebi*, 179.

E V : (*Bk. Eb, Ev-bark, bark*), 3. *Ev aletleri*, 332. "*Ara ev*" (*giriş, avlu*), 25. *Avlulu e.*, 36. *Ayvanlı e.*, 44, 136. *E. b a d a n e s i*, 87. -**BALKONLU E.:** *Bk. Öçükde e.*, 25. *bulug e.*, 5. "*Ban ev*", 5. -**EV-BARK :** (*Eb-bark*), 1, 3, 5. 331. "*Bedizlig e.*": (*süslü e.*), 3. *Ev bodrumu*, bk. *Bodrum*. *Bozkır e-i*, 42. -**BÜYÜK EV :** 1). *Bedük ev*, 3; 2). *Bişik tam*, 11. *Çadır-ev*, 76. *Çevirmeli e.*, 36. *Çeşmeli e.*, 136, 139. *Derviş evi*, 154. *E. d ö ş e m e s i*, 151. *Duvarlı e.* (*tamlıg*), 9. -**EV EKONOMİSİ**, 159. *Günlük e.*, 155. "*Evin göğü*": *Tavanı (Eb kökesü)*, 15. *E. h a l l i s i*, 159. *Havuzlu ev*, 102. *Hususî ev*, 75. *Evin iç d ö ş e m e s i*, 72. -**EV YAPIMI VE İKLİM**, 90. *Ev iskeleti*, 154. -**EV KADINI :** (*evlük*), 7. *K ı r - e v i*, 43. "*Kırk evlü, kırk evlü kul*", 5. *K ı ş l ı k - e v*, 92. *Ev girişi*, 17.

-**EV-KİŞİSİ**, 7. *Ev k o m ş u s u*, 97. *Ev köpeği*, 152. *K u b b e l i - e v*, 75. "*Kuş evi*", 11. *Kuyruğu ev*, 113. -**KÜÇÜK EV :** (*Bk. Çardak, kulübe*). *M a ğ a r a - e v*. bk. *Kerem, in, izbe, togum (mo.)*, 68, 72-3. "*Ev oku*", *ev girişi*, 17. *Evi s ı v a m a*, 87. *Evi s ü p ü r m e*, 33. *Evi süsleme*, "*bedizetme*", 46. "*Bedizlig ev*", *süslü ev*, 3, 5.

EV TAVANI : 19, bk. *Ev göğü*. -**EV TEMELİ :** (*Tamalı, ul-, ulsuz*), 9. *U y g u r evleri*, 63. -**YAZLIK EV**, 43. 32. "*Ev ve yurt*", 72. "*Evşük*", (*tavan direği*), 7. -**EVLENMEK :** "*Eb-len-mek*", 3.

EYER : *At eyeri*. *E. minderi, e. yorgani, (körpöçö)*, 234. 236. *Eyerlik (Edherlig)*: *A h ı r mânâsına*, 35, bk. *Ahır*.

FENER : 313. bk. (*Kandil, lamba, mum*).

FIRÇA : *B o y a ve elbise fırçası*, 52.

FİNCAN : *F. ve f. kutusu*, 296.

FİTİL : *Kandil ve mum fitili*, 329-30, bk. *Mum burnu, belik, kav, kavagı*.

FİSKİYE VE HAVUZ : 90.

— G —

G a b a i n, A. von, (büyük Alman türkoloğu), 63, 69, 75, 87, 93, 98, 155, 157, 159, 160, 267, 331.

Garibnâme, 302.

GARNİZON VE GARNİZON YERİ : 68 v.d.

Gelibolu, 288.

GEMİ VE KAYIK : 257.

Gerdizi, 131.

Goğalık sazı: Hasır dokuma için, bk. *Koğa*, 194.

GÖKTÜRKLER VE GÖKTÜRK KÜLTÜRÜ : 3, 5, 71, 101, 171, 183, 185, 189, 205, 253, 269, 271, 319.

GÖL : Bk. *Gölek*, *gölet*, 128, *Göl-er -mek*, *gö-len-*, 131, bk. *Küşer*, *özük*. *Gölcük*, 125. *Gölek*, 125, 292. -G Ö L E T : 21, bk. *Havuz*. *Gölet arığı*, 124. *Bahklı g.*, 128. *Çamurlu g.*, 128. *Gölet demegi*, 121. *Dere - g. ü*, 121, 123, 129. *G. duvarı*, *g. oluğu*, *g. y a l a ğ ı*, 121, 128.

GÖLGE, GÖLGELİK : Bk. *Perde*, 242.

Gölpazarı, 278.

Grünwedel, A., 75, 81.

GÜMÜŞ : 5. *G. kürsü*, 263. *G. sandık*, 283. *Gümüşhane*, 191.

GÜNEŞLİK : 241, 244. -GÜNLÜK : *Abdulca g.*, *şamî g.*, 241.

Gürçay, Hikmet, 179.

— H —

HALI : Bk. *K a l ı*, 213-4. *Ala h.*, 145, 147, 215. *Büyük H.*, 151. *Çadır h. sı*, 155. *Ç i n - h. sı*, 153, 160. *Duvar h. sı*, 160, 165. *İbâdet h. sı*, 153. *İnce h.*, 167. *Küçük h.*, 157. *Ötağ - h. sı*, 159. *Saray - h. sı*, 159. *Tüysüz h.*, 167. *Uygurların h. sı*, 153. *Y o l l u k - h.*, 159.

HALICILIK : 143 v.d. *Hahcı esnafı*, 159. Bk. *Gerim*, *geriş*, *kah*, *kelus*, *kübis*, *kögüs*, *küyüs*, *yaycı*, *yadım*, *yaym*, 151.

HALLAÇ VE HALLAÇLIK : 153, 179. H. yapagısı, 179.

HAMUR TAHTASI: Bk. (Yemek masası). Ayrıca bk
Yasıgaç, yastıgaç, yassıgaç, 267, 273.

HAMAM: (Bk. Ilıca). Çamur banyosu veya h. i. 109. H. havlusu, 107. H. kurnası, bk. *Keli, küña, yukak*, 108. H. musluğu, 108. H. penceresi, bk. *Tepegöz*, 107. Bk. *Çimek, ısı, ısıdam, ısıcak, ısık, isik, issi*, 107. *Muncak, suhcak*, 105. *Yıkak, yunak, yunluk*, 107. -HAMAMCI: Bk. *İlisuci*, 108.

Han-Balig s., 174.

HÂNE, bk. *Kana*, *at-kana* (ahır), 5, 7.

Hansen, Olaf, 247: Iranist.

HAPİSHÂNE : (Bk. Zindan). Ayrıca bk. *Tünek*, 37, 119.

HAREZMSAHLAR DEVLETİ VE KÜLTÜRÜ : 11, 13.
21, 22, 27, 33, 35, 43, 47, 51, 55, 56, 83, 88, 89 95, 111,
115, 116, 117, 130, 138, 165. 182, 185, 212. 221, 240, 295,
304, 319, 323, 333, 334.

H A S I R : 147, 191. Ağıl örtüsü olarak h., 199. Çadır
örtüsü h., 199. Ç i n h.ı, 153. Küçük h., 157. Hasır
örme, 195. -HASIRCILIK : 143, 191.

HASIR OTU : 1). *Arundo epigeios*. 2). *Calamagrostis*. 194-5. 3). *Juncus*. 4). *Papirus*, 197. 5). *Rhamnus*, 198. 6). *Stippa*, 199. Ayrica bk. *Cegen, yegen, yiken (tü.), cegesün (mo.)*, 191. *Çiğ, çiğdaç*, 195. *Goğa, goşakk, halfa otu, kandırapa otu, kıyak, kaşak, say, şı*, 193. *Tong kamaş, topalak, yapıldak, yultis, yiken, yikin*, 191-99.

H A V U Z : 90, 102, 121. ~~Bk.~~ *Gölek, gölet, köl, 121, 125, 127. Haus, 130.*

H A V U Z B A Ş I : Örtmeli h., duvarları raflı, se-
dirli, h. 128. Çıkırık ve kuyu h.u, bk. *Çıvr hanz*, 130. H.
demeği, bk. *Demek*, *deşük*, *tug*, 127-8. Dolu h., bk.
Çing-köl, 131. Kuyu-h.u, 117. H. örtmesi, 128. Su
dolusu h.u, 130, 211. Sulama-h.u, 125. Taş h., 121.

HAZINE : Bk. *Agılık*, 29.

HENDEK : Bk. *Arık*, 124.

HEYBE: 275, 285, 308. H. dikme, 311. Bk. *Mançuk*.
mençik, *munçuk*, 308.

Hindistan, 157.

HİSAR : 97. Bk. (Kale, sur).

HOKKA: 78, 293: (Yazı hokkası).

— I —

İLICA : Bk. *ılı-su*, *ılıca*, *ılıcak*, *ılı-su*, *yılı-su*, *ılıcak-su*.
108. *Isı*, *Isı*, *ısı-dam*, *ısıcak*, *ısıg-bulak*, *ısıık*, *ısıı sulu ılıca*.
107-8. *Çokrak*, *çokragan*, 109, 138.

I s l a v l a r ve Slav kültürü, 169, 171.

Isparta s., 308.

— İ —

İbn Mühenna, 47, 177, 222.

İçel ş., 273.

İ Ç K İ : İçki masası, bk. (Sehpa), 256, 267. İçki sü-
râhisi, 267, 271. *-İÇKİCİ* : Bk. Sâki, *idîşçi*, IV. Cilt, 218.

İdikut şehri, (Doğu Türkistan'da Turfan'da), 38.

İ k i n d i, (zaman), bk. *Ekindi*, 203.

İ M E C E : *İş bölümü*, 88.

İN : Mağara ve hayvan ini, ev, 72-3.

İNCİ : İ. kutusu, 291.

İ P E K : İ. eğirme, 153. İ. döşemek, 145. İ. dös
214. Ç i n ipeği ve ipeklileri, 278. Bk. V. Cilt.

İPLİK VE İPLİKÇİLİK : 153. Bk. V. Cilt.

İRAN-HİNT KÜLTÜRÜ : 73.

İS : Lamba ve ocak isı, 322.

İSKELE : S ı v a iskelesi, bk. *Karaçav*, 89.

İSKEMLE : 259. Bk. *İskemli*, 265: sandalya, 246. At-
çak i., 262. Bk. *Ayakçak*, *ayakçak*, *iskembe*, *oturak*, 246.

İsbe, bk. *Bodrum*, 29, 72.

— J —

Juan-juan kavmi: Proto-Moğol, 101.

— K —

K a : (Kap), 303.

KADINLAR ODASI : 43.

K A F E S : Tahta k., 87, 193. **K a p ı - k. i.** bk. *Ergilcek*, 87, 95. **KALDIRAÇ**, (Mancınık), 249: Ayrıca bk. Kuyu.

K A L E : K. duvarı, 9, 55. "*Elliyedü kale*, 59." Kale kapısı, 55. K. kilidi, 59. K. s u r u, 9.

KALI (HALI) : 145, 147, 159. "*Kalı-ılemler*" (Halı kilimi), 145, 169. Bk. *Gerim, kerim, tam-kerim, kevüz*...

Kalmuklar ve Kalmuk moğolcası, 78, 151, 306.

KAMIŞ : Bk. Hasır otu, *tong-kamış* 195 ve II. Cilt.

KAN : Kan davası, 105. *Kan yıkama*, 105.

KANAL : Bk. *Arık*, 124, 138. Ayrıca bk. II. Cilt.

K A N D İ L : 3, 313-4, 317-8. Kandil altlığı, 328. K. isi veya dumanı, bk. *ıs, ıs*, 322. K. fitili, bk. *Belik, çekindirik, kav, kavagı, pistik*, 330. K. in sönmesi, 317. -UYGURLARDA K. 318-320. K. y a ğ ı, 328. -**KANDİLCİ :** Bektaşilikte, Budizm'de, bk. *Yulagçı, çiragçı*, 322.

K A P : Bk. *Ka, ka-kacak, (kap kacak), kap, 308; kabçık, kabçık (mo.), kapçuk, kapçur(?)*, *kapturga*, 305-6. İnci k.ı, 291. Kur'an k.ı, 304. Küçük k., 305, bk. *Küçürek k.*, S u -k.ı, 306, 308-9, bk. *Suluk. S ü t - k.ı*, bk. *Sanaç, sançık, sançık, sançık*, 308-9. -**K. YIKAMA :** 105. *Kapıcağı, 303. Kapturga, kapturka*, 291. -**KABUK :** (*Kab-*), bk. *Kaburçak*, 288.

K A P I : Bk. *Kab-, kap-, kapağ, kapı, kapu, 45; kapga, kapka*, 47-9; *ağız*, 49. -**A ğ ı l - k. s ı**, bk. *Tokutma*, 48. K. anahtarı, bk. *Anahtar*, 56. -**ARA KAPI :** *Aşacak, asma*, 51; *asma kapı*, 55. -**AVLU K. s ı :** *Girek, koltuk k. s ı, yolak*, 51. *Kapu baca*, 47. -**BAHÇE KAPISI :** *Eşikçe*, 51, *kapsa, kapsak, kapsaklık*, 49. K. başlığı, 64. -**BÜYÜK K. :**

47, 51, 53, bk. *Kapka*, 49; *dervûze* (f.), *darbaza*, *darbada*, 49. -ÇADIR K. SI, 55. Çit k. sı, 49. Demir - k., K. demiri, 49, 56. -EV K. SI, 47, 55. -KAFESLİ K.: *Ergülçek*, 55. -KALE K. SI, 49, 55, 64, 196, 200. -K. KANADI; 1). Tek kanatlı k., 51, 53, bk. *Eşik*, *eşilçe*. 2). Çift kanatlı kapı, 51, 53, 64. -KAPI KİLİDİ : 56, bk. *Kirit*, *kiritlig kapu*, 57. *yozak*, 59; *koltuk* - k. sı, 51. Kору - k. sı, 49. -KAPI KULESİ (kalede), 196, 200. -KÜÇÜK K.: Bk. Bahçe k. sı. *eşilçe*, *enik kapı*, 51, 53; *aşma*, *kuzuluk*, *oyma*, 53. "Kuzulu kapı", büyük han kapısı, 53. -KALE K. SI. 42. -*Oyma kapı*, 53. -"Örme kapı", bk. *Örme*, *ergimek*, 55. -PARMAKLIKLI KAPI : Bk. *Kapug sedhrek*, 53. -SARAY K. SI, 49. "Altın saray kapısı", 49. -K. SÖVESİ, bk. *K. deşiği*, *teşik*, *eşik ayağı*, *söbe*, *yangak*, 51, 55. -KAPI SÜRGÜSÜ. 59. K. süsleri, 196, 200. -ŞEHİR K. SI, 49. -TAHTA K. bk. *Kapsa*, *kapsalak*, *kapsalık*, *tokutma*, 51. -*Trobzanlık*, 49. *Kapı türküsü*, 59. -YAN VE ARKA K., bk. *Girek*, *yolok*, 51. *Kapuluk*, 49.

Karı-Balgasun yazıtı: (Türkçe, soğdça ve çince), 247

Karakalpak Türkleri, 42.

KARAHANLI DEVLETİ VE KÜLTÜRÜ : 89 203, 253, 288.

KARAKOL, 208.

Kaşgar ş., 89.

KAVAKLIK, 22.

KAYIK, (küçük k.), 79.

Kayseri, 299.

KAZIK : Bk. *Kada*, *kadak*, *kadak*, 78; *kazguk*, *kazın-guk*, *kazusruk*, *kazuk*, 77. Ahır - k. 1, 33. Demir k., k. ve çivi, 77-8.

KAZMA, KAZMAK : Arık ve kanal k., 138. Kuyu k., 113, 119, 138. Bk. *Kazınmak*, 77.

KEÇE : 147, 149, 163, 171, 175, 183 ve V. Cilt. Ak-k., Alaca k., 181. Aplikeli k., bk. *Kimışçe*, *sırma*, 181. At çeyrinin altlığı k., bk. *Tegelti*, 187, 191. -AYAKKABI K. SI,

bk. *Kepe, kebi*, 187. -KEÇE BASMA : *Kıyız basma*, 179. *Keçe-baş*, 187. -BENEKLİ K. : *Benik, bentik, ak-çekmen*, 181. Bergama k. si, 182. Beyaz k., 181. *Keçe-börklü*, 187. K. çadır, 187. K. çadır yolluğu, 187. K. çatı, 183. -KEÇE ÇEŞİTLERİ. 179. Çiçekli Uygur k. leri, 160. Dam K. si, 183. Damgalı - k., 181. -K., DEVLET SEMBOLÜ, 183. -K. DİKME : *Sırma, şırdama*, 181-2. -DUVAR KEÇESİ, 187: 1). Yaygın duvar keçeleri. 2). Çiçekli Uygur duvar keçeleri, bk. *Togurluk*, 160. -ELBİSE VE ELBİSELİK K., bk. *Giyim*, 181, 182, 185. -KEÇE ESNAFI : *Keçeci, kızçı*, 177, 179. Giyimlik k. : "*Kedhüglüg kidhiz*," 185. -GÖKTÜRK KEÇESİ, 183. Hıta y devletinde keçe, 187. İnce elbiselik keçe: *Kıyım, çinik, Kazak kıyızı*, 182. Kaplan derisi motifli: *Esriü*, 181. Kar keçesi, 187. -KEÇE KAF-TAN, 185. Kazak k. si, 182. -K. KENARI, K. KENARI DİKME, 181-2. *Kepeneg, kepenek k. si*, 185. Keçe-külâh, 185. Nakışlı k., 181-2. -OSMANLI K. Sİ, ÖZBEK K. Sİ, palan ve eyer k. si, 187. "*Keçeyi suya salma*", 191. K. şapka, 187. "*Keçe üzerinde tahta çıkma*", 183. Tandır k. si, 187. *Teğelti keçesi: Ayrım, eyrim, teğelti*, 187-9. "*K. tepme*", 179, 183. -TİBET K. Sİ, 183. Tozluk k. si, -UYGUR K. si, 187. K. yapılışı, 177. "*Yatağa keçe doldurma*", Bk. *Çaydam, çiydem*, 185. K. y a y g ı, 177, 182. K. y o l l u k, 159, Bk. *Kidiz, kidhiz*, 149, 163, 171, 177, 181; *Kız, kız, 187. kiviz, kıyız*.

KEÇECİ : Bk. *Kızçı*, 179, 185. "*Kıyız basma*", 179. Keçeci esnafı, 159. -KEÇECİLİK, 159, 175.

KEFEN : Bk. *Dürgü*, 281-2.

KEMER : (Mimarlıkta): Ağaç k., 158. K. li duvar, Uygur k. i, 180, 192.

Kelkit, 191.

KERPİÇ : Bk. *Kik, kesek, kilürpiç kirbiç, kırıpiç, pısgı k.*, 11, 83, 85. K. çamuru, 9. K. kuyu duvar, 115. -KERPİÇ DİZME : *Kirbiç tiz-*, 85, 86. Güneşte k. kurutma, 83. -K. KALIBI, bk. *K. kebi, k. kipi*, 83-6. -PİŞİRİLMİŞ K., bk. *Pısgı (pişig) k.*, 83; *bismiş k.*, 85, 185. Kerpiç ve tuğla, 83. -KERPİÇÇİ, bk. *Kirpiççi, kırıpiç kıkçı*, 85.

KESE : Bk. *Kesüğü*, 291, 299, 304, 307. Kur'an ve para kesesi, 304.

KESMİK : 1). Saman irisi. 2). Anbar, bk. *Kesme ev*, 29-31.

KİMİZ : K. masası, k. sürâhisi, 269.

KIPÇAK TÜRKLERİ VE KÜLTÜRÜ : 103, 108, 137, 141.

KIRGIZ TÜRKLERİ VE KÜLTÜRÜ : 96, 145, 169, 179, 182, 213, 216, 220, 222, 241, 244, 286, 305.

Kırklareli, 306.

KIŞLAG, 157. *KIŞLIK-EV*, 92.

KİL, 83.

KİLER : Bk. Anbar, *aşlık*, *aşlık kileti*, *bay-evi*, *kiler*, *kilar*, *yatık*, *yatuk*, 31-33. Hububat kuyusu için bk. II. Cilt.

KİLİM : Bk. 160-1, 165, 167, 169, 213-5. Bk. *Kilem*, *baktı kilem*, 169; *kevüz*, *kibes*, *kövüz*, *küyüz*, *yadım (yayım)*, *zulu*, 45. Bk. V. Cilt. *Kilim*, *derviş cübbesi mânâsına*, 161. *İnce dokunmuş k.*, 173-5. *Nakış k.*, 173. *Kara K.*, 165. *Kılı ve saçaklı k.*, 167. *Kolanlı k.*, 173. *Küçük k.*, *renkli k.*, 161. *Tüylü - k.*, 175. *Yaygı*, 161. *Zulu k. i.* 167. -KİLİMCİLİK, 143, 161.

KİLİT : Bk. Anahtar, 57. *Kirit*, *kiritlig enüklüg*, 57, *kilid dişi*, 57-9; *sürgü*, *sürmeli k.*, *tırkaz*, 59. -Kale kilidi. 59. Sandık k.i, 276.

KİMEK TÜRKLERİ VE KÜLTÜRÜ : 131.

KİREÇ : Bk. *Geç*. -Kireç sıva ve badana, 82.

KİREMIT : Bk. Tuğla, kerpici. -Çatı k.i, 82.

KİRİŞ : Ev k.i, 17.

KİRLİLİK : 101. Bk. (Temizlik ve yıkanma).

KİTAP : 74, 258. Bk. Bitig.

KİTAN'LAR : (Proto-Moğol kavmi ve kültürü), 187.

Koca oğlu Alp Eren, 141.

Koço veya Koçu ş., Uygur başkendlerinden biri, 65, 69, 81, 93, 267.

KOĞA *sazı*, bk. (*Kofa*, *koğalık*, *koka*, 195-8).

KOLTUK : 245, 248. Bk. (*Sandalya ve taht*). -Bahçe k.u, 238. Hakan k.u, 246. *Koltuk kapısı*, 51. Hoca veya öğretmen k.u, 238.

KOMŞU : 95 v.d. -Bk. *Konşı*, *konşu*, *koşu*, *konum* - *konşı*, *konuştuş*, *verdes*, *ail-daş*, 95. -K. kızı, k. kapusu, k. tavuğu, av k.su, 100. İyi k., kötü k., 97. Komşu hakkı, 99. Yakın k., 97. Yayla - k.su, 95. *konşı-konum*, 96. *Konşı yurd*, 100.

KONİM-KONŞI : *Konum komşu*, 96. Krşl. (*Konşı-konum*, *kon-um*).

KONAK : 7. -*Konaklığ*, *konak yeri*, 141. Bk. I. Cilt.

KONUŞ : *Konuşlug*, *konuştuş* (*konuş-taş*), 96.

KORI VE KORU : Krşl. *Korı* (tabu, yasak). -*Korı kapısı*, 49.

KOVA : Bk. IV. Cilt. Kuyuda çıkıncı kovası: *Çıkrık küzesi*, 117.

K Ö Ş K : Bk. (*Çardak*, *kulübe*). -Bahçe köşkü, 98, 114. Kireçle sıvalı k., 89. Perdeli k., 169. Taht k.ü, 114. *Uygurlarda k.*, 176.

KUBBE : (*Mimaride*): 17, 64, 75-6. -Kubbe ve çadır, 76. Kuça ş., 75.

KULE : Bk. *Burc ve ükek*, kale kapısında kule, 196, 200.

KULÜBE : Bk. *Çardak*, *çatma*, *örtme*, *körkö*, *kürkö*. (*kerege*), 43-45. Av-k.sı, 43. Ağaçla örülmüş k., 45. Bekç. k.sı, 43. Buda'nın taş ve bambu k.sı, 154. Derviş-k.sı, 154.

KUMAN TÜRKLERİ VE KÜLTÜRÜ : 21, 85, 96, 108, 112, 147, 151, 169, 221, 253, 274, 310.

KUNDAK : (*Çocuk k.1*). Bk. *Yörge*. *bohça ve dolak*. 224, 234.

KUŞTÜYÜ : *Kuştüyü döşek*, bk. *Döşek*, 229. *Kuştüyü yastık*, bk. *Kuş caddık*, 229.

K U T U : Bk. *Kebid*, *kesürgü*, *gölek*, *gülek*, *külek*, *küvlek*, 292; *güze* (f.), 295; *düngürçek*, *tengirçek*, *tengir-*

şek, 296; *kaptırga*, 300. Ağzı açılan, açılmayan k., 296. Anber - k. su, 285, 289, 292-3. Bilezik k. su, 295. Çeyiz - k. su, 292. Fincan k. su, 295. Gerdanlık k. su, 295. İnci - k. su, 289, 291, 293, 295. "*Kadın ağzının sembolü*", 289. Koku k. su, 289, 292. Kutu: *kötürge*, 295. Küpe - k. su, 295. Misk - k. su, 285, 292-3. Sandal k. su, 291. Sandık içindeki k., tahta k. 291. Tütün k. su, 296.

Kutup yıldızı, bk. *Temür-kazık*, 78.

KUYU: Bk. *Kudug*, *kuduk*, *kudhug*, *kuyug*, 11-2, 117. -Kuyu ağacı: *Eğmeç*, *K. kaldıracı*, *seren*, *tapındırık*, 116. Kuyu ağzı: *Ağızlık*, *k. tegresi*, 113, 115. Buz K. su, buzluk, 119. Kuyu çarkı: *Çark çıdır*, *çingırak çıkırınçak*, 116. Kuyu havuzu: *Çıdır havuz*, 117. K. çıkırığı, bk. *Çark*, 110, 117. K. duvarı, 114-5. Kuyulu ev, 113. Kuyu ipi, 115-6. İyi k., 117. Kar - k. su, 119. K. kazma, 138: *Kudhug kaz*, 113. Kerpiçli k., 115. Kör - k., 118-9. Kötü - k., bk. *Boğalık*, 117. Taş ile örülmüş kuyu, 115. Tuğla veya kerpiç ağızlı k., 115. Yarım k., 119.

Kuzulu kapı, "*kuzuluk*", 53.

Kül-Tegin, 5.

KÜMES: Bk. *Kümes* hayvanları, II. Cilt: *Dünek*, *tünek*, *tünerik*, 37.

KÜRSÜ: 249, 263, 285. Bk. (Masa, sehpa, taht, sandalya): *Kümüş kürsi*, 263. Küçük k., 265. Kürsü ve taht, 263.

Kütahya, 198, 308.

— L —

LAMBA: 313 v.d.: Bk. *Çerağ* (f.), *çıra*, *çırak*, *çırakçı*, 317-22; *ıslığı*, *ilikmen*, 315; *tingcan*, *tengsü* (Çin.?), 313; *yula*, 313, *yulalg*, 317, *yulag*, *yulgak*, 315. -LAMBA FİTİLİ: *Belik*, *çekindirik*, *kav*, *kavagu*, *pistik*, 328. 30. -LAMBA İŞİ VE DUMANI: *İş*, *is*, 322. *L. yı uyutma*: (söndürme), 324. *L. yeri*, *lambalık*, *lambaya ait*: *Yulalg*, 313, 317, 323.

LOĞ TAŞI VE DAM YUVALAĞI : Bk. Loğ (f. lüğ).
Dam yuvalağı, tırı taşı, topan, yuvu, yivi taşı, yova, yugu,
yuga taşı, yugu, yuvu, yuvaklık, 21. -LOĞ AĞACI, Loğ
taşı, 21.

— M —

MÂBED : 68 v.d. *Bin-Buda M.i*, 68. Kubbeli M., 75.
 Bk. I. Cilt.

MACARLAR VE MACAR KÜLTÜRÜ, 171, 288.

MAĞARA : 29, 68 v.d. : -MAĞARA EV : Bk. *In, izbe,*
kerem, toğum, 72-3. Turfan'daki bezekli mağara mâbedler.
 (B. bk.).

MAL VE MÜLK : 5-7.

MALA VE SIVA MALASI : Bk. *Sıva*, 13, 89. (*Sak,*
çigne, çikne, sürgü, suvağuş, 89).

MAKAM : Bk. *Orun*, 220.

MANCINIK : Bk. *Kaldıraç*, 249.

MANGAL : Ö z b e k m. i, 286. -MANİ DİNİ : 331- *MA-*
NİSTAN : (Ev), 7.

MARANGOZ VE MARANGOZLUK : 79, 279.

M A S A : 245, 267. Bk. *Sehpa*, hamur tahtası, *yastı-*
gaç : Bandeng (çinceden) baden (soğd.), şire, badin, badun
(soğd.), yastıgaç (tû.), 247, 267. - ÇİN MASASI, 247. Dört
ayaklı m., 269. Masa yerine "hamur tahtası", bk. Yastıgaç,
267. "Kırk masa", 246, 269. - KÜÇÜK MASA, 273. M. ör-
tüsü, 173, 240, 254. Roma ve Latin m. sı, 267. Sofra
ve m., m. ve trapes, 275. -UYGUR-ÇİN M. SI, 252. Üç
ayaklı m., 273. Yazı m. sı, 254. Yemek m. sı, 267, 273.

Maymuncuk, bk. *Anahtar*, 59.

MERDİVEN : 40, 65, 70. Bk. (*Ayakçak, ayakçalık.*
 Ev, köşk, *taht merdiveni ve ağaç m., 188.*

MERTEK : Dam ve çatı mertegi, 17, 19. Bk. (*Tavan*
 m. i).

MESÂLE : Osmanlılarda, 315. Uygurlarda, 313-4.
 319. Bk. (*Lamba ve yula).*

MISIR'DA MEMLÜK TÜRKLERİ VE KÜLTÜRLERİ:

15, 21, 22, 29, 39, 41, 47, 56, 78, 79, 85-9, 96; 108; 117; 141, 147, 163, 165, 167, 177, 187, 189, 191, 197, 199, 222; 227, 235, 253, 283, 302, 396, 309, 310, 315, 321, 325, 331; 334.

M İ N D E R : Bk. *Barak*, 237; *Çapgut*, *çaput* (*yaput*), 235-6; *çukal*, *ergine*, *köpçük*, *köpen*, *oturak*, *siki* (*çök-?*), *tandurbastı*, *tenbelletti*, *tüvlek*, *yanlık*, *yapug*, *yetmedi*, *yuvarlama*, 237. -Çadır minderi, 206, 210. Bk. *Döşek*, 228. *Eğer* - m.î, bk. *Köpçük*, *körpöçö*, 234. -MİNDER KAPLAMA, 233. *Küçük m.*, 237. -SAÇAKLI VE YASTIKLI M., 230. -M. Lİ SEKİ VE SEDİR, 245. M. ve şilte, bk. *Çapgut*, *yapgut*, *çaput*, *yapug*, 235 v.d. -TAHT M.İ. 256. -M. YASTIĞI, 206, 210, 237, bk. *Yastangaç*, *yastıgaç*, 228-9. -Yün ve kıl ile doldurulmuş m., bk. *Çapgut*, *yapgut*, *yapug*, *çukal*, 236. -YATAK M.İ. 228. -M. YÜZÜ. 237.

MİSAFİR VE MİSAFİRHÂNE : - Misâfir odası, bk. (Oda), 25. Misafir odası, bk. *Muyanlık*, 141.

Muğla, 278.

M U M : Bk. *Avıs*, *avus*, *auz*, *ovus*, *övüz*, 325. Ayrıca bk. (Balmumu, şamdan). -*Mum burnu* (mum fitili), 330. -MUM FİTİLİ, bk. *Belik*, *çekindirik*, *kav*, *kavagu*, *mum burnu*, 330. Mum kalıbı, kara m., katı m., mum ve şüm. tezkeresi M. u, 327. -UYGUR TÜRKLERİNDE MUM, 318-20. -*Yel ve mühiir mumu*, 327.

MUTFAK : Bk. *Aşlık*, *aş damı*, *aş evi*, *aş ocağı*, *tokanek*, 37. -Mutfak ve şekli, 37. Mutfak içi, 41. *Mutfak ve mudbak*, 39.

— N —

NAMAZ : N. kılma, 104, 211. *Yatsı* ve *ikindi* (*ekindi*) n. 1, 205.

Niğde, 299. -NOHURLU TÜRKMENLERİ, 144, 166.

NÖBETÇİ : Bk. (Karakol ve kule, 208).

Nurdağ, 100.

— O —

O C A K : 9 v.d. Bahçe ocağı, 166. Ocak eşeği (*sehipa*), 323. O. çamuru, bk. *Oçaklıg titig*, 9. Bk. (Ateş. öd).

O D A : Bk. *Baş oda*, *eğrek*, *küdenlik*, *mıyanlık*, *otağ*, *otağ tut-*, *yatalga*, 25- 27. -Perde ile ayrılan oda, 150. Baş oda, 27. Kadınlar o.sı, 43. Kazak Türklerinde oda, 146. Mezar o.sı, 5. Misâfir ve konuk o.sı, 25. Oda perdesi, 15. Sandık o.sı, 283. Sibiryâ Türklerinde o., 148. Ortaasya Türkmenlerinde oda, 144.

OĞUZ DESTANI, 3, 5. *Oğuz-pınarı*, 139.

OĞUZLAR VE OĞUZ KÜLTÜRÜ : 3, 5, 37, 49, 78, 95-7, 104, 112, 113, 137-9, 143, 175, 177, 207, 209, 247.

OKUL VE ÖĞRETİM : Uygurlarda, 74.

O L U K : Bk. *Oğluk*, 15, 79, 81. Ahırda o., 34. Dam o. u, 15. Gölet o. u, 121. Taş havuz o. u, 128.

O r h u n ırmağı ve Orhun yazıtları, 249, 271.

ORUN : 220. *Orun döşekli*, 215, 219. *Orun-töşek*, 217. *Ululuk orunu*, 220. *Orunçu (hakan)*, 220.

OTAĞ : O. halısı, 159. *Otağ tut-*, 25.

O T U R M A : Bk. *Oltur-mak*, *olur-mak*, *oturmak*, 253-5. -BAĞDAŞ KURMA, 268-70. Çinli gibi o., 268. -DİZ ÇÖKME, bk. *Sök-*, *sökür-me*, 266, 268, 271. -OİURMA DÜZENİ, (Türklerde), 159. Oturma geleneği, 267, 270. -GÖKTÜRKLERDE OTURMA ve bağdaş kurma, 264. Hintliler gibi o., 268, 272. -KARŞILIKLI O., bk. *Udhru oltur-*, 259. Oturma protokolü, 219. Şeref yeri. bk. *Tör*, 219. Oturma sekisi, 262, bk. *Divan ve sedir*. -TÜRKLER GİBİ O., 272. -UYGUR TÜRKLERİ GİBİ O. 268. Oturma yeri, bk. *Sıra*, *peyke* ve *tabüre*.

OTURAK : 253, 245. Araba o.i, 259. Arkasız o., 273. Kayık o.i, 257. Minder ve oturak, 237. Yarım oturak, 261. Bk. *Oturama*, 261. *Oturamak*, 253. *Oturan (yatuk)*, 207; *oturğa*, 253, 361; *oturgaç*, 246, 253; *olturkaç*, 253; *oturguç*, *oturkiç*, *oturguç*, 251. *Oldrug*, *olturuk*, 253-6...

OYMA : 1). Bir şeyi oyma, işleme. Bk. *Oyma kapı*, 53. 2). Keçe çizme, 183.

— Ö —

ÖĞRENCİLER : (Uygurlarda), 258.

ÖRTME : 1). Çatı ve sundurma. 2). Giriş, 166. (*Çıma ve havuz ö. si*, 128. Örtmen, 13.

Ö R T Ü : Örtüg, örtük, arakçm, bağır-köpen, dolama, köpen, örek, yazgı, yörek, yörene; çarşaf, çarçav, dastan (a.-f.), köncile (mo.), 238-9. -BAŞ Ö.SÜ, 242. Beşik-ö.sü, 234, 294. Örtü ve çarşaf, 239. Duvar ö.sü, 167. Eyer ö.sü, 239. -MASA Ö.SÜ. 173, 240, 254, 275. Mezar ö.sü, ipekli ö., 239. Kundak - ö.sü, bk. Örek, yörek, 239. -TAHT Ö.SÜ. 270. Tepsi ö.sü, 173. -YATAK VE YORGAN Ö.SÜ. 240.

ÖZBEK TÜRKLERİ VE KÜLTÜRÜ. 42. 187. 197.

— P —

PAÇAVRA, bk. Çapgut, çaput, yapgut, 235.

PALAS : Satrançlı p., 175.

PARMAKLİK : (Mimaride): 53, 68, 70, 114, 162. Parmaklıklı çit, 132. P.lı kapı, bk. Kapug sedhrek, 53.

P E N C E R E : Ağaç p., 92. Avluya bakan p., 68. P. balkonı, 186-7. Batı Türkistan'da p., 92. Çin - p. si, 92. Dışa bakan p., 68, 91. Doğu Türkistan p. si, 92. Pencere, bk. Dınglık, dünglük, dünlük, 3, 5. Gümüş p., 5. Hamam p. si, 107. İçe bakan p., 91. Kafesli - p., 92. Kemerli p., 194. Osmanlı p. si, 194. Pancurlu - p., 186. Parmaklıklı p., 92. P. sekisi, 282. Sütünlü p., 93. Taş - p., 92. Uygur Türklerinde p., 92.

P E R D E : Bk. Altunluca, dadda. eöme, gergi, gölgelik, günlük (kündük), köşig, köşige, kuzluk, sâmi (f.), ütük, 241-3. -Oda ve yatak bölmesi yapan p., 244 Cecim p., 173. Çadır - p. si, 241. Gölgelik p., 212, 242. Güneşlik p., 241, 244. İnce p., 241-4. Köşk - p. si, 169. "Nakış-ı gergi" veya p., 241-4. Taht salonu p. si, 188. Bk. Türlük, 241. Yufka (yupka) p., 241-4.

P E Y K E. bk. (Toy, sıra ve şölen), 246.

P I N A R : Krşl. (Çeşme). Bk. *Bınar, bulak, çokrak, çolragan, 138; kaynarca, g ö z e, (köz, köze), 137, 141; mınar, öze, yul, 137-40. -Pınarbaşı, 141. soğuk - p., 139. Uzun - p., 140.*

P o r s e l e n, 83: (Ev eşyası olarak).

PROTO - MOĞOL KAVİMLERİ : 101.

— R —

R A F : Krşl. (Dolap, çekmece). Bk. *İlgevür, görünç-lük (körünçlük), seren, serenlik, sergen, serek, tartma, tekçe, u ğ, 34, 41. - Duvar rafı, 93. G ö m m e - r., Havuzbaşı r. ı, 128.*

Ramstedt, 151, 185, 288, 302, 305.

Rasony, Lazlo, 143, 145. Lydia Rasony, 143, 161, 169, 175.

R E S S A M, bk. Dekorâtör, 52.

Rubruk: (Seyyâh), 159, 179, 269.

Rüzgâr Tanrısı: (Türklerde), 331.

— S —

S A C A Y A K : (Üç ayaklı), 249, 273.

S A Ç A K : Bk. *Çaçak, 163. Duvar ve ev s. ı, 15. Sa-çaklı kilim, 161. S. ılı yastık, 230. İ p e k - s., bk. Öngük, 232.*

S Â K İ : Krşl. *İçkici, idişçi, idhişçi, 218. Hakanlarını s. si, 218-9.*

S A L I N C A K, 298.

S A L O N : Krşl. (Antre, ayvan, sofa, ev girişi). Bk. *Ara-ev, hayat, kaydırma dam, örtme, ögen, öven, tahtaboş, tahtalı yazlık, yörme, 25. - Tören salonu ve taht s. u, 25.*

S A N D A L Y A : Krşl. (İskemle, koltuk, oturak, ta-bûre). Bk. *Arkalı ve arkasız s., 246. Ayakçak, ayakçalı. köş, köşgü, köşt, 248. Kötrüm, kötürge, kütürge, 250-1. Olturkaç, olturguç, olturug, oldrug, 253; olturuk yer, oltu-rum, 256, 259; oturak, 253; oturacak, 261; oturamak, 256; oturga, 250; oturgaç, oturguç, oturguş, 246; oturuk, 256; oturun, 261. Seğmen, seke, sekitmen, sekke, sekilen, sökü, 263. KÜÇÜK S., 249-50. portatif s., 248-50. - U Y G U R V E Ç İ N sandalyaları, 252.*

S A N D I K : Krşl. (Kap ve kutu). Bk. *Kap, kapçak, kabıcak, 288, 291; kabıçak, kaburçak, kapurçak, kapurçuk, 288. Kız, kız-le-, 284-5. Kuurçug (mo.), 288. Sınduk, sınduk. 283. Ülkek, 288. -Abanoz s., aile - s.ı, 283. S. bohçası, 277. Cephane s.ı, demir s., çeyiz s.ı, 283. Elbise - s.ı, 285. 288. Gümüş s., kapaklı s., 283. Kara Kalpak Türklerinin s.ı, 290. S. ve kutu, 285. S. kutusu, 289, 292. S. mahremiyeti, 285. S. odası, mal s.ı, 283. Oyma tahta s., 280. Sandal ağacı s., Sepet s., servi-s., 283. Tabut ve sandık. 293. Sandık ve yıldız burçları, 288.*

S A R A Y : 3, 5, 34. Bk. *İl-ebi, ya-ch'eng (Yaçang), ordu, karşı, 3, 5, 34. -Saray suru, 174. S. halısı, 159. S. kapısı, 174, bk. Kapga, 49.*

SARNIÇ : Su s.ı, yeraltı s.ı, 130-1, bk. (Depo, anbar, su deposu).

SEBİL : 25, 141, bk. (Çeşme, pınar, muyanlık).

SECCÂDE: Uygur ve Budist ibâdet seccâdeleri

SEDİR : Bk. *Seki, divan, 245, 251. Havuzbaşı sediri, 128. Yastıklı s., 263. S. ve yatak, 213.*

SEHPA : Bk. *Masa, çatma, çvraklık, kötürge, 271-8. Ocak eşeği, 273. Yastığaç, yassığaç, 267. Şire (mo.), 269. -Âdi sehpa, 256, 258. Dört ayaklı s., 267. Kırmızı - s.ı, 269. Kitap - s.ı, 258. Köşeli, küçük s., 267. Lamba - s.ı, tencere altı, 273. Sehpa ve trapes, 275. Üçayaklı s., 273. Yakut Türklerinde s., 266. Yuvarlak s., 267.*

SEKİ, SEKÜ : Bk. (Dükkân, divan, sedir, oturak), 245, 262. - Balkon sekisi, eşik s.ı, 262. Kapı - s.ı, 262. Seki ve iskemle, krşl. *Seke, 263. Oturma ve pencere s. leri, 262. Küçük s., yastıklı s., yatak - s.ı, 262-3. Krşl. Sekice, sekilenme, 263.*

SELÇUKLULAR VE SELÇUK KÜLTÜRÜ : 3. 5. 7. 11. 13. 17. 19. 33. 35. 37. 41. 43. 47. 49. 55. 57; 71; 111; 128; 191, 285, 289, 324.

Semerikand s., 112.

SEMERÖTU. 19.

SEPET : Bk. (Sele. Sepet sazı), 199. *Sepet-sandık*, 288-4.

SEYİS : Bk. Al, "el-bası, il-bası", 35.

SİĞİR DAMI, (ahır), 34.

SIRA : Bk. Peyke, 246. Okul sırası, 262. Kırk sıra, 269.

S I V A : 87 v.d. Bk. *Suvâl*, 15. *savaş*, 13, *suva*, 37-8. *Çap-mak*, 87. *Sıza-mak*, 89. *Şıba-mak*, 15. -Sıva iskelesi, 89. bk. *Kara-çav*. Kireç s., 89, bk. *Geç*. S. Malası, bk. *Sah*, *çigne*, *çikne*, *suaguc*, *suvağuc*, *sürgü*, 13, 89.

S I V A C I : 89. Bk. *Sıbakça*, *suvağucı*, *svacı*, *suvağucı*, *svakça*, 15. -Sıvacılık, 13.

Sivas, 13, 271.

Sir-derya, 112.

SOFRA : 271-3. Bk. *İşküm*, *sufra*, *masıyağ*, 271-3. Ayrıca bk. IV. Cilt. Ayaksız sofran, 271. Hakan s.sı, 271. S. örtüsü, 275.

SOĞDLAR VE SOĞD KÜLTÜRÜ : Batı Türkistan'da, 7, 112, 144, 247.

SÖVE : Kapı sövesi, bk. *Söbe*, *eşik ayağının teşüğü*, *yan-gak*, 55.

S U : Su anbarı, 130. bk. (Sarnıç). Su bendi, 124-5, bk. *Böğet*, *büğet*, *germe*, *germeç*, *kas*, 124. "Su çarlaması", 138. S u - dolabı, bk. *Çark*, *çığır*, 117. Su gözesi, 138. Su kabı, 303-6, 308-9. Su kaynağı, 138. Su kuyusu, 112, 116. Su sebili, bk. *Mıyanlık*, 141. Su tulumu, 312. S u l a m a, 80-1.

SUĞDAK : Bk. Soğd. 242.

SUNAK, 75.

SUNDURMA : 13, 68. Ağaç s., 166. Bk. *Sündürme* (bal-kon), 19.

S U R : (KALE VE ŞEHİR SURU): 9, 200. Bk. *Tan* (*dun*), *ükeklig tam*, 9. -Sur balkonu, 180. Saray suru, 174.

SUVARMAK : (Sulamak, su vermek), 15.

SÜPÜRGE : 331. Bk. *Süpürgü*, 333-4. *Şıbırğı*, 337. -Süpürge yeri, (ev içinde), 331-3. -SÜPÜRMEK: *Sipir-mek*, se-

pir-mak, süpir-mek, süpürle-mek, süprül-mek, 331. "Ev-barık s.," 333. Çadır s., 333. -SÜPRÜNTÜ, bk. Süpründi, süprü-ründü, süprük, 335.

SÜRÂHİ : İçki s. si, 267, 271. Kımız s. si, 269.

SÜRGÜ : Tapan ve mala, 89. Bk. Kilit ve II. Cilt.

S Ü T Ü N : 23, 166. S. ve direk, bk. direk. Ağaç s. 94. Balkon s. u, 93. S. başlığı, 180. Bk. *Dayak*, 93. S. ta-banı, 94.

— Ş —

Ş A M D A N : 313, 314. Krşl. (Mum, lamba, kandil). Bk. *Çengşi, çengsü, çırak -ba, çırak-dân (f.), çırakma, çırak-man, ilikmen, tengsü, tungsü, tınçan (ç.?), 327-8. -Budist şamdan, 327. Çin - ş. 1, 317, 327. Ş. eteği, 329. Hint - ş. 1, 327. Kirk-budak, 327. Uygur - ş. 1, 318, 320, 327. Yedi-kelle s., 327.*

ŞARAP : Şarap ve şarap anbarı, 31. Bk. II. ve IV. Cilt. Şavşat, 288.

ŞEHİR : Bk. I. Cilt. "Şar", 108. Ş. duvarı, 83.

ŞEMSIYE : 241, bk. V. Cilt.

ŞİLTE : 213. Şilte ve minder, 235, bk. *Çapgut, çaput, yapgut.*

ŞÖLEN PEYKE VE SIRALARI : 246.

— T —

TABAK : Ufak t., 302. Bk. IV. Cilt.

TABÜRE : Bk. *Oturak*, 246. Portatif t., 248-250.

TABUT : Bk. *Kabırçak*, 288. T. ve sandık, 293.

TACİKLER VE TACİK KÜLTÜRÜ : 7, 300, 310.

TAHT : 70, 245, 248, 285. Bk. *Kötrüm, 251; oldrug oron, 253; or, oron, 226, 255; oron-töşek, 219; oruncu, 220; tör, 219, 220. Ululuk orunu, 220. Bahçede kurulu taht, 114. Duda'nın tahtı, 178. Dört ayaklı taht, 265. Taht döşegi, 214. Küçük t., 265. T. ve kürsü, 263. T. merdiveni, 191. T. minderi, 210. T. örtüsü, 210, 270. T. perdesi, 188. T. sa-lonu, 188. üç ayaklı (?) t., 263. T. yastığı, 210.*

- TAHTA : T. kafes, 87, 193. *T. sarak*, 132. T. lı yatak, 25.
- TANDIR : Bk. IV. Cilt. Bahçe t. 1, 166. T. keçesi, 187. *Tandırbaşı (minder)*, 237. *Tandırbaşı*, 39.
- TARLA GÖLETİ, 121.
- T A Ş : Değirmen taşı, 119. T. kulübe, 178. T. Kuyu, 115. T. pencere, 92. T. süslemesi, 162. T. tahtı veya kol-tuk, 178.
- TAVAN : Alçı t., 76. Çiçekli t., 75-6. *T. hatılı*, 17. Kub-beli t., 17. *T. merteği*, 164, bk. *Kamga, kampak*, 19; *sunu*, 17. T. tonozu, 17. Süslü t., 75-6.
- Tavas, 273. Tavşanlı, 308. *Teğelti*, 187, 189.
- TEMEL : Bk. *Tam ulı, ul (ökçe)*, *ulsuz (temelsiz)*, 9.
- TEMİZLİK : 101-3. Buda dininde, 103. İslâmiyette, Uygur Türklerinde, 103.
- TENCERE : T. altı, 273.
- TEPEGÖZ : 1). Dede Korkut kitabında, 140. 2). Hama-mın tepe penceresi, 107.
- TEPSİ : Bk. *İşküm*, 271. Ayrıca krşl. (Sofra ve yemek masası). Tepsî örtüsü, 173.
- TESKERE : Çamur ve toprak t. sı, 86. Bk. *Toprak taşı-guçu*, 86.
- TEZGÂH : bk. *Seki*, 245.
- Tibet: 151, 307. T. keçesi, 183.
- Toba sülâlesi, 103. Tobol Türkleri, 237.
- TONOZ : 17, 64. Bk. *Kemer, eğme*, 17. Tek t., 73.
- TOPRAK : İnşaat t. 1, 86. T. teskeresi : *T. taşıguçu*, 86.
- TORBA : 297, 301, 309. Krşl. (Çanta, yarık ve çuval). Bk. *Avurt, azıklık, azıma, azıklık, buruç, buruş, buruş, bürme, dağar (tagar), dağarcık*, 299; *dürük, dürge, dürgek*, 311; *mançuk, mençik, munçuk*, bk. (*Heybe*), 303; *süzme*, 299; *tobra (topra), torpa, torva*, krşl. *Tübre (f.)*, *yançık*, 309. -T. bağı, 312. Bez t., 305. Deri t., 302. Dilenci t. sı, 310. Elbise t. sı, 308. Ketan t., susam t. sı, 302-8.
- TUĞLA : 82. Çatı t. sı, 82. T. ve kerpîç, 83. Kuyu ağzı t. sı, 115. Pişirilmiş t., bk. *Pıstıg kerpîç*, 83-5. -TUĞLACI, 85.

TULUM : 296, 303-4. Su tulumu, 312. Kırmızı ve ayran t. u., bk. IV. Cilt. Tun-huang ş., 68.

TURFAN ŞEHİRİ VE KÜLTÜRÜ : 38, 65, 73, 87, 157, 160, 243, 271.

TÜRKLER : BATI TÜRKLERİ VE KÜLTÜRLERİ : 79, 88, 95, 111, 137, 175, 221, 222, 227, 235, 302, 319, 328; 334.

DOĞU TÜRKLERİ VE KÜLTÜRLERİ : 112, 113, 157, 177, 247, 307, 309, 313.

BATI TÜRKİSTAN VE KÜLTÜRÜ : 57, 69, 73, 83, 92, 112, 157, 247, 271.

DOĞU TÜRKİSTAN VE KÜLTÜRÜ : 73 v.d. 92.

TÜRKMENLER : 103, 144, 166, 177, 236, 315. -TÜRK-MEN AĞIZLARI : 222, 233. ANTEP VE HATAY T. LERİ : 271. T. çadırı, 183.

— U —

UYGURLAR VE UYGUR KÜLTÜRÜ : 3, 5, 9, 29, 32, 37, 41, 43, 49, 56, 63, 87, 97, 103, 111, 137, 138; 155; 157; 176, 195, 200, 201, 209, 219, 221, 225, 243, 269, 278, 283; 287, 304, 305, 308, 319, 321, 323. - Uygurlar ve Çin çatısı, 169. U. halısı, 155.

Uzun-bınar, y.a., 140.

— Ü —

ÜÇAYAK, bk. Ocak, 273.

— V —

Volutan-Kapitel, (mimaride), 93.

Wang Yen-t'ê, 87: (Çin elçisi).

— Y —

Yağma Türkleri, 89, 288.

Yakut Türkleri, 226.

YALAK : 79. Çeşme y.ı, bk. Surlak, sulak, 141. Gölet 121, 128.

Yalova, Kadıçiftliği, 149, 165, 177.

YAPI MALZEMESİ, 76 v.d.

YASAK, bk. *Örtme*, 13.

YASTIK : Bk. *Yastık, yastuk, castuk*, 201, 226-7. Krşl. *Hekimü dere (mo.)*, 227; *yanlık*, 230; *yasdağ, yasağaç, yas-bağaç*, 273; *yassı yığaç, yassuğaç*, 273; *yastançak, yastan-gaç, yastıcak, yastığaç* 228-9; *yastaç, yastıaç, yastıngaç*, 273. -Baş y.ı, 202, 227, 229. *Baş-yastuk*, 227. Beş kişilik yastık, 213, 230. Büyük y., 229. "Büyüklik sembolü" olan y., 232. Çift - y., 210. "Dağ gibi y.", 230. "Evlilik sembolü" y., 232. Eyer - y.ı, 234. "Hakanlık sembolü" y., 232. Yastık kaplama, bk. *Köp, köpü-*, 233. "Karı-koca sembolü", 215, 228. Kerpiç y.: "*Yarım kerpiç yastıklı*", 229. Kötü y., 232. Kuş-tüyü y., bk. *Kuş -castık*, 229. Küçük y., 229-30. Minder y.ı, 206, 210, 230, 237. Saçaklı y., bk. *Enğek, öngük, önlük*, 230, 232. Y.lı seki, 263. Y. sermek, 213, 230. Süslü y., 230. Taht - yı, 206, 210. Yuvarlak y., 202. Yüz y.ı, 227. Y. yüzü, 237. *Yastuklanmak*, 228. *Yastuk yastamak*, 228.

YATMAK, I. Bk. *Yat-, yatgaş-, yatgak-*, 201-207. -Bera-ber yatmak, 201-3. döşekte ve yatakta y., 211. Uyumak mânâsına, y., 211.

YATMAK, II : Oturmak ve yurttta kalmak mânâsına: Bk. *Yat-, cat-, yatır, yatıg, yatuk*, 205-9.

YATMA ZAMANI : Bk. *Yatgaşuk, yatsı*, 205.

YATAK : Krşl. *Döşek, yatak sekisi, uykuluk, yanlık*, 262. Bk. *Yat-, yatgak, yatıg, yatık*, 201, 208, 209. -Buda'nın yatağı, 202. Evlilik sembolü y., 215. "İki kişilik y.", 201. İpekli y., 216-7. "Karı-koca y.ı", 201, 203, 215. "Karı koca-lık sembolü", 208-9. Kız-y.ı, 216. Kuştüyü y., 216-7. -**YATAK VE MİNDER** : 228, bk. *Yanlık, yapgut, yapıg, yapug, beşik yapuşı, yetmedi*, 236-7. Y. örtüsü, 240. "Ev-lilikte y. parası", 215. Saman y., 217. Y. sediri, 213. Y. takımı, 220. Tek kişilik y., 216. Uygur - y.ı, 202. "Ya-rım y.", bk. *Yarımçuk*, 216. *Yatalık yenileme*: "*Yeniden ev-lenme*", 216. Yumuşak y., 216-7.

YATSI : Yatsı namazı, 203. Yatsı vakti, bk. *Yatış, yat-gaşuk oğrı*, 203.

YAYMAK : Bk. *Yad-mak, yadh-mak*, 213. *Yaygı*, bk. *Yayım, yazgı*, 165, 213.

YAYGI : Bk. (Halı, kilim ve yazgı), 146, 163, 177.

YAYIM : Bk. *Yadım, yadım*, 147, 213, 217. *Tüylü yayım*: Halı (?), 214.

YAYLA : 100, 140. *Y. eci* 43. *Y. komşusu*, 99. *Yaylacı Türkler*, 92. *Y. ya göç*, 140.

YAZLIK : 45. *Yazlık ev*, 43, 92.

YAZI : *Yazı masası*, 254. -**YAZICI**, 58.

Yedi-bulak, (y. a.), 137.

YEMEK MASASI : 267, 273. -**YEMEK TAHTASI**, bk. *Işküm*, 271.

Yemlik, 35: (Ahırda).

YER : *Yer döşeği*, 220. *Yer-evi*, bk. *Bodrum*, 27.

Yerdeş, 96: *Hemşeri*.

YIKAMAK : *Bulaşık y.*, 105. *Çamaşır y.*, 106. *Elbise y.*, bk. *Yur-yumak*, 105. *Kap - y.*, 105. "*Kan yıkama*", 105.

YIKANMA : Bk. *Çim-mek, çın-mak, yın-mak, yınul-mak*, s. 103. -**YIKANMA YERİ :** Bk. *Hamam, çimek, mın-çak, sulucalı, yıkak, yınak*, 105-7. *Keçi südü ile yıkanma*, 103.

YOĞURMA : 221. *Çamur y.*, 86. *Yoğrul-*, 291. Bk. IV. Cilt.

Yolak, bk. *kapı*, 51.

YORGAN : Bk. *Yuvurgan, yogurgan, yogurkan, yovur-lan, cuurgan, üstlük, kırsl. Köncile (mo.)*, 221-225. *Ala-yorgan*, 224; "*yorgan ve ayak*", 225. *Çocuk yorganı*, 234. "*Karı koca sembolü y.*," 221. *Yorgan örtüsü*, 222. *Y. örtmek*, 240.

— Z —

Zulu: *Kıl kilim*, 167. 175. Bk. V. Cilt.

III. ARAŞTIRILAN SÖZLERİN İNDEKSİ

— A —

- Açar (anahtar), 56.
 Aççak ("), ".
 Açkaç ("), ".
 Açka, açku ("), ".
 Açgıç ("), ".
 Açkış ("), ".
 Adhım (keçe), 191.
 Adrüm (f.) (keçe), ".
 Ağılık (hazine, anbar), 29.
 Ağız (kapı), 49.
 Ail-daş, ağıldaş, 96.
 Ak-Küz (ak keçe), 181.
 Ak-kigiz ("), ".
 Alaçık (1. Çadır; 2. Çardak), 45.
 Ara ev (giriş), 25.
 Arıyıcı, 116.
 Artırma (balkon), 19.
 Aşacak (ara kapı), 51.
 Aşma ("), ".
 Aşul-, aşut-, 223.
 Aurt, 297.

— B —

- Bada, 103.
 Baden (Soğd.), (sıra), 247.
 Badin ("), ("), ".
 Badun ("), ("), ".
 Bağça, bağça (bohça), 278.
 Bağır-köpen (örtü), 239.
 Bakan (direk), 23.
 Bakça (Kalm. -Mo.), 278.
 Bakta, 169.
 Baktı-kilem (yaygı), 169.
 Baktıluu (bahılı), 169.
 Balak (?): (pınar), 137.
 Bal-avus (balmumu), 325.

- Bal-avuz (" "), ".
 Bal-avuz (" "), ".
 Bandang (mo.) (sıra), 249.
 Bandeng (tü.) (sıra), 247, 269.
 Barak (minder), 237.
 Basamak, 262.
 Bastıran (kuyuda), 117.
 El-bedide (ar.), 187.
 Bedizlig ev, 5.
 Belde (f.) (fitil), 330.
 Belik (fitil), 330.
 Beliklik kebez (fitillik pamuk), 330.
 Benlik, 181: Alaca?.
 Benlik (alaca), 181.
 Bezekçi, 52.
 Bıngar (pınar), 139.
 Bınar ("), 108.
 Bilde (f.) (fitil), 330.
 Bohtay (bohça), 278, (çin?).
 Bohtuy ("), " (").
 Boğ ("), 275-8.
 Boğ-mak, 275.
 Boğalık (zehirli kuyu), 117.
 Boğla-mak, 275-77.
 Borguy (boru), 79.
 Borı-kırtık, 79.
 Böget, 125: Su bendi.
 Börük, 223.
 Bövet, 125, bk. Böget.
 Böz kapçuk, 52.
 Bulang (Uyg.) (balkon), Çinceden, 19.
 Bınar (pınar), 125.
 Buraş (torba), 299.
 Buraç ("), ".
 Burçug (mo.) ("), ".

Burga, *burgu* (*boru*), 79.
 Burunki içiz (*keçe çeşidi*), 182.
 Buruğ (*torba*), 299.
 Buuci (*Kalm.*), (*bohça*), 287.
 Büydan (*f.*), 293.
 Büğ-, 124-5.
 Büge-, " : Bk. Böge-.
 Büget, bk. Savak, ".
 Büğdek, 125.
 Büryü, bk. Börük, 225.
 Bürme, 223.
 Büzme (*kese*), 299.
 — C —
 Cacım (*cecim*), 173.
 Caston-, bk. Yaslan-, 228.
 Cat-, bk. Yat-, 207.
 Catak, bk. Yatak, 209.
 Cegen (*hasırotu*), bk. Yeken,
 191-3.
 Cegesün (*mo.*) ("), 193.
 Cerge, 173-5: Kiliim.
 Cergi (*çardak*), 45.
 Cuurğan (*yorgan*), 222.
 Cuvöl (*f.*) (*çuvöl*), 300.
 — Ç —
 Çaçaktı kiyiz (*saçaklı keçe*),
 163.
 Çâmedân (*f.*), 299.
 Çap-, 235.
 Çap- (*Swamak*), 87.
 Çapgut (*şilte*), 235, bk. Yap-
 gut.
 Çapıt (*çaput*), 235.
 Çarçav (*çarşaf*), 239.
 Çat (*kuyu*), 112.
 Çatma (*sehpa*), 271.
 Çaydam (*keçe*), 185.
 Çengsi, çengsü (*samdan*), 328.
 Çerağ, 328: Çıra.

Çergâh (*f.*), 73.
 Çerge, 173, 175.
 Çiğ-, 279, 282.
 Çiğ (*hasır otu*), 193-5.
 Çığdög (*çit*), 193.
 Çıgır hauz, 130.
 Çingırak, çinkwak, (*kuyuda*),
 116.
 Çırağ, çırak, 317, 319.
 Çırağ-başı, 315-24.
 Çırağ gidermek, 324.
 Çırağ söyünmek, ".
 Çırağ uyarlamak, ".
 Çırağ-dân, (*şarudan*), ".
 Çırak-ba, ("), ".
 Çırakma, ("), ".
 Çırakman ("), ".
 Çıraklık ("), 273.
 Çirne, çikne (*mala*), 89.
 Çim-ek, 107.
 Çimek (*hamam*), 103, 107.
 Çimmek, 103.
 Çing (*dolu*), 131.
 Çinik (*keçe çeşidi*), 182.
 Çigdem (" "), 185.
 Çoğ (*bohça*), 279.
 Çoğ-la- (*bohçalamak*), 279.
 Çoğ-lan- ("), 281.
 Çokra- (*kaynamak*), 109, 138.
 Çokrağan (*pınar, kaynak*), 139.
 Çokrak (*ilica ve pınar*), 138.
 Çokrama yul ("), 138.
 Çuğ, çoğ (*bohça*), 281.
 Çortun (*dam oluğu*), 15.
 Çörten ("), bk. Savak, 15.
 Çul, 234.
 Çun- (*yikanmak*), 109.
 Çukal, 236.
 Çura (*banyo*), 119.

— D —

- Dagam (dam), 3.
 Dam, bk. Dagam, tam, ta-
 gam, 9.
 Dagar (tagar), 297, 299, 302.
 Dalda (perde, sundurma), 242.
 Darbaza (kapı), (Dervaze,
 f.), 49.
 Darvada, ", ", 49.
 Dastar (destar), 239.
 Delim (çok), 171.
 Demek (havuzda), 121, 123, 128
 Deş-mek, deşil- (havuzda), 131.
 Deng, denk, 296.
 Depme (çuval çeşidi), 300.
 Dikki (direk), 22.
 Dolba (torba), 310.
 Dostar (destar), 240.
 Dörlek (ahır), 34.
 Dungaluk (pencere), 5.
 Diinek, tünek, 37.
 Dürü, dürgü, düruk, 301.
 Dünggürçök, 296.
 Dürge, dürgü, 281, 301.
 Dünlük (pencere), 5.

— E —

- Eb (ev), 3. Bk. Öy, öi, üi, 3.
 Eb-bark (ev bark), 3, 5, 13,
 331.
 Eblen- (evlenme), 3. bk. Ban-
 ev, 5. Bedük-ev, 3. Öçükde
 -ev (balkonlu ev), 21.
 Edherlik (eyerlik, ahırda), 35.
 Eğir mumu, 327.
 Eğme (kemere), 242.
 Eğmeç (kuyuda), 115, 116.
 Eñrim, eyrim (keçe çeşidi),
 191.

- Eğseri (çivi), 78.
 Ekindi (ikinci vakti), 203.
 Ekitmen (iskemle), 263.
 El-Başı (seyis), 35.
 Enğek (saçak), bk. Öngük,
 232.
 Enik, enikli, ennikli kapı, 53.
 Ergilçek kapı, 55.
 Ergimek, ".
 Ergine (minder), 237.
 Esrile-, (alacala-), 181.
 Eşül-, 223.
 Evlük, bk. Ev, 7.
 Evşük (tavan direği), 17.
 Esp' (soğdça), 143.

— F —

- Farasb, 143.

— G —

- Gebe (kebe), 234.
 Geç (kireç), 89.
 Gedeği (ahır), 34.
 Ger-mek, 167, 214.
 Ger (mo.), 72, 214.
 Gerelti, gerilti (perde), 241.
 Gerge (çardak, çadır), 45.
 Gergi (perde), 214.
 Gerim (ger-), 167.
 Geriş (döşek), 167, 214.
 Germeç (bend), 124, 129, 163.
 Gölet, 121, 123, 129.
 Göme (ahır), 34.
 Görünçlük (raf), 39.
 Göşlük, 244.
 Götürge (Sandalya), 334.
 Gülek (külek, küvlek), 292.

— H —

- Halfa otu, 195.
 Harar, 300.

Hekimü-dere (mo.) (yastık),
227.

Horun (Horum) (deve ahır),
35.

Huduh (mo.) (kuyu), 112.

Hurç (çuxıl çeşidi), 297.

— I —

Ilır, 330.

Ilca, 108, 109. *Bk.* *Issi-bulak*,
138. *Issi sulu ilca*, 108.
Çokrak, 109. *Ilı-su* (Ilısu),
ılıcak, 108. *Ilısuca* (Hamam-
cı), 108.

Isı, 107.

Isı-dam, ”.

Isıcak, ”.

Isıg-bulak, 138.

Issi sulu, 108.

— İ —

İdişçi, idhişçi (sâki), 219.

İlgevir, (raf), 39.

İlikmen (şamdan), 315, 327.

İnece, 88.

İn (hayvan ini), 72-3.

İsig, isik (hamam), 107.

Issi (”), ”.

İskemli (iskemle), 265.

İşküm (sofra), 271.

— K —

Kabçık, 291.

Kabçig (Kalm. -Mo.), 291.

Kabıcak (kap), ”.

Kabırcak (sandık ve tabut),
288, 291.

Kabran (hasır otu), 198.

Kaburçak (sandık ve tabut),
293.

Kaburcuk, ”.

Kadak (kazık), 78.

Kadık, (”), ”.

Kalı (halı), 145, 147, 159.

Kalı-kilem, 145, 169.

Kamga (mertek), 19.

Kamgak (”), ”.

Kana (hâne), 7.

Kao-liang (Çin çatı kamışı),
19.

Kapçık, kapçuk, 305.

Kapçur (kap?), 302-6.

Kapsa (tahta kapı), 51.

Kapsak (”), ”.

Kapsalak (”), ”: *Kapsalık*.

Kapkacak, 302.

Kaptırğa (Kalm. -Mo.), 306.

Kaptırğa, kaptırka, (kap), ”.

Kapurçak, *bk.* *Kaburçak*, 288.

Karaçav 1. *Çardak*, 45. 2. *İs-
kele*, 89.

Kara-kibes (kilim), 165.

Kartak (boru ve kaval), 79.

Kası (ağıl?), 34.

Kasu (ağır), ”.

Kaş (bend), 124, 130.

Kaş vur-, ”, ”.

Kaşla-, ”, ”.

Ka-la-, (katlama), 288.

Kavagu (kav ve fitil), 329.

Kazguk (kazık), 77.

Kazunguk (”), ”.

Kazuguk (”), ”.

Kapağ (kapı), 45.

Kappa, (”), 47.

Kapka (büyük kapı), 49.

Kebis, 151, 163, 165, *bk.* *Ke-
vüs* (yaygı).

Kelme (kilim), 171.

Kepe, kepi, 187.

Kepeneg, 185, 221.
 Kerevet, 251.
 Kerem (mağara ev), 72.
 Kerim (gerim, halı), 160, 167,
 bk. Tam kerimi.
 Kesek (kerpiç), 11.
 Kesme ev (anbar, bodrum),
 31.
 Kesmik ("), ".
 Kesürgü (kese), 292-307.
 Ket (ev), 7.
 Keviz, keviz, 151, 163, bk. Ke-
 biz, köğüz.
 Kılım (kilim), 171.
 Kımdıra, kandıra otu, 195.
 Kırtık (boru ve kaval), 79.
 Kuyak sazı (hasırotu), 198.
 Kuyan sazı ("), ".
 Kibes (halı), 165.
 Kiçe (keçe), 157.
 Kiiz, (keçe), 177. Burunki kiiz,
 182.
 Kik (usta), 85.
 Kilem (kilim), 145. Baktı-ki-
 lem, 169.
 Kilet (anbar), 31.
 Kilürpiç (kerpiç), 85.
 Kimişke (nakış), 182.
 Kirbiç kıkçı (kerpiççi), 85.
 Kirpiç (kerpiç), 85, 115.
 Kirpiççi (kerpiççi), 85.
 El-kisâ (ar.), 169.
 Kise (kese), 307.
 Kivis, kiviz, bk. Kebis, kidhiz,
 151, 165.
 Kiyim (keçe cinsi), 182.
 Kiyiz (keçe), bk. Kidiz, 149,
 151, 163, 165, 177, 182.
 Kiyiz bastı, 179.

Kiz: 1. Keçe, 177. 2. Sandık
 ve kutu, 285, 289, 292, 307.
 Kizçi (keçeci), 179, 185.
 Kiz-le-, 285, 289, 307.
 Kiz-deki, 289.
 Kilit tişi, 59.
 Kirit (kilit), 57.
 Kilitlig kapug, bk. Enüklüg,
 57.
 Kofa (hasırotu), 198.
 Koğa ("), 195, 197.
 Koğalık ("), 197.
 Koka ("), 198.
 Kotaklık (ahır), 34.
 Kotara ("), ".
 Koymaca (kulübe), 45.
 Köbez, bk. Kebez (yaygı), 234.
 Köbe, ".
 Köğüz (keçe), 151, 177, 182.
 Kök-başı (giriş), 25.
 Kölig ("), 243.
 Kölige (gölge), ".
 Köncile (mo.) (örtü), 240.
 Köncile, (mo.) (yorgan), 225.
 Köp-, köpü- (minder dikmek),
 233, 234.
 Köpçek ("), 234.
 Köpçük ("), 233-4.
 Köpen: 1). Minder, 234, 237.
 2). Örtü, 239.
 Köppö (Yaygı), 234.
 Körkö, Krşl. Kerege, (kulü-
 be), 45.
 Körpöçö (yorgancık), 234.
 Körünç, körünçlük (raf), 39.
 Kösurge, 334.
 Köş (sedir), 263.
 Köşkü (sedir), 263.
 Köşig, köşige (perde), 242, 243.

Köşige (mo.), ("), 244.
 Köşiklik yer, 243.
 Köşit-, 243.
 Köşögö (krg.), 244.
 Köşt (sedir), 263.
 Köşün-, 243.
 Kötrüm (taht), 251.
 Kötürge (sandalya), 249-261.
 Kötürge ("), 249.
 Kövüz, bk. köğüz, 146, 163.
 Köz (pınar), 141.
 Kөze ("), 141.
 Kudug, kudhug, 113.
 Kudhughug, ".
 Kul, 5.
 Kurtak (boru ve kaval), 79.
 Kuş castık (kuştüyü yastık), 229.
 Kürkö (çardak), krşl. Kerege, 45.
 Kütürge, bk. Kötürge, 249.
 Kuurçag, (mo.) (sandık), 288, krşl. Kaburçag.
 Kuyug (kuyu), 112.
 Kuzluk, 242.
 Kübe, (yaygı), 234.
 Kübür (sandık), 284.
 Küçürek kabçık, 305.
 Küden, küdenlik (misafir odası), 27.
 Küme (hasırotu), 299.
 Kümüş (gümüş), 5.
 Kündük (günlük, perde), 241.
 Kürün (kurma), 108.
 Küşer-, 131.
 Küyüz, küyüs (halı, kilim, keçe), bk. Kiyiz, 146, 149, 151, 165, 177, 187.
 Küze (f.), 117.

— L —

Labada (ar.) (keçe), 185.
 Li-yü (Çin.) (duvar çamuru), 83.
 Lüğ (f.), Bk. Loğ, 21.
 Lubûd (ar.), (keçe), 185.

— M —

Mançuk, 308.
 Manistan (ev), 7.
 Mençik, 308.
 Mengletmek (ycmlmek), 35.
 Mıh (ar.-f.) (çivi), 78.
 Mıh-lamak, ".
 Mingar (pınar), 135.
 Münçak (hamam), 107.
 Münçuk ("), 308.
 Mıyanlık (Misafirhâne), 141.

— N —

Nemed-zıyn (f.), 191.

— O —

Oğluk (oluk), 15, 81.
 Oğulmuk (tavan direği), 17.
 Oğur (zaman), 203.
 Oltur- (Otur-), 253-5.
 Olur-, ".
 Otur-, oturak, ".
 Oturacak, ".
 Oturama, ".
 Oturamak, ".
 Oturan, bk. Yatuk, 207.
 Ourga, 253, 261.
 Olturgaç, 253.
 Oidrug, ".
 Oltruk, 253-6.
 Olturum, 259.
 Oturgaç, 240, 253.
 Oturgac, 246, 251.
 Oturkç, ".

Oturguç, 251.

Oturuk, 253.

Oturun, 261.

Oturus, ".

Ovuz, ovus (mum), 325.

Oyma (keçe), 183.

Oyimasun (Keçe çizme) (mo.),
183.

— Ö —

Öçükde (balkonlu ev), 21.

Ögür (ahır), 33.

Öngik (saçak), 232.

Öngük ("), 230.

Önlük ("), 232.

Örek (örtü), 239.

Örek-le-, ".

Örk (tavla), 34.

Örme (örtme), 13.

Örme kapı (giriş), 55.

Örtme (çatı, sundurma), 25.

Örtmen (çatı), 13.

Örtüg, örtük, 239.

Örs, 50.

Öy (ev), 3.

Öze (kaynak), 109.

Özüük, özüük suv, tağ özüüki, 129.

— P —

Pan-teng (ç.), 247.

Park (bark), 5.

Pışığ kerpic, 83, 85.

Pistik (fitil), 330.

Pışığ kerpic, 85.

Pog (bohça), 278.

Poima (Keçe çizme), 185.

Pov (bohça), 278.

Prst'k (Soğdça), 145.

Puğ (bohça), 279.

Pu-leng (ç.) (balkon), 19.

Pürkü (perde), 242.

— R —

-rga, -rgü, 307.

— S —

Saçak, çaçak, 163.

Saçun, 15.

Sah (sıva malası), 89.

Salma (ahır), 34.

Sallık (Ev girişi), 25.

Sanaç (su kabı), 308.

Sançığ ("), 309.

Sangıç ("), bk. Sanaç, 309.

Sanıç ("), 308-9.

Satma (Kulübe), 43. Sarım,
165.

Savacak (oluk), 132.

Savak (çörten, oluk), 15.

Say (Hasır otu), 197.

Sayalık (ahır), 34.

Sayunt (kulübe), 45.

Sedhrek (seyrek), 53.

Sedrek kapuğ (kafesli kapı),
54.

Segmen (iskemle), 263.

Sekke (oturak), 263.

Sele (sepet), 193.

Seren (raf), 39, 116.

Serenlik ("), 39.

Serek ("), ".

Sergen ("), ".

Sergi, 251.

Sıbakçı (sıvacı), 15.

Sıık tam, 34.

Sınduk, 283, bk. Sandık.

Sıpir-, (süpürmek), 333.

Sırı-, (dikmek), 182.

Sıza-, (sıvamak), 89.

Sili (kilim çeşidi), 175.

Sipir-, (Süpürmek), 331.

Sokı-, solıkı-, sok-, 165.

Sokm, ".
 Söbe (söve), 55.
 Sök-, (çökmek), 271.
 Söki (minder), 237.
 Sökü (oturak), 263.
 Sökür-, (çöktürmek), 271.
 Suvarmak, 15.
 Suaguç (sıva malası), 13.
 Suvaguç, ("), ".
 Sunduk, bk. Sandık, 283.
 Sundurma (sündürme); bal-
 kon, 19.
 Sunı (tavan mertegi), 17.
 Sıva (sıva), 13.
 Sıva-, (Sıvamak), 87-8.
 Suvagu ("), 12.
 Suval-, (sıvanma), 38.
 Suvaş-, ("), 13.
 Suyaguç (sıvacı), 15.
 Südürme (sundurma), ".
 Süpir-, (süpürmek), 333.
 Süprük (süprüntü), 335.
 Süprül-, (Süpürül-), 333.
 Süpründi (süprüntü), 335.
 Süprüündü ("), ".
 Süpürgü (süpürge), 333-4.
 Süpür-le-, 333.

— Ş —

Şım (f.), (mum), 327.
 Şam-kuluk (at adı), 327.
 Şar (şehir), 108.
 Şıba-, (sıvamak), 15.
 Şıkrak (dolap), 41.
 Şırak, 321.
 Şırda-, (dikmek), 182.
 Şırda (dikme), 182.
 Şıprı, (süpürge), 333.
 Şi (hasvotu), 193.
 Şili (kilim çeşidi), 175.

Şire (mo.), (masa), 269.
 Şirege (mo.), (sehpâ), 269.

— T —

Tagaçık (tagar), 302.
 Tagam (dam), 9.
 Tagar (dağar), 300.
 Tagarca (Kalm. -mo.), 302.
 243.
 Talguk (kazık), 77.
 Tam (dam), 5, 86.: Duxar.
 Tam-kerim (duvar halısı), 167.
 Tam, ükeklig t. (burçlu suri).
 Tam ulı (duvar temeli), 9.
 Tamlıg (duvarlı), 9.
 Tandırbastı, 166.
 Tapındırık (kuyu ağacı), 117.
 Tarus (çatı), 19.
 Tayamak (direk), 23.
 Tekçe (raf çeşidi), 41.
 Telim (çok), 171.
 Tembelti (minder), 237.
 Temir-kazınguk (Demir ka-
 zık), 78.
 Tengirsek (sandık), 296.
 Tengşi (şamdan), 327.
 Tengşü ("), 319.
 Tepingi, 187.
 Terek (dükkânda), 265.
 Teşük (Kapı deşiği), 55.
 Teve yeri (deve ahır), 35.
 Tingçan (şamdan), 313, 328.
 Tırı taşı (loğ), 21.
 Tiregü, (direk), 22.
 Tirek ("), ".
 Tireklik ("), ".
 Titig (çamur), 9.
 Titig yoğura- (Çamur yoğur-
 mak), 86.

Titigçi (duvarcı), 9.
 Tizgen kirbiç (dizilmiş ker-
 piç), 86.
 Tizme, 312.
 Tobra (torba), 310.
 Togurluk, 160.
 Togum (mo.) (hayvan ini), 72.
 Tokanak (mutfak), 39.
 Tokura (ahır), 34.
 Tokutma kapa (bahçe k. sı), 51.
 Tolguk, 304.
 Topalak (hasır otu), 198.
 Topra (torba), 311.
 Torpa ("), 310.
 Toruk, 301.
 Torva ("), 310.
 Toş (pınar), 41.
 Tör (şeref yeri), 219, 255.
 Töşek: Orun t., 219: Taht.
 Töşek: Oruncu t., 220. "
 Talaş töşek (Gerdek yatağı),
 216.
 Yadıgılg töşek (yayılmış dö-
 şek), 213.
 Töşekçi (döşekçi: Memuriyet),
 219.
 Töşe-, töşel-, töşen-, (döşe-) 213.
 Tübre (f.), 309: Torba.
 Tug (gölet demeşi), 124.
 Tulga (direk), 22.
 Turluk (kulübe), 45.
 Turug (ev), 7.
 Turuk, 301.
 Tutas, tutaşı var-, 100.
 Tünek (hapishâne), 37.
 Tünemek, "
 Tünerik (kümes), 37.
 Tüngşü (şamdan), 319.
 Tüргеk, 279.

Türkek, 281, 301.
 Türgök (bohça), 282.
 Tütük (perde), 241.
 Tüvlek (minder), 237.
 — U —
 Udru oltur-, (karşılıklı otur-
 mak), 259.
 Uğ (raf), 41.
 Ul (temel), 9.
 Ululuk orunu (taht), 220.
 Uykuluk (yatacak yer), 262.

— Ü —
 Ükek, ükeklig (Sandık), 288.
 Ükeklig tam (burçlu kule,
 sur), 9.
 Ülüs, 99.
 Üngür (mağara), 72.
 Üs (döşek), 220.
 Üstlük (yorgan), 221, 223, 225.
 Üi, üi-kışı (ev sahibi), 7.

— Y —
 Yad-, yadı-, (yaymak), 213-7.
 Yadı, yadı, (yayım, yay-
 gı), 213, 216-7.
 Yadı, (yaygı, halı), 147, 216.
 Yadı-bağım (ipekli yaygı),
 214.
 Yağlaman (balkon), 19.
 Yaktu, 315.
 Yançık (çanta), yançık, 311-2.
 Yangak (söve), 55.
 Yanlık-I: (minder), 237.
 Yanlık-II: (yastık), 230, 262.
 Yap-, 236.
 Yagut (minder), 236, bk.
 Çagut.
 Yapık, yapuk (minder), 236-7.
 Beşik yapuğı (Beşik minderi),
 "

Yapılcan (ardıç), 198.
 Yapıldak sazi, 198.
 Yapın-, 236.
 Yapınca, 237.
 Yar kaşı, 124.
 Yargaç (hamur tahtası), 273,
 bk. Yastığaç.
 Yasla (ahır), 34-5.
 Yaslan-, yastal-, yastan-, 227-8,
 bk. Caştan-.
 Yassığaç (Hamur tahtası), 273.
 Yastaç, 273.
 Yastagaç, ".
 Yastançak (yastık), 228.
 Yastangaç ("), ".
 Yastı ağaç, yastı ağacı, 273.
 Yastıaç, ".
 Yastıcak (yastık), 230.
 Yastığaç: 1) Hamur tahtası,
 237, 267. 2) Yastık, 228, 230.
 Yastığaç, 273.
 Yat-, 201-207.
 Yatgac (yatak), 201-208.
 Yatgaş-, 201-3.
 Yatgaşuk, 203.
 Yatgaşuk oğrı, ".
 Yatıg, yatuk, 208.
 Yatış, 203.
 Yatsı, ".
 Yavurkan (yorgan), 221.
 Yazgı (yaygı), 146, 239.
 Yegen (Hasrotu), 191-3, bk.
 Yikin, cigin.
 Yellik (balkon), 19.
 Yer-çura (çamur banyosu), 109.
 Yertme (balkon), 19.
 Yerzem (bodrum), 27.
 Yetmedi (mindler), 237.
 Yetgek, 311.
 Yılı-su (ılca), 108.

Yıltıs (hasrotu), 195.
 Yıparlık kesürgü, 292.
 Yigin (hasrotu), 191-3, bk.
 Yiken sazi, 193; yikin, 191.
 Yincü kabı (inci kabı), 291.
 Yorguran (yorgan), 221, bk.
 Yogurkan, 221.
 Yoldra-, yoldrı-, 315.
 Yolrat-, yolrit-, 317.
 Yova (loğ taşı), 21.
 Yovurgan (yorgan), 221.
 Yozak (kilit), 57; krşl. Yozak-
 la-, 57.
 Yörene (örtü), 239.
 Yörgek ("), 224, 239.
 Yörken-, 224.
 Yörme (giriş), 25.
 Yuğu (loğ taşı), 21.
 Yul (pınar), 138.
 Yula-, 313-7.
 Yulag (çıra, yula), 317, 321.
 Yulak (kurna), 108.
 Yulgak (çıra), 317.
 Yula odhun-, 317, 324.
 Yulalg, 317, 323.
 Yuldura-, 315.
 Yuldurum (yıldırım), 315.
 Yunak (hamam), 103, 107.
 Yunluk ("), 107.
 Yur-yumak (elbise yıkamaı),
 105.
 Yulka, bk. Yula, 315.
 Yüdmek (yüd-), 41.
 Yüdrük (dolap), 41.
 Yüdür-, 41.

— Z —

Zili (kilim çeşidi), 175.
 Zilâni (perde), 242.
 Ziliçe (Kilim çeşidi), 175.
 Zilu (kıl kilim), 167, 175.